

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

М.ҚУРБОНОВА, Р.САЙФУЛЛАЕВА,
Г.БОҚИЕВА, Б.МЕНГЛИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ СТРУКТУРАЛ СИНТАКСИСИ

(ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ)

Тошкент-2004

81.2 УзбЯ?

Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. Ўқув кўлланмаси. Тошкент. 2003. -142 б.

Ушбу ўқув кўлланмаси В - 220100 ва 5 - 220100 - филология (Ўзбек тили ва адабиёти) бакалаврлик йўналишида тахсил олаётган талабалар учун тайёрланган.

Кўлланма узлуксиз таълим тизимида 1999 йилнинг 16 августида тасдиқланиб, умумий ўрта таълимда жорий этилган «Она тили» (қар.: Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. «Таълим тараққиёти». 1999. 1- махсус сон), 2000 йилнинг 10 августида маъқулланиб, академик лицейларнинг ижтимоий-гуманитар ва филология йўналишида 2000-2001 ўқув йилида татбиқ қилинган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» ўқув дастурининг (тузувчилар: А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Собиров, Н.Қосимова) бевосита давоми бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш Президиумида муҳокама этилган ва тасдиқланган (2002 йил 15 июнь, 27-баённома) 5 220.100 Филология (Ўзбек тили ва адабиёти) бакалавр йўналиши учун намунавий ўқув дастури (тузувчилар: Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган.

Кўлланмани яратишда ўзбек тили синтактик қурилишини формал-функционал тадқиқ қилиш натижасида эришилган ютуқларга таянилган.

Маъсул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Ғ.Неъматов**

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор **Р.Расулов**,
филология фанлари номзоди,
доцент **М.Қодиروف**

1031449
2

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий Кенгашининг 2004 йил 28 январидagi қарорига биноан ўқув адабиёти сифатида нашрга тавсия этилган (4-сонли баённома).

20.05
3930
А
Alliber Navoiy
nomidagi
O'zbekiston Mk.

СЎЗ БОШИ

Бу китоб «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дастури (тузувчилар: Х.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган бўлиб, унда ҳозирги ўзбек тилининг синтактик қурилиши ҳамда бу тизимнинг лисоний ҳолати талқини ва нутқий воқеланиши ёритилди.

Қўлланманинг яратилишида XX аср ўзбек мумтоз тилшунослиги намояндалари А.Ғоломов, М.Асқарова, Г.Абдураҳонов, Ф.Абдуллаев, Ш.Раҳматуллаев ва б. шунингдек, XX аср охирида фанимизда шаклланган замонавий структурал тилшунослик вакиллари филология фахлари докторлари Н.Маҳмудов, Х.Неъматов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова, Б.Менглиев, филология фахлари номзодлари М.Абузалова, Ш.Акрамов, Р.Бобокалонов, С.Назарова, Л.Раупова, Б.Ёров каби олимларнинг илмий гадкиқотлари илмий-назарий ва методологик жиҳатдан асос вазифасини ўтади.

Қўлланма бакалавриат босқичидаги талабалар учун мўлжалланганлиги боис унда назарий синтаксиснинг ҳали ечимини топмаган мунозарали назарий масалаларига тўхталинмади.

Қўлланманинг мақсади ўзбек адабий тили зотий табиатининг бир қирраси бўлган синтактик қурилишининг ҳозирги ҳолатини лисон ва нутқ фарқланиши нуктаи назаридан асослаб беришдан иборатдир.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишини ёритишда лисоний синтактик бирликларга умумийлик, моҳият, имконият, сабаб (УМИС) ва уларнинг воқеланиши натижасида ҳосил бўлган нутқий бирликларга яққалик (хусусийлик), ҳодиса, воқелик, оқибат (ЯХВО) сифатида муносабатда бўлинди. Бироқ УМИС ва ЯХВО муносабати «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг кириш қисмида батафсил ёритилиши лозимлигидан келиб чиққан ҳолда бунда у ҳақда кенг маълумот бериш ноўричилиги эътиборга олинди. Шунинг учун талабалар курсининг қатъий изчиллигидан келиб чиққан ҳолда бу қўлланма билан танишишга киришгунча лисоний ва нутқий бирликларни фарқлаш методологияси билан пухта таниш бўлишлари лозим.

Синтактик қонуниятларни ёритишда илмий тамойил бирлигига путур етказмасликка, методик кўрсатмаларга амал қилишга, ифода усулининг талабаларбоп бўлишига, грамматик қонуниятларнинг изоҳланиши учун келтирилган мисолларнинг ўзбек адабий тили учун типик бўлишига эътибор берилди.

Китобнинг ўрта умум таълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ўқитувчилари учун ҳам қўлланма вазифасини ўташи кўзда тутилди.

Муаллифлар ушбу китоб ўзбек тилининг назарий синтаксиси бўйича формал-функционал йўналишда «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дастури асосида яратилган илк қўлланма бўлганлиги боис уни мукамаллаштиришга кўмаклашадиган барча фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

КИРИШ

Синтаксис ҳақида умумий маълумот

Синтаксис ва унинг тадқиқ манбаи. Тил ўз ижтимоий вазифасини синтактик қурилма - гап носитасида амалга оширади. Тилдаги барча - фонетик, лексик, морфологик ҳодисалар ана шу синтактик қурилишга хизмат қилади. Бирок булар сирасида лексика ва морфологиянинг тил грамматик қурилишидаги иштироки бевосита муҳимдир. Зеро, ҳар қандай синтактик ҳодисада сўз ва морфологик кўрсаткичларни кўрамиз. Шу боисдан синтактик моҳиятларни белгилашда лексик ва морфологик омилларга таянилади. (Қуйида бу ҳақда батафсил тўхталинади.)

Грамматика морфология ва синтаксисни ўз ичига олади. Морфология, асосан, синтактик қурилиш воситалари бўлмиш грамматик кўрсаткичлар тизими - морфологик категорияларни ўрғанади, уларнинг умумий ва хусусий грамматик маъно (УГМ ва ХГМ) ларини ўрғанади. Шунингдек, у сўз туркумларининг умумий грамматик хоссаларини ҳам текшириб келади. Аслида, морфологиянинг текшириш манбаи ё лексик, ё синтактик табиатга эга бўлади. Масалан, сўз туркумлари луғавий маъноси яқин сўзларнинг юксак даражадаги умумлашмаси, сўзларни босқичма-босқич бирлаштириб бориш натижасида ҳосил қилинган катта гуруҳлардир. Демак, сўз маънолари умумлашуви поғонасининг юқори зинаси морфологик моҳият сифатида қаралувчи сўз туркумларидир.

Морфологик кўрсаткичлар иккига бўлинади:

- 1) луғавий шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар;
- 2) синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар.

Луғавий шакл ҳосил қилувчи кўрсаткичлар лексемаларнинг луғавий маъносига таъсир қилиб, одатда, лексик аҳамиятга эга бўлади. Масалан, *ўқиган бола* бирикмасидаги *ўқиган* луғавий шакли *-ган* кўрсаткичини олиб, луғавий маъносидagi «ҳаракат» семасини кучсизлантиради ва бунинг эвазига «белги» маъно бўлақчасига эга бўлади.

Алоқа-муносабат (синтактик) шакллари сўзларнинг луғавий маъносига таъсир қилмасдан, уларни синтактик алоқага қиритиш учунига хизмат қилади. Масалан, *китобни олмоқ* бирикмасидаги тушум келишиги қўшимчаси *китоб* лексемасини *олмоқ* феълига тобелаш вазифасини бажармоқда.

Айтилганлардан хулоса килиш мумкинки, сўз туркумлари юксак луғавий умумлаштириш, сўзларни умумий белгилари асосида бирлаштириш натижаси бўлса, грамматик кўрсаткичларнинг бир қисми лексик ва бир қисми синтактик аҳамиятга эгадир. Демак, тилшунос И.И.Мешчанинов таъбири билан айтганда, морфология аслида лексик ва синтактик жихатлар бирлигидир.

Синтаксис (гр. *syntaxis* - тузиш, қуриш)нинг асоси гап ҳақидаги таълимотдир. Гаплар, аслида, сўзларнинг эркин бирикувларига ҳам асосланганлиги туфайли сўзларнинг боғланиш қонуниятлари, сўз бирикмалари ҳам синтаксисда ўрганилади. Атом хусусиятлари ва уларнинг бирикиш қонуниятларини очиш молекула табиатини ўрганишга бўйсундирилганлиги каби сўз бирикмаларини ўрганиш ҳам гап таълимотининг таркибий қисми бўлиб, ундан ажратилган ҳолда қаралиши мумкин эмас.

Синтаксис сўзларнинг ҳар қандай бирикувларини эмас, балки ҳоким-тобелик муносабатига киришган эркин нутқий бирикувлар ва уларнинг лисоний моҳиятларини текширади. Қайсидир йўсиндаги сўзларнинг бирикувлари саналмиш қўшма сўзлар (*учбурчак, эртапишар, сотиб олмоқ*), фразеологик бирликлар (*илоннинг ёгини ялаган, пўконидан ел ўтмаган, кўнгли бўш*) синтаксиснинг тадқиқ доирасидан четда қолади. Чунки улар эркин боғланишга эга эмас.

Синтаксис атамаси, *грамматика* атамасининг ўзи каби икки маънолидир:

- 1) тилнинг синтактик қурилиши;
- 2) грамматиканинг таркибий қисми.

Биз атамани ана шу иккинчи маъносида қўллаб, биринчи маъно ифодаси учун *синтактик қурилиш* атамасини ишлатамиз.

Асосий синтактик бирликлар. Сўз бирикмаси ва гап синтаксиснинг асосий бирликларидир. Шунга кўра, синтаксис учга бўлинади;

- 1) сўзшакл синтаксиси;
- 2) сўз бирикмаси синтаксиси;
- 3) гап синтаксиси;

Сўзларнинг нутқда ўзаро алоқага киришувидан сўз қўшилмалари вужудга келади. Сўз қўшилмаларини икки гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) гап (*Осмон тил-тишиқ*);
- 2) сўз бирикмаси (*тил-тишиқ осмон*).

Тил жамиятда алоқа килиш, ахборот узатиш воситаси ҳисобланади. Ахборот узатиш эса гап орқали амалга оширилади. Демак, гап фикр ифодалайди. Сўз бирикмаси фикр эмас, балки

сўз каби тушунчани ифодалайди. (Бирок сўз бирикмаси ифодалаган тушунча сўз ифодалаган тушунчадан фаркланади.) Кўринадики, синтаксиснинг бош бирлиги гап бўлиб, сўз бирикмаси сўз каби бевосита ёки билвосита унинг ташкил этувчисидир.

Синтактик бирликлар – гап ва сўз бирикмалари – сўзларнинг кўшилишидан ҳосил бўлиши, бу кўшилишнинг эса турли восита (кўшимчалар, ёрдамчи сўзлар) ва усул (масалан, тобе алоқанинг турлари) лар орқали юзага келиши синтаксиснинг бошқа сатҳлар билан зич алоқада эканлигини кўрсатади.

Демак, нутқда:

1. Сўз бошқа сўз билан тобе ёки ҳоким мавқеда боғланади. Бунинг учун у маълум бир грамматик шаклга эга бўлади (*уйга бормоқ, аълочи ўқувчи*). Грамматик шаклланган сўз синтаксиси сўз шакл синтаксиси деб юритилади.

2. Сўзлар ўзаро синтактик боғланиб, тушунча ифодаловчи бирлик - сўз бирикмаси вужудга келади. Сўзларнинг ўзаро бирикиб тушунча ифодаловчи бирлик ҳосил қилиш қонуниятларини ўрганиш сўз бирикмаси синтаксисининг вазифасидир.

3. Сўзлар ўзаро боғланиб, фикр ифодаланига ихтисослашган нутқий бирлик - гапни шакллантиради. Гап ҳосил қилиш қонуниятлари билан гап синтаксиси машғул бўлади.

Синтактик бирликларнинг икки томони. ЛСҚ тушунчаси. Фонетика, лексика ва морфологияда бўлганлиги каби синтаксисда ҳам лисоний ва нутқий жиҳатлар фаркланади. Маълумки, лисоний ҳодисалар бевосита кузатишда берилмаганлик (моддийликдан холилик), миқдоран чеклилик, такрорланувчанлик, ижтимоийлик ва мажбурийлик белгиларига эга бўлиб, бевосита кузатишда берилганлик, миқдорий чекланмаганлик, бетакрорлик, индивидуаллик, ихтиёрийлик сифатларига эга бўлган нутқий ҳодисаларга қарама-қарши туради.

Нутқий синтактик бирликлар сифатида нутқда қўлланиладиган, сезги аъзоларига таъсир қиладиган ўқиш, ёзиш, айтиш, эшитиш мумкин бўлган сўз бирикмалари ва гаплар тушунилади. Лисоний синтактик бирликлар эса сўз бирикмаси ва гап ҳосил қилиш қолипларидир. Биз уларни лисоний сатҳга тегишли бўлганлиги учун *лисоний синтактик қолип* (қисқача **ЛСҚ**) лар деб атаймиз.

ЛСҚ нима?

Ғишт қуювчи уста ғишт қуйишда қолипдан фойдаланади. Лойни қолипнинг катаklarига жойлаштириб, у қолип шаклини олгач, қолипдан чиқариб тўқади. Қолип асосида қанча ғишт

қуйида ҳам, гиштларнинг барчаси бир хил шаклга эга бўлади. Бу бир хиллик гиштларнинг ўзига боғлиқ бўлмай, қолипнинг хусусиятлари билан алоқадордир.

ЛСҚлар ҳам гишт қолипларига ўхшайди. Инсон онгида ҳам сўзлаш, нутқни шакллантириш мақсадида лексемаларни сўз бирикмалари шаклига келтириш, гап ҳосил қилиш қолиплари мавжуд. Улар ЛСҚлар, моделлар, конструкциялар, қурилмалар тарзида номланса-да, аслида бир тушунчани ифодатайди. Масалан, *китобни ўқимоқ* каби чексиз бирикмаларни чиқарадиган *[от^{м.к} + феъл]* сўз бирикмаси қолипи, қандай номланмасин, бу унинг моҳиятига таъсир қилмайди.

Қолип ва нутқий ҳосила (сўз бирикмаси ва гап) лар диалектик бирликдadir. Қолип нутқий ҳосиласиз ўлик ва жонсиз, нутқий ҳосила эса қолипсиз бўлиши мумкин эмас. Қуйида ЛСҚ ва нутқий сўз бирикмаси ҳамда гапларнинг бирига ўхшамайдиган, фарқли хусусиятларини баён этамиз.

1. ЛСҚнинг моддийликдан холилиги ва нутқий ҳосиланинг моддийликка эгаллиги. ЛСҚлар жамият аъзолари онгида мавжуд бўлиб, кишиларнинг эркин бирикмалар ҳосил қилиш кўникмаси сифатида узоқ вақтлар давомида шаклланади. Бу кўникмалар бўлмаса, инсон бирикмалар ҳосил қила олмайди. Бунга қуйидаги далил асосида амин бўлишимиз мумкин. Дейлик, бирор тилни, масалан, инглиз тилини ўрганмоқчи бўлган киши онгида бу тилга ҳос бирикма тузиш кўникмаси - ЛСҚ шаклланмаган бўлса, ўзбекча *китоб* ва *ўқимоқ* сўзларининг инглиз тилидаги *a book* ва *to read* муқобилларини билса-да, бирикма ҳосил қила олмайди ёхуд ўзбек тилига ҳос *[от^{м.к} + феъл]* қолипи асосида *a book to read* дея олади, холос. Инглиз тилида эса *китобни ўқимоқ* бирикмасини ҳосил қилувчи ЛСҚ *[to V+ the N]* кўринишида бўлиб, ушдан *to read the book, to write the letter* каби ҳосилалар пайдо бўлади.

Маълум бўладики, ЛСҚлар жамият аъзолари онгида яшайди ва моддий қиёфага эга эмас. Уни сезги аъзолари асосида билиб бўлмайди. Қолиплардан чиққан нутқий ҳосилаларни эса айтиш, эшитиш, ёзиш ва ўқиш мумкин экан, бу уларнинг моддийликка эгаллигидир.

1. ЛСҚларнинг ижтимоийлиги ва нутқий бирикмаларнинг индивидуаллиги. ЛСҚлар бир киши томонидан эмас, балки шу тилда сўзлашувчи жамиятнинг барча аъзолари томонидан узоқ вақтлар давомида шаклланган. Шунингдек, улар бир киши учун эмас, балки жамиятнинг шу тилда сўзлашувчи барча аъзолари

учун бирдай хизмат қилади. Бу ЛСКларнинг ижтимоий табиатга эгаллигини кўрсатади.

ЛСКлар асосида вужудга келувчи нутқий ҳосилалар ҳар бир киши нутқида ўзига хосдир. Масалан, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси ҳар бир сўзловчи нутқида ўзгачадир. Бу нутқий ҳосилалар кимнинг нутқида тегишлилиги, айтилган ўрни ва замони, айтилиш мақсади ва шароити каби қатор белгилари билан бир-биридан фаркланади. Ҳатто бир киши нутқида айтилган иккита (*китобни ўқимоқ* ва *китобни ўқимоқ*) сўз бирикмасидан иккинчиси биринчисининг айнан такрори эмас. Зеро, бу нутқий ҳосилалар ҳеч бўлмаганда замони билан фаркланади. Нутқий ҳосилаларнинг индивидуаллиги (алоҳидалиги)ни ана шундай тушунмоқ лозим.

2.ЛСКларнинг такрорланувчанлиги ва нутқий ҳосилаларнинг бетакрорлиги. Қолип ҳар бир ғишда ўз изини қолдираверганлиги каби ЛСК ҳам ҳар бир сўз бирикмаси ва гапда такрорланаверади. Лекин иккинчи ғишт биринчи ғиштниги такрори бўлмаганлиги каби, нутқий ҳосилаларга ҳам бетакрорлик хос. Аслида борлиқда бевосита кузатишда берилган бирорта ҳодисада такрорийлик йўқ. Кесилган дарахтни, қайта экиб бўлмаганидек каби қолипдан чиққан сўз бирикмасини қайта айтиш, ёзиш мумкин эмас. Қайта айтилгандек туюлган сўз бирикмаси, аслида, бошқа ҳосиладир.

3.ЛСКларнинг чекланганлиги ва нутқий ҳосилаларнинг чексизлиги. Ғишт қолипи битта, ундан чиққан ғиштларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Шунингдек, дейлик, [*от^мк+феъл*] қолипи битта бўлиб, ундан *китобни ўқимоқ*, *қаламни сотмоқ* каби сўз бирикмаларини минг-минглаб ҳосил қилиш мумкин. Бугунги кунда ўзбек тилида сўз бирикмаси ҳосил қилишининг 18 та устувор қолипи аниқланган. (Улар ҳақида “Сўз бирикмаси” фаслида баҳс юритилади.) Бу қолиплардан чиққан, чиқаётган ва чиқадиётган нутқий сўз бирикмалари миқдорини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Гап қолиплари ва уларнинг ҳосилалари ҳам худди шундай.

4.ЛСКларнинг мажбурийлиги ва нутқий ҳосилаларнинг ихтиёрлиги. Ўзбек тилида сўзлашувчи кишилар нутқ жараёнида сўз бирикмаси тузишга эҳтиёж сезар экан, бунда ЛСКнинг юқорида айтилган 18 та туридан фойдаланишга мажбур. Уларнинг ЛСКларни ўзгартиришга, янги-янги ЛСКлар тузишга тил «қонунчилиги» томонидан йўл қўйилмайди. Бирок нутқий сўз бирикмаси ҳосил қилиш-қилмаслик, қандай сўзларни

танлаш сўзловчининг ихтиёрида бўлиб, хохлаسا тузиб, хохламаса тузмаслиги мумкин.

Қолип ва нутқий ҳосила ўзида диалектиканинг бир-бирига нисбатланувчи категориялари ҳоссаларини ҳам акс эттиради. Буни қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

ЛСҚ	нутқий ҳосила
умумийлик	- яккалик
моҳият	- ҳодиса
имконият	- воқелик
сабаб	- оқибат

Бу жиҳатдан ҳам ЛСҚ ва нутқий ҳосилалар муносабатини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

1.ЛСҚ умумийлик ва нутқий ҳосила яккалик сифатида. ЛСҚ умумийлик сифатида кўплаб нутқий ҳосилалардаги умумий белги-хусусиятларни ўзида жамлайди. Масалан, *китобни ўқимоқ, хатни ёзмоқ* ва *қўйни сотмоқ* бирикмаларидаги *китобни, хатни, қўйни* тобе аъзолари қуйидаги умумий белгиларга эга:

- 1) от туркумига мансублик;
- 2) тушум келишиги билан шаклланганлик;
- 3) тобе аъзолик.

Бу уч умумийлик *{от^{м.к} + феъл}* ЛСҚсининг *от* узвида мужассамланган. ЛСҚнинг кейинги узви ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Нутқий ҳосила эса бошқа нутқий ҳосилаларга мутлақо ўхшамайдиган яккаликдир. Айтилганидек, муайян нутқий ҳосилада муайян луғавий маъноли бирликлар муайян макон ва замонда эркин нутқий бирикма ҳосил қилган бўлади.

2.ЛСҚ моҳият ва нутқий ҳосила ҳодиса сифатида. ЛСҚ нутқий ҳодисалар замирида яширинган, уларнинг ички, барқарор, ўзгармас моҳияти бўлиб, у нутқий ҳосилалардаги ранг-барангликларга бефарқдир. Нутқий ҳосила эса бу моҳиятни турли нутқ шароитларига мос равишда ранг-баранг кўринишларда акс эттирувчи, бироқ моҳият чегарасидан ташқарига чиқа олмайдиган вақтинчалик ҳодисадир. Масалан, *{от + феъл}* қолипи ўзгармасдан туради. Аммо унинг ҳосилалари *уйни сунурмоқ, қогозни йиртмоқ, хатни жўнатмоқ, деразани бўямоқ* каби турфа кўринишларда бўлади. Бу ранг-барангликнинг барчаси, у қанча кўп бўлмасин, тушум келишигидаги тобе от ва феъл доирасидан четга чиқа олмайди. Нутқий ҳосила ЛСҚнинг ўзгармасдан.

турлича намоён бўлишини кўрсатса, ЛСК нутқдаги хилма-хил ҳосилаларни бир асосга бирлаштиради.

3. ЛСК имконият ва нутқий ҳосила воқелик сифатида. ЛСКлар воқеликка айланмаган, намоён бўлиши учун зарур шарт-шароит ва эҳтиёж талаб этадиган имкониятдир. Нутқий ҳосилалар эса ана шу имкониятнинг юзага чиқиши, воқеликка айланишидир.

4. ЛСК - сабаб, нутқий ҳосила унинг оқибатидир. ЛСК - бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир. Чунки сабаб бирор таъсирнинг бошланиш нуқтаси бўлиб, у маълум бир натижа, оқибатни юзага келтиради. ЛСК натижасида келиб чиқадиган оқибат шундай ҳосиладир. Сабаб оқибатдан олдин келганлиги каби ЛСК ҳам нутқий ҳосиладан олдин келиб, унинг қандай бўлишини белгилайди.

ЛСКнинг асосий турлари. Лисоний бирикмаларнинг қолиплар асосида бирикувидан вужудга келган нутқий ҳосилаларни 3 гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) ясама сўзлар;
- 2) сўз бирикмаси;
- 3) гап.

(*ишла*) ясама сўзи [*иш*] лексемаси ва [*лар*] морфемасининг, *китобни ўқимоқ* нутқий сўз бирикмаси [*китоб*] ва [*ўқи*] лексемаларининг, *Ўқидим* гапи эса [*ўқи*] лексемаси ва [*-дим*] кесимлик категорияси шаклининг бирикишидан ҳосил бўлган.

(*ишла*) сўзи [*от+ла = асосдан англашилган нарса билан шугулланмоқ*] сўз яшаш қолипи махсули бўлса, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси [*от^м+фeъл*] ЛСКси, *Ўқидим* гапи эса [*WPr*] қолипи ҳосиласидир. Булар сирасида сўз яшаш ва сўз бирикмаси қолиплари тушунча ифодаловчи - аташ(номинатив) вазифасини бажарувчи ҳосилаларни берадиган қолиплар бўлса, гап қолипи фикр ифодаловчи (коммуникатив) ҳосилаларни туғдирувчи қолиплар ҳисобланади. Сўз яшаш қолипи лисоний бўлса-да, лекин синтактик моҳиятга эга эмас. Шунинг учун у лисоний деривацион қолип (ЛДК) сифатида сўз ясалиши бўлимида қолдирилиб, синтаксисда эркин синтактик ҳосилалар берувчи, яъни сўз бирикмаси ва гап қолиплари текширилади.

Анъанавий ва системавий (структурал) синтаксис. Анъанавий синтаксис бевосита кузатишда берилган, нутқий синтактик ҳодисаларни ўрганadi. Бошқача айтганда, у яққалик, ҳодиса, воқелик, оқибат сифатидаги нутқий ҳосилалар билан банд бўлиб, умумийлик, моҳият, имконият, сабаб сифатидаги лисоний бирикларни (нутқий бирикларнинг лисоний

томонили) ўрганишни системавий (структурал) синтаксис ҳукмига ҳавола этади. Шунингдек, анъанавий синтаксис *китоб* ва *ўқимоқ* сўзлари орасидаги синтактик алоқани ҳам текширади. Зеро, бундаги *ўқимоқ* феълнинг тушум келишигидаги сўзни бошқаруви ҳам бевосита кузатишда берилган нутқий ҳодисадир. Лекин бу алоқа учун [ўқи] лексемасининг бириктириш имконияти бўлмиш объект валентлиги бевосита кузатишда берилмаган. Бу эса структурал синтаксис томонидан текширилади.

Структурал синтаксис тадқиқотлари учун анъанавий синтаксис томонидан қўлга киритилган ютуқлар замни, пойдевор вазифасини ўтайди. Демак, анъанавий синтаксиссиз структурал синтаксиснинг бўлиши мумкин эмас. Анъанавий синтаксис эса структурал синтаксиссиз ҳам иш кўраверади. Зеро, структурал синтаксис моҳиятни тадқиқ этар экан, бунинг учун ҳодисалар жамланган бўлиши керак. Ҳодисани жамлаш учун эса структурал синтаксис тиклайдиган моҳиятга эҳтиёж сезилмайди.

Ҳар бир нутқий парчада турли сатҳ ҳодисалари қоришган ҳолда воқеланади. Масалан, *Салим келди* гапида фонетик (товушлар тизими, оҳанг), лексик (сўзлар), морфологик (грамматик шакллар) ва услубий (масалан, сўзловчининг муносабати ёки услубий бетарафлик) сатҳлар ўз изини қолдирган. Анъанавий синтаксис нутқий парчани шу ҳолида, турли моҳиятлар зарраларининг қоришмаси сифатида ўрганади ва унинг қоришмалигига эътибор қаратмайди. Структурал синтаксис эса нутқий парчада қоришиқ ҳолатдаги синтаксисга дахлдор бўлмаган жиҳатларни эътибордан соқит қилади. Анъанавий синтаксис келтирилган гапни муайян (аниқ)лик сифатида эътироф этса, структурал синтаксис унда турли ҳодисалар қоришганлиги сабабли моҳиятини англаш мушкуллигини ҳисобга олган ҳолда мавҳум (ноаниқ)лик сифатида қарайди. Қоришиқ ҳодисалар четлаштирилган, моҳият “тозаланган”лиги учун структурал синтаксис томонидан муайянлик, бевосита кузатишда берилмаганлиги учун эса у анъанавий синтаксис томонидан мавҳумлик сифатида қаралади.

Демак, анъанавий синтаксис асосий диққатини ҳодисаларнинг зоҳирий (бевосита кузатишда берилган) томонига, структурал синтаксис эса ботиний (бевосита кузатишда берилмаган, ички) томонига қаратади. Улар бир-бирини ҳам тақозо, ҳам инкор этади. Анъанавий синтаксис ҳодисалар билан, системавий синтаксис моҳиятлар билан шугулланади деб уларнинг вазифаларини бутунлай қарама-қарши қўйиш ярамайди. Чунки анъанавий синтаксис моҳиятга интилганлиги каби

системавий синтаксис ҳам фақат анъанавий синтаксис тўплаган ҳодисаларгагина таянади. Бунда анъанавий ва системавий синтаксиснинг ўрганиш манбалари жиҳатдан қарама-қаршилиги сўнади.

ЛСК ва уни ажратиш усуллари. ЛСКни тиклаш

Қолипдан чиққан гишт ўлчами ва шакли жиҳатдан ўхшаш бўлади. Лекин тупроққа боғлиқ равишда у турли ранг ва вазнда бўлиши мумкин. Бу ҳар хиллик қолипга алоқадор бўлмаган жиҳатлардир. ЛСКларни аниқлашда ҳам ЛСКларга дахлдор бўлмаган, бир қолипдан чиққан нутқий ҳосилаларнинг турли-туманлигини келтириб чиқараётган ҳодисалар ЛСКга боғлиқ бўлмаган носинтактик ҳодисалар сифатида аҳамиятсиз деб қаралади ва эътибордан соқит қилинади. Масалан, *Салиманинг китоби* нутқий ҳосиласининг моҳияти, яъни ЛСКсини аниқламоқчи бўлсак, биз шу кўринишдаги ва турдаги сўз бирикмаларини тасаввуримизда тўплаб, саралаймиз. Шу усулда *Муниранинг дафтари*, *Ситоранинг ручкаси* каби юзлаб нутқий сўз бирикмаларида

{от_{апоқ.ли}+от_{турдош}=отдан ангишилган пред./шахсга тегишли нарса}

умумийлигини топгандек бўламиз. Бироқ *менинг китобим*, *унинг ручкаси*, *бизнинг уйимиз*, *қизилнинг қизили*, *яшашнинг завқи* нутқий бирикмаларини олдинги сўз бирикмалари билан қиёслаш натижасида уларнинг фаркли эканлигига, қолипга солиб кўриш натижасида унга жойлашмаётганлигига амин бўламиз. Зеро, ЛСКнинг биринчи узви от туркумига мансуб сўз бўлиши керак эди. Мисолларда эса тобе узвлар олмошлардир. Шунингдек, ЛСК иккинчи узвидаги эгаллик категорияси III шахс кўшимчаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Биз юқорида қолипларнинг умумийлик табиатига эга эканлигини, унда нутқий ҳосилаларнинг умумий, бир хил белгилари ўрин олишини таъкидлаган эдик. Шунинг учун нутқий ҳосилалардан фарқларни ҳаёлан четлаштириб, умумий белгиларни сақлаб қоламиз. Келтирилган биринчи (тобе) аъзолардаги умумийлик ва фарқларни қуйидагича берамиз:

умумийлик**фарқлар**

1.1.Эркак кишининг исми+қ.к.	<i>Салим</i> оти +нинг
1.2.Қиз бола исми+қ.к.	<i>Мунира</i> оти+нинг
1.3.Эркак кишининг исми+қ.к.	<i>Ситора</i> оти +нинг
1.4.I Шахс бирлик киш.олм.	<i>Мен</i> олмоши+нинг
1.5.I Шахс кўплик киш.олм.	<i>Биз</i> олмоши+нинг
1.6.Сифат+қ.к.	<i>Қизил</i> сифати +нинг
1.7.Ҳ.номи+қ.к.	<i>Яшаш</i> харак.номи+нинг

Фарқларни айтибордан соқит қилиб, олинган умумийлик асосида ЛСКнинг биринчи (тобе) аъзосини тиклаймиз. Нисбий умумийликларни яна бирлаштириб, қуйидаги

[*исм^{қк}* + ...

тикланади.

Сўз бирикмаларининг иккинчи узвидаги фарқлар ва умумийликларни ҳам шу асосда аниқлаймиз:

Умумийликлар**Фарқлар**

2.1.Ўқув воситаси оти+III ш.э.қ.	<i>китоб</i> оти+им
2.2.Ёзиш мумкин бўлган нарса оти+III ш.э.қ.	<i>дафтар</i> оти+и
2.3.Ранг сифати + III ш. э.қ.	<i>қизил</i> сифати+и
2.4.Мавҳум от + III ш. э.қ.	<i>завқ</i> оти+и
2.5.Жой оти + I ш. э.қ.	<i>уй</i> оти+имиз
2.6.Ёзув қуроли + III ш. э.қ.	<i>ручка</i> оти+си

Бу аъзода ҳам фарқларни четлаштириб, умумий белгиларни олиб қоламиз. Натижада

[...+*исм^{қк}*]

умумийлиги аниқланади. Ҳар иккала аъзони бирлаштириш натижасида [*исм^{қк}* +*исм^{қк}*] умумийлиги тикланади. Бу умумийлик ЛСК бўлиб, ғишларнинг оғирлиги, зичлиги, ранг-туси каби белгилар ғишт қолипига дахлсиз бўлганлиги каби, сўз бирикмаларидан четлаштирилган мазкур фарқлар ҳам ЛСКга алоқадор эмас.

ЛСҚнинг шаклий томони. ЛСҚ моҳиятан риёзий тенгламага ўхшайди ва у бутунлик сифатида тенглик белгисидан чап ҳамда ўнг томонлардан иборат бўлади.

Юқорида мисол сифатида келтирилган $[исм^{*к} + исм^{*к} = қаратувчи-қаралмиш]$ ЛСҚси ҳам икки - $исм^{*к} + исм^{*к}$ ва $қаратувчи-қаралмиш$ қисмларидан ташкил топган.

ЛСҚнинг чап, яъни $исм^{*к} + исм^{*к}$ қисми унинг шаклини ташкил этади.

ЛСҚнинг шаклий томони умумийлик хусусиятига эга. Чунки у нутқда воқеаланган чексиз бирикмаларнинг энг умумий моддийлигининг синтезидир. У умумий шакл экан, унинг хусусий шакли сифатида нутқий сўз бирикмалари намоён бўлади. Демак, хусусий шакл деганда моддий шаклда - сўзлар ва қўшимчалар воситасида ифодаланган ўқилиши, ёзилиши, айтилиши, эшитилиш мумкин бўлган шакл тушунилади.

ЛСҚнинг мазмуний томони. ЛСҚ нинг чап томони унинг мазмуний жиҳатидир. Юқорида келтирилган $[исм^{*к} + исм^{*к} = қаратувчи-қаралмиш]$ қолипнинг ўнг, яъни мазмуний қисмини «*лисоний тобе қаратувчи ва ҳоким қаралмиш орасидаги ранг-баранг муносабатлар*» ташкил этади. «Ранг-баранг муносабатлар» деганда ҳар бир нутқий сўз бирикмасидан аниқлашиладиган турли маъно ва муносабатлар тушунилади. Масалан:

менинг китобим - қарашлилиқ

столнинг оёғи - бутун-қисм

этиборсизлик оқибати - сабаб-оқибат

яшашнинг завқи - ҳолат ва унинг натижаси

Бирикмаларнинг ўнг томонида уларнинг хусусий маъновий белгилари кўрсатилган. Улар қолипнинг ўнг томонида «ранг-баранг маъновий муносабатлар» дея бирлаштирилган. Маълумки, кўпинча, маъно деганда сўз атаётган нарса, предмет, миқдор, белги кабилар тушунилади. Масалан, $[китоб]$ лексмаси айтилганда, унинг маъноси сифатида «варақлардан ташкил топган, босма ёки қўлёзма ҳолдаги асар» моҳияти тан олинади. Лекин биз ҳозиргина келтирган ЛСҚ маъноси эса бунга ўхшамайди. Нега? Чунки $[китоб]$ лексма бўлиб, унинг маъноси лексикдир. Лекин ЛСҚ синтактик ҳодиса. Шу боисдан унинг маъноси ҳам синтактик бўлмоғи даркор. Синтаксисда эса «тобе-ҳоким», «қаратувчи-қаралмиш», «тўлдирувчи», «ҳол», «эга», «кесим» каби тушунчалар катта аҳамиятга эга бўлиб, синтактик муносабатларни ифодалайди. Бу муносабатлар эса синтактик маъно сифатида қаралади. Нега юқоридаги бирикмаларнинг ўнг

томонида келтирилган «қарашлилиқ», «бутун - қисм», «сабаб - оқибат», «ҳолат - унинг натижаси» кабилар ЛСКнинг мазмуни бўла олмайди, деган савол туғилиши табиий. Тўғри, улар алоҳида бирикмаларнинг маъноларини алоҳида-алоҳида акс эттиради. Лекин ЛСКси битта. $[исм^{кк} + исм^{кк} = қаратувчи-қаралмиш]$ қолипнинг мазмуни эса чексиз нутқий ҳосилаларнинг маъноларини умумлаштиради.

ЛСКнинг $[исм^{кк} + исм^{кк}]$ шаклий томони бирикувчи сўзлар муносабатларидан умумлаштирганлиги каби мазмун томони ҳам нутқий бирикмаларнинг алоҳида-алоҳида маъноларини умумлаштириш натижаси бўлмоғи лозим.

Таъкидлаш лозимки, ўзбек тилшунослигида ҳар бир гап бўлаги, ҳар бир сўз бирикмасининг ҳар бир гаптаги, матндаги, қуршовдаги маъноларини тавсифлашга кўп эътибор қаратилади. Масалан, *(уйни қурмоқ)* бирикмасида *(уйни)* сўз шаклининг, ёки тўлдирувчининг маъноси «яратиладиган, бунёд этиладиган нарса», *(уйни бузмоқ)* бирикмасидаги *(уйни)* сўзшаклининг маъноси «йўқотиладиган манба» тарзида таърифланади. Лекин мулоҳаза юритилса, бу маънолар синтактик эмас, балки луғавий бўлиб, аслида *(бузмоқ)* ва *(қурмоқ)* сўзларига хос маънолардир. ЛСКлар эса чексиз сўз бирикмаларининг умумлашмасидир. Шу боисдан уларнинг мазмун томони ҳам чексиз сўз бирикмаларининг алоҳида-алоҳида маъноларидаги хусусий, фаркли жиҳатларни четлаштириб, умумий, ўхшаш томонларни ажратиш асосида тикланади. Демак, умумий, лисоний маъно хусусий жиҳатларни идрок этиш асосида бирлаштиришидир. Хусусий маънолар, яъни ҳар бир сўз бирикмасидаги тезда анланадиган, илғаниши осон бўлган маънолар улар замиридаги моҳиятини тўсиб туради. Ана шу моҳият анланиши билан тадқиқотчи кўриниб турган маъноларнинг ранг-баранглиги «алдамчи» эканлигига ишонч ҳосил қилади.

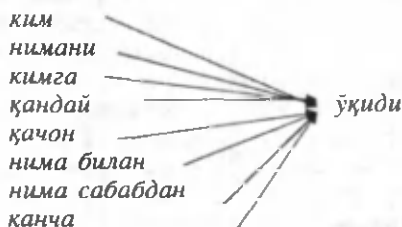
ЛСКларни ажратишнинг аҳамияти. Табиатда соф нарса учрамайди. Ҳар бир модда турли-туман нарсаларнинг қоринмасидир. Бирок соф моддани ажратиб олиш мақсадида узок вақтлар давомида тадқиқотлар олиб борилган. Шу тариқа тозаланган атом химия фанидаги буюк «топила» бўлди. Бу Д.Менделеев даврий jadвалида ўз аксини топди. Тил ҳодисаларини ҳам «тозаланган» ҳолда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Тозаланган атомлардан табиатда учрамайдиган, лекин зарур бўлган турли-туман сунъий моддалар ҳосил қилинганидек, «тозаланган» ЛСК ҳам бошқа «тозаланган» фонетик, лексик, морфологик ҳодисалар каби, бугунги кунда тилни «машиналаштириш», яъни компьютер орқали матн таржима

килиш, тузатиш, текшириш каби замонавий «юмуш»ларда муҳим киммат касб этади.

Валентлик

Валентлик ҳақида тушунча. Валентлик аслида химиявий атама бўлиб, тилшуносликда лисоний бирликларнинг амалга ошмаган бирикувчанлик-бириктирувчанлик имкониятлари сифатида қаралувчи лисоний ҳодисага нисбатан қўлланади. Валентликнинг химиявий тавсифи қуйидагича. Масалан, кислород (O) атоми бошқа турдаги яна иккита атомни бириктириш имкониятига эга. Бу унинг электрон қаватидаги иккита атомнинг бўш ўрнига қараб белгиланади. Сув молекуласи (H₂O)да бу бўш ўринлар тўлдирилган. Шунингдек, нафақат кислород, балки водород (H) ҳам валентликка эга бўлиб, унинг бўш ўрни биттадир. Демак, кўринадики, сув молекуласида кислороднинг ҳам, водороднинг ҳам валентлик имкониятлари воқеликка айланган бўлиб, улар кислородда бириктирувчи, водородда эса бирикувчи табиатга эга. Ҳар иккала атом (водород ва кислород) ҳам бир-бирига мувофиқ бўлгандагина бирикма ҳосил қилиши мумкин. Масалан, водород ва олтин атомлари бирикиб, молекула ҳосил қила олмайди.

Атомларнинг валентлиги рўёбга чиқмаган, намоён бўлиши учун шароит талаб этиладиган имкониятдир. Лисоний бирликлар ҳам ана шундай бириқиш-бириктириш имкониятига эга бўлиб, бу (яъни валентлик) ҳам лисоний бирликларнинг ўзи билан муайян тил жамияти аъзолари онгида яшайди. Масалан, [ўқи] лексемаси киши онгида 8 та бўш ўрнига эга ҳолда мавжуд бўлади ва нутқда воқеланиб, бир вақтнинг ўзида ўзига 8 та бирикувчини ҳам торта олиши мумкин. Уни чизмада қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

8 та сўроқ олмоши [ўқи] лексемасига бириқиш имкониятига эга бўлган сўзларга ишора қилади. Бу имконият бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, [ўқи] лексемасининг моҳиятида

яширингандир. Лекин китобни ўқимоқ, ҳар куни ўқимоқ, кўп ўқимоқ нутқий бирикувларида бу имкониятлар битта-битта воқеланган. Қуйидаги бирикувларнинг биринчисида бир вақтнинг ўзида бу имкониятдан иккитаси, иккинчисида эса учтаси воқеликка айланган, сўз бирикмаси ҳосил қилинган:

- 1) китобни тез ўқимоқ;
- 2) кутубхонада китобни тез ўқимоқ;

[ўқи] лексемасининг онгдаги бирикиш имконияти валентлик экан, унинг нутқий воқеланиши синтактик алоқа ҳисобланади. Демак, валентлик лисоний, синтактик алоқа эса нутқий ҳодиса сифатида қаралади. Улар лисон ва нутқнинг барча қарама-қарши белгиларни ўзида акс эттиради. Масалан;

валентлик

синтактик алоқа

умумийлик
моҳият
имконият
сабаб

яккалик
ҳодиса
воқелик
оқибат

Ёки

валентлик

синтактик алоқа

моддийликдан ҳоли
ижтимоий
такрорланувчан

моддийликка эга
индивидуал
бетакрор

Лисоний бирликнинг валентлик ўринларини тўлдирувчи бирликлар актантлар деб ҳам юритилади.

Юқорида айтилганидек, кислород атоми билан бирга водород атоми ҳам валентликка эга бўлганлиги каби [ўқи] лексемасига бирикувчи лексемалар ҳам валентликка эга. Бироқ [ўқи] лексемаси ҳоким, тортувчи мавҳеда бўлганлиги сабабли унинг валентлиги ҳоким валентлик, унга бирикувчи лексеманинг валентлиги эса тобе валентлик дейилади.

Турли атомлар бир-бирига мос бўлгандагина бирика олганлиги каби лисоний бирликлар ҳам маъно ва грамматик жиҳатдан мувофиқ бўлмоғи лозим. Бошқача айтганда, бириктирувчи лексема бирикиши лозим бўлган лексемани нафақат маъно жиҳатдан, балки унинг маълум бир грамматик шаклда бўлишини ҳам талаб этади. Шунга кўра, валентлик лугавий ва синтактик қатламларга ажралади.

Луғавий валентлик. Луғавий валентлик бириктирувчи лексеманинг маъновий жиҳатдан ўзига мос бирикувчиларни танлашидир. Масалан, [ҳангра] лексемаси [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси [ҳангра] лексемасидаги бирорга ҳам бўш ўринга туша олмайди. Чунки уларда маъновий мувофиқлик мавжуд эмас. Лексемалар бир-бирига маъновий мос бўлиши учун уларнинг маъно структураларида ўхшаш маъно бўлақчалари - семалари бўлмоғи лозим. Масалан;

[қуш]	[сайрамоқ]
1. парранда	1. овоз чиқариш
2. учадиган	2. қушларга хос
3. сайрай оладиган	

Кўринадики, [қуш] лексемаси маъно таркибидаги «сайрай оладиган» маъно бўлақчаси «сайрамоқ» лексемасида ва «сайрамоқ» лексемасидаги «қушларга хос» маъно бўлақчага қуш лексемасида мавжуд. Бу уларнинг бирикма ҳосил қилишга асос бўла олади.

Энди [қуш] ва [ҳангра] лексемаларини шу тарзда қиёслаб кўрайлик.

[қуш]	[ҳанграмоқ]
1) парранда	1) овоз чиқариш
2) учадиган	2) эшакка хос
3) сайрай оладиган	

Бу лексемаларда юкоридагидек, маъновий мослик кузатилмайдди. Шу боисдан [ҳанграмоқ] лексемаси валентлигини тўлдириш учун [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси эса [ҳангра] лексемасидаги бўш ўринни тўлдира олмайди.

Лексемаларнинг валентликлари тор ёки кенг бўлиши мумкин. Масалан: [ҳанграмоқ] лексемасининг нима? сўроғига жавоб бўладиган валентлиги тўлдирувчиси - [эшак] [хутик], [ҳанги] лексемаларидир. [қишнамоқ] лексемасининг бундай валентлигини тўлдирувчи унсурлар - [от], [той], [бедав], [саман] лексемаларидир. Баъзан бирикувчи ёки бириктирувчи лексемалар маънолари мувофиқ бўлмагани ҳоҳда улар нутқда бирикувлар ҳосил қилиши мумкин. Масалан, *артист ҳангради* каби. Бунда энди меъерий валентлик бузилган ҳолда намоён бўлиб, кўчма, образли маъно юзага чиқади. Лекин бу соф нутқий

ходиса бўлиб, [ҳангра] ва [артист] лексемаларининг лисоний моҳиятидан жой олмаган. Чунки [артист] лексемасининг маъно таркиби «санъаткор», «қўшиқчилик-театрга» хос семалари бўлиб, унда «хангра» семаси йўқ, [ҳанграмоқ] лексемаси «эшакка хос», «овоз чиқариш» маъно таркибига эга бўлиб, унда «санъаткор», «қўшиқчиликка хос» маъно бўлақчалари мавжуд эмас.

Биз луғавий валентликни от ва феъл туркумларидан олинган намуналар асосида далиллашга ҳаракат қилдик. Лекин лисоний-луғавий валентлик нафақат от ёки феълга, балки бошқа сўз туркумларига ҳам хосдир.

Синтактик валентлик. Синтактик валентлик лексема валентлигининг иккинчи томони бўлиб, у ҳоким мавқедаги лексеманинг тобе лексемаларни ўзига тортиш учун уларнинг маълум бир синтактик шаклда - келишик, кўмакчи, равишдош, сифатдош кўнимчаларини олган ҳолда бўлишини талаб қилишидир. Бу ҳоким лексеманинг синтактик мавқеи, грамматик шакли томонидан белгиланади. Масалан, *Хатни ёзди*, *Хат ёзилди* синтактик қурилмаларидаги хатни ва хат сўзларининг грамматик шакли бош сўзнинг грамматик шакли билан белгиланган.

Синтактик валентлик луғавий валентлик билан зич боғланган бўлиб, иккинчиси ҳам ўзгаради, бири йўқолса, иккинчиси ҳам бўлмайди. Масалан, [етакла] лексемаси жўналиш келишигидаги отни ўзига тортмайди (*Салимга етакла* тарзида). Лекин [етакла] лексемаси орттирма нисбат шакли *-т* билан шаклланса, (*Салимга*) сўз шакли унга тортила олади. Бунда, [етакла] лексемасининг синтактик валентлиги ўзгарди.

Луғавий ва синтактик валентликлар ўзаро боғлиқ бўлса-да, улар тез-тез ўзгаришга учраб туради. Масалан, *Ашулачи ҳангради* бирикувида синтактик валентлик ўзгармасдан воқеланган, ammo луғавий валентлик янгиланган ҳолда юзага чиққан. Бундай ҳол кўчма маъно юзага чиққанидан далолат беради. *Хат ёзилди*, *Хатни ёзди* бирикувларида маъновий валентлик жойида, бироқ синтактик валентлик ўзгарган. Бу турлича синтактик шакллар воқеланганлигини кўрсатади. Бироқ айтилган ҳар иккала ўзгариш ҳам бир ёқлама - ё маъновий, ё синтактик табиатга эгадир. Агар ўзгариш бирданига икки томонлама - ҳам луғавий, ҳам синтактик бўлса-чи? Бунда сўз ясалиши содир бўлади. Далил сифатида [очмоқ] феълининг луғавий ва синтактик валентликларини аниқлаш орқали бунга амин бўлиш мумкин:

1. *Тегровчи жиноятни очди.*
2. *Жиноятчи терговчи томонидан очилди.*
3. *Американи Веспуччи очди.*
4. *Гул очилди.*

1- ва 2- мисолларда [очмоқ] феъли валентликларини тўлдирувчи сўз (*терговчи*)нинг маъноси ўзгармаган, лекин синтактик шакли (*терговчи* - бош келишиқда, *терговчи томонидан* - кўмакчили) ўзгарган. Демак, [очмоқ] лексемасининг маъновий валентлиги ўзгаришсиз сақланган, синтактик валентлиги ўзгарган. Бу ўзгариш [очмоқ] феълига *-ил* мажҳул нисбат кўшимчаси томонидан киритилган. 3- мисолда эса феълнинг синтактик валентлиги ўзгаришсиз колгани ҳолда маъновий валентлик ўзгаришга учраган. Чунки [*Америка*] сўзининг маъноси [очмоқ] феъли маъносига мувофиқ келмайди. Аммо синтактик шакли мос. 4-мисолда эса ҳам маъновий, ҳам синтактик валентликлар буткул ўзгарган. Чунки [гул] сўзи [очмоқ] феълига маъновий жиҳатдан мос эмас. Бундан ташқари, бирикувчи сўзнинг синтактик шакли {[гул] - бош келишиқ) [очмоқ] феълга *-ил* кўшимчаси кўшилиши натижасида ўзгаришга учраган.

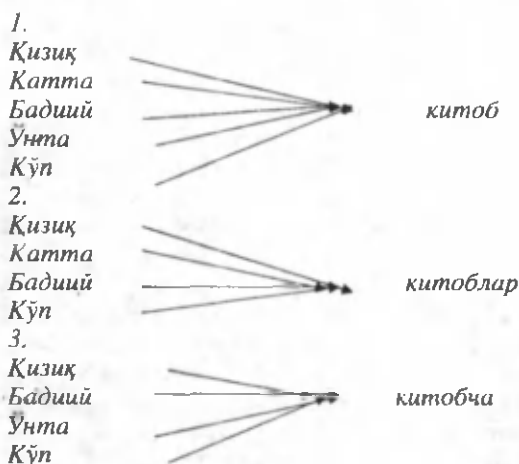
Демак, маълум бўладикки, лексеманинг лисоний валентлиги икки ёқлама бўлиб, унинг маъновий томони лексемаларга қандай лексемалар бирика олиши меъёри, чегарасини кўрсатса, синтактик томони бирикувчи сўзнинг қандай грамматик кўшимчаларни олишини белгилайди.

Грамматик шакл валентлиги. Лексемаларга грамматик шакллар кўшилганда уларнинг бирикувчилари сирасида жиддий ўзгариш юз беради. *Шоирман* сўз шакли – *ман* шахс-сон кўшимчаси билан бирикмасдан олдин, яъни [шоир] лексемаси сифатида [мен] олмоши билан бирикиш эҳтиёжга эга эмас эди. Шахс – сон маъносини ифодаловчи (-ман) кўшимчасини қабул қилгач, шундай эҳтиёж туғилди. Бу эҳтиёж зарурат – *ман* кўшимчасида мужассамлашган, 1-шахс бирлик сон шахс/сон кўшимчасининг синтактик эҳтиёжи, кенгайиш талаби, яъни валентлигидир.

Грамматик шакллар ўзлари кўшилиб келган лексеманинг лисоний (маъновий ва синтактик) валентлигини ё кенгайтиради, ёки чеклайди. Масалан, эгалик кўшимчаси ўзи кўшилиб келган исм туркумига мансуб сўзларга қаратқич келишини шаклида турган бошқа исм билан қаралмиш – қаратувчи алоқаларига киришиш имкониятларини беради. Демак, ўзи кўшилиб келган сўзнинг синтактик имкониятларини кенгайтиради. Сўз шакли маъновий ва синтактик валентлиги шу сўз шакли учун асос бўлган лексема лисоний валентлигидан кенг. Шундай ҳодисани орттирма нисбат морфемаси билан ўтимсиз феъл лексема бирикишида кўриш мумкин. Қиёслап: *Машина* юрди. *Бола* ухлади. [ухла], [-юр] феъллари воситасиз тўлдирувчи билан

бирика олмайди. Лекин *Ҳайдовчи машинани юргизди. Она болани ухлатди, метёрий бирикмалардир. Воситасиз тўлдирувчи билан бирика олиш валентлик қобилиятини* [юр-], [ухла] лексемаларига орттирма нисбат морфемаси берди, бошқача айтганда, бу феълларга қўшилиб келгач у морфема ўз валентлигини олиб келди. Айрим грамматик шакллар ўзи қўшилиб келган лексеманинг лисоний валентлигини торайтиради. Масалан, мажҳул ва ўзлик нисбат шакллари ўтимли феълни ўтимсизлаштиради, унинг воситасиз тўлдирувчи билан бириқиш имкониятини чеклайди.

Бунга амин бўлиш учун [китоб] лексемасининг грамматик шаклсиз ва грамматик шаклланган ҳолатларида валентлик имкониятларини таққослаш кифоя.

Аён бўладики, 2- ва 3- чизмаларда [китоб] лексемасининг бириқув имкониятлари кўплик сон шакли *-лар* ва кичрайтириш қўшимчаси *-ча* ҳисобига торайган. Қуйидаги гапларда эса лексеманинг бириктириш имконияти кенгайганлигига амин бўламиз: 1. *Салим китоб ўқиди.* 2. *Салим укасига китоб ўқитди.*

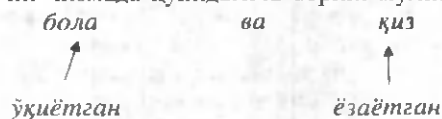
Синтактик алоқа. Мустақил сўзларнинг нутқ жараёнидаги эркин боғланиши *синтактик алоқа* дейилади: *Сувлар тиниқ, тоза ҳаво.* Синтактик бирликлар бир неча аъзоли бўлади. Фақат гап бир аъзоли бўлиши мумкин. Нутқда сўзларнинг бир-бири билан боғланиши ҳар бир тилнинг ЛСҚлари, лексемаларнинг бириқиш имкониятлари асосида содир бўлади.

Сўзларнинг синтактик муносабатга киришуви натижасида ҳосил бўлган синтактик қурилма сўз қўшилмаси дейилади. Бу сўзларнинг бир-бирига эргашиши (*аълочи ўқувчи*) ёки тенглашиши (*олма ва анор*) шаклларида бўлиши мумкин. *Аълочи ўқувчи* бирикмасида бир сўз маъновий қобилиятини намоён қилиш учун бошқасига эҳтиёж сезади. Аниқроғи, (*ўқувчи*) узви изоҳланишга муҳтож. Шу боисдан (*аълочи*) сўзи унга эргашиб, изоҳлаб келади. Бу тобеланиш алоқасидир. Тобеланиш алоқаси натижасида сўз бирикмаси ва гаплар ҳосил бўлади: *тиниқ сув*, *Салим ўқиди*. Ўзбек тилида кейин келиб, маъноси изоҳланаётган сўз ҳоким (бош) сўз, ҳоким сўзга эргашиш йўли билан боғланиб, унинг маъносини изоҳлайдиган сўз тобе (эргаш сўз) дейилади. (*Тиниқ сув*), (*Салим ўқиди*) бирикувларида (*тиниқ*) ва (*Салим*) сўзлари тобе, (*сув*) ва (*ўқиди*) сўзлари ҳоким аъзолардир.

Нутқда сўзларнинг барчаси ҳам тобе алоқада боғланавермайди. Сўзлар (*олма ва анор*), (*нок ва анжир*), (*ўқиди ва ёзди*) шаклида бири иккинчисига бўйсунмай, тенг ҳолда ҳам боғланиши мумкин. Бу сўз қўшилмалари аъзолари тенг ҳуқуқли бўлиб, бири иккинчисининг маъносини изоҳламайди.

Демак, сўзлар орасидаги алоқа икки хилдир: тенглашиш ва тобеланиш. Улар эса уч хил ҳосилани беради: сўз бирикмаси, сўз тизмаси ва гап. Тенглашиш алоқаси асосида сўз тизмаси ҳосил бўлса, тобеланиш алоқаси асосида сўз бирикмаси ва гап шаклланади.

Сўз тизмаси. Сўз тизмаси (*олма ва анор*) тенг ҳуқуқли аъзолардан ташкил толади. Улар орасида тобеллик бўлмайди. Шунга мувофиқ, сўзлар орасида бир-бирини изоҳлаш, тўлдириш ҳолисаси ҳам бўлмайди. Сўз тизмаси ташкил этувчиларининг ўрнини алмаштириш ҳам мумкин: *анор ва олма*. Бу уларнинг синтактик мавқеи ва маъносига путур етказмайди. Сўз тизмасидаги аъзолар биргаликда бошқа сўзга тобеланиб, уни аниқлаши (*оқ ва сариқ гуллар*) ёки бошқа сўз томонидан изоҳланиб, биргаликда ҳоким узв бўлиб келиши мумкин (*ширин олма ва анор*). Шунингдек, сўз тизмасидаги ҳар бир узв ўзига хос тобе узвларга ҳам эга бўлиши мумкин (*ўқиётган бола ва ёзайтган қиз*). Уни чизмада қуйидагича бериш мумкин:

Сўз тизмаси аъзолари тенг боғловчилар ёрдамида ёки боғловчи воситаларсиз, фақат оҳанг ёрдамида боғланиши мумкин:

бола, қиз каби. Сўз тизмаси аъзолари, асосан, бир сўз туркумига мансуб лексемалар вокеланишлари бўлади: *олма* (от) ва *анор* (от). Батван улар турли туркумлардан ҳам бўлади: *Салим* (от) ва *мен* (олмош).

Сўз бирикмаси бирикувчи сўзларнинг ҳоким-тобелик муносабати асосида ҳосил бўлади. Бунда изоҳланувчи аъзо кенгаювчи, изоҳловчи аъзо кенгайтирувчи аъзо деб ҳам юритилади: (*китобни ўқимоқ*) (*китобни* - изоҳловчи, кенгайтирувчи, *ўқимоқ* - изоҳланувчи, кенгаювчи).

Тобеланиш алоқасида ҳоким аъзо ҳокимлик мавқеи ва воситаларига, тобе аъзо тобелик мавқеи ва уни таъминловчи воситаларга эга бўлади. *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китобни* аъзоси олдин келиб, тушум келишиги кўрсаткичи билан шаклланган бўлса, *ўқимоқ* аъзоси ҳокимлик мавқеи ва шаклига эга.

Аъзоларнинг ҳоким-тобелигини билдирадиган шаклий кўрсаткичлар ҳар доим ҳам бўлавермайди. Морфологик кўрсаткичлар бўлмаганда ҳам тобелик ва ҳокимлик белгилари бирикувчи сўзларнинг луғавий-грамматик табиатидан, синтактик ўрнидан ҳамда тартиб ва оҳангдан билиниб туради. Масалан: *тиниқ сув* (тобе+ҳоким), *сув тиниқ* (тобе+ҳоким).

Нуткий бирикувларда ҳоким-тобелик белгиларини аниқлашда оҳангга асосланишнинг аҳамияти катта. Масалан, сўз тизмасида санаш оҳанги мавжуд бўлса (*қалам, дафтар*), сўз бирикмасида кўтарилиучи (*китобни ўқимоқ*) ва гапда пасаювчи оҳанг (*сувлар тиниқ*) амал қилади. Бироқ ҳоким-тобеликни аниқлашда морфологик кўрсаткичларга таяниш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермаганлиги каби (чунки морфологик кўрсаткичларсиз ҳам сўз бирикувлари ҳосил бўланеради - *қизил қалам*), оҳанг ва сўз тартибига таяниш ҳам муглақ асос эмас. Чунки *китобни ўқиди* нуткий сўз бирикмаси пасаювчи оҳанг билан айтилса, *ўқидим китобни* ҳосиласида ҳоким сўз олдин тобе сўз кейин келса-да, у сўз бирикмаси саналаеради. Умуман, тобеликнинг кўрсаткичлари бўлмаганда, тартиб ҳоким-тобеликнинг асосий белгиси бўлади, бундай кўрсаткич бўлганда эса у ўз кучини йўқотади.

Тенглашиш уюшиқ бўлақлар ва айрим қўшма гап аъзолари орасида амал қилса, булардан бошқа боғланишлар тобеланиш алоқасидир.

Гап. Гапнинг асосини ҳам тобеланиш ташкил қилади. Қесим гапнинг марказий, уюштирувчи бўлаги бўлиб, у барча гап бўлақларини ўзига бевосита ёки билвосита тобелайди.

Синтактик алоқани таъминловчи воситалар. Эркин бирикмаларда сўзлар бир-бири билан ҳар хил боғланади: бу боғланишларда синтактик алоқа турли воситалар асосида амалга ошади: *аълочи ўқувчи, ўқитувчини табриқламоқ, пахтани машина билан термоқ, китобнинг varaги ва ҳ. каби.*

Сўзларнинг турли воситалар ёрдамида боғланиши уларнинг қайси луғавий-грамматик тип (сўз туркуми) га киришига, луғавий-грамматик хусусиятларига боғлиқ. Зеро, айрим луғавий-грамматик тип сўзлар, асосан, тобе аъзо вазифасида келиш учун ихтисослашган (масалан, сон, равиш, сифат): *беш ўқувчи, тез гапириш, аълочи бола* каби. Шунинг учун улар сўз бирикмасида тобе аъзо мавқеида келиш учун маълум бир грамматик кўрсаткични талаб қилмайди. Айрим сўз туркумлари (масалан, от, феъл) асосан, ҳоким мавқе эгаллашга ҳосланган: *иссиқ нон, китобни келтирмоқ. Шу боисдан улар тобе аъзо сифатида нутқда иштирок этиши учун ўзига ҳос грамматик шакл касб этади: пахтани термоқ, терилган пахта.*

Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар. ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва оҳанглاردир.

Алоқа-муносабат (синтактик) шакллари. Булар синтактик шакл ҳосил қилувчи воситалар - келишиқ, эғалиқ, кесимлик шакллари дидир. Алоқа-муносабат шакллари сўзларни эркин бириктиришнинг энг фаол воситаларидан ҳисобланади. *Мен қишлоққа бордим* гапида -га шакли қишлоқ сўзини *бормоқ* феъли билан, -дим кесимлик шаклидаги -м кўрсаткичи мен сўзини *бормоқ* феълига тобелаш вазифасини ўтамоқда.

Эғалиқ қўшимчалари мустақил сўзларнинг ҳоким мавқеида келишини ифодалаб, унинг тобе сўзга муносабатини кўрсатади (*сизнинг уйингиз*). Шунингдек, боғлаш билан биргалиқда, ҳоким ва тобе сўзнинг шахс ва сонда мослашишини ҳам таъминлайди.

Келишиқ мустақил сўзларнинг барчаси учун тобеликни таъминловчи формал кўрсаткичдир. Масалан, бош келишиқ эғани, тушум келишиги тўлдирувчинини, қаратқич келишиги аниқловчинини ҳоким бўлаққа тобелайди.

Шахс-сон қўшимчалари, кесимликнинг бошқа шакллари билан биргалиқда, ўзи ҳосил қилаётган ҳоким бўлакни тобе бўлақ -эгага боғлайди.

Ёрдамчи сўзлар. Синтактик алоқаларни ифодалашда қўлланадиган ёрдамчилар кўмақчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмақчилар бир сўзни иккинчи сўзга тобеловчи воситадир. Улар маъно ва вазифалари жиҳатдан келишиқларга ўхшайди

(*телефонда гаплашмоқ - телефон орқали гаплашмоқ*). Шунингдек, кўмакчи сўзларни синтактик алоқага киритишда ўзи билан бирга уларнинг маълум бир келишик шаклида бўлишини ҳам талаб қилади: *Маррага қадар бир текисда югуриб боришди*.

Боғловчилар одатда, сўз тизмаларининг, гапларнинг аъзоларини боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *олма ва анор. Мен ўқидим ва ёздим*. Тенг боғловчи биринчи мисолда сўз тизмаси аъзоларини, иккинчи мисолда эса кўшма гап аъзоларини боғлаш учун хизмат қилган.

Боғлама от кесимни эга ёки бошқа тобе аъзолар билан боғлаш учун хизмат қилади: *Биз ўтган йили талаба бўлдик*. Бунда бўлдик боғламаси шахс-сон ва замон маъноларини ифодалаган ва кесимни унинг шахс (*биз*) ва замон (*ўтган йили*) кенгайтирувчилари билан боғлаган.

Сўз тартиби. Сўзлар эркин бирикувларда грамматик шакллар асосида боғланганда, сўз тартиби ўзгарса-да, у маъновий муносабат ёки боғланишга таъсир қилмайди: *Сен китобни келтирдингми? Китобни сен келтирдингми? Келтирдингми сен китобни?* бирикувларидаги сўзлар ўрни алмаштирилганига қарамай, *келтирдингми* сўз шакли ҳоким, *сен* ва *китобни* сўз шакллари тобе аъзо сифатида қолаверган. Чунки улар синтактик мавқеларини таъминловчи воситалар - морфологик кўрсаткичларга эга. Сўзларнинг ҳоким-тобелиги (синтактик мавқеи)ни кўрсатувчи воситалар бўлмаганда сўз тартибининг қиммати ошади (*аччиқ олма*). Бунда сўзнинг гапдаги функцияси, асосан, тартиби билан белгиланади, тартиб ўзгарса, мазмун билан бирга, синтактик ҳолат ҳам ўзгаради: *Ҳаёт гўзал* (эга+кесим), *гўзал ҳаёт* (аниқловчи+аниқланмиш).

Гапда услубий мақсадларда сўз тартиби ўзгариши мумкин; *Ўқитувчи интизом ҳақида гапирди. Интизом ҳақида ўқитувчи гапирди*. Тартибнинг бундай ўзгариши аъзоларнинг ҳоким-тобелигига таъсир қилмайди, бироқ гапнинг услубий жиҳатларига, фикрдаги маъно нозиклигига таъсир қилади.

Оҳанг. Оҳанг ҳам, юкорида айтилганидек, бирикувларнинг табиатини кўрсатувчи нисбий восита ҳисобланади. Гап тугалланган оҳанг билан айтилса, гап таркибидаги айрим бирикувлар санаш (*олма ва анор*), айримлари кўтарилувчи оҳангга (*ҳизил қалам*) эга бўлади.

Оҳанг (пауза) бирикувларнинг синтактик бўлинишини кўрсатади. Масалан, *Кўп қаватли уй* бирикмасини икки хил *кўп/қаватли уй* ва *кўп қаватли/уй* тарзида айтиш мумкин. Демак, синтактик алоқани, унга боғлиқ равишда мазмуний фарқланишни ифодалашда оҳангнинг ўрни бор. Яъни,

кўп\қаватли уй тарзида биринчи сўздан кейин пауза қилиниши натижасида (кўп) сўз шакли тобе ва қаватли уй бирикмаси унга ҳоким мавқеда бўлиб, бунда қаватли уйларнинг кўплиги маъноси англашилади. Иккинчи ҳолатда (кўп қаватли/уй) эса кўп қаватли бирикмаси тобе, уй сўз шакли эса ҳоким мавқеда бўлиб, бирикмадан уйнинг қаватлари кўплиги маъноси англашилади.

Санаш оҳанги бир хил бўлакларнинг алоқасини ифодалайди: *олтин, кумуш тош бўлар*.

Кўшма гапнинг таркибий қисмлари орасида ҳам махсус-қарама-қаршилиқ (*Кундузи иссиқ - кечаси совуқ*), шарт (*Сен кел - у боради*), сабаб (*Кеча боролмадим - меҳмонлар келиб қолди*) маъновий муносабатлари мавжуд.

Кўринадики, айрим ўринларда сўзларни ва гапларни боғлашни оҳангнинг ўзи бажаради. Боғлашни бошқа воситалар ўз зиммасига олганда оҳангнинг роли кучсизланади.

СЎЗ БИРИКМАСИ

Сўз бирикмаси нутқ бирлиги сифатида

Нуткий сўз бирикмаси (СБ) ҳақида тушунча. Нутқда тушунчаларни аниқроқ ва муайянроқ ифодалаш зарурати туғилади. Бу эса нисбий ноаниқ тушунча ифодаловчи сўз ўрнига нисбий аниқ тушунча ифодаловчи сўз бирикмасини афзал қилиб кўяди. Киёсланг: *ўқимоқ - тез ўқимоқ*. Кейинги нуткий ҳосилада «ҳарфларни уриштириб маъносини тушуниш» ҳаракати *ўқимоқ* сўзидагига нисбатан аниқроқдир. Чунки унга *тез* сўзи кўмаклашган. Кўринадики, сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам тушунча ифодалайди. Сўз ифодалайдиган тушунча ноаниқ ва, демак, кенгроқ (масалан, *ўқимоқ* феълида ҳаракат тез ҳам, секин ҳам бўлиши мумкин), сўз бирикмасида эса икки тушунча ўз мустақилликларини сақлаган ҳолда нисбий аниқ ва муайян ҳаракатни («ҳарфларни тез уриштириб, маъносини тушуниш») ифодалаган. Демак, сўз ўз маъновий имкониятини тўлароқ ва равшанроқ намоён қилиши учун бошқа бир мустақил сўзга эҳтиёж сезади. Бу сўз унинг маъновий эҳтиёжини қондирмоғи учун ҳам маъновий, ҳам грамматик жиҳатдан унга мувофиқ бўлмоғи лозим. Буни равшанроқ англаш учун қуйидаги ҳосилаларга диққат қилайлик:

олманинг термоқ

осмонни ушламоқ

Салим келди

китобни ўқимоқ

Бирикмаларнинг биринчисида (*олма*) ва (*термоқ*) сўзлари маъновий жиҳатдан мувофиқ бўлиб, бироқ уларнинг грамматик шакли (қаратқич келишиги) мос эмас. Иккинчи бирикув (*осмонни ушламоқ*) да сўзлар грамматик шакли жиҳатдан мос бўлса-да, маъновий табиатларининг «беўхшовлиги» уларнинг бирикув ҳосил қилишларига йўл қўймайди. Учинчи бирикувда аъзолар ҳам маъновий, ҳам шаклий жиҳатдан мувофиқдир. Улар бирикуви тушунча эмас, фикр ифодалайди. Тўртинчи бирикув (*китобни ўқимоқ*) буларнинг барчасидан фарқланади ва бирдан ортик мустақил сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тобелашувидан ташкил топиб, тушунча ифодаланишга ҳосланганлиги билан характерланади. Бунда бир сўз тобе, иккинчиси ҳоким бўлиб, улар тобелик ва ҳокимлик ҳоссалари ҳамда воситаларига эгадир. Бу уларнинг маъновий мослиги ва

тобелиги (хокимлиги) грамматик шакли ҳамда жойлашув (олдинма-кейинлик) хусусиятларидир. Демак, нуткий сўз бирикмалари учун қуйидаги белгиларни кўрсатиш мумкин:

а) бирдан ортик мустақил сўз;

б) аъзоларнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан мослиги;

в) тобелик;

д) тушунча ифодалаш.

Сўз бирикмаси бу тўрт белгисининг ҳар бири билан ўзига ёндош ходисаларга ўхшайди ҳам, бир вақтнинг ўзида фаркланади ҳам. Масалан, бирдан ортик мустақил сўздан ташкил топганлиги билан сўздан фарк қилса, тушунча ифодалаш билан у билан ўхшашлик касб этади. Ғаълар бирдан ортик мустақил сўзнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан тобеланиши асосида ҳам вужудга келади. Лекин у СБ дан фарқли ўларок, фикр ифодалайди. Демак, СБ билан унинг ўхшашлари муносабатига алоҳида-алоҳида тўхталиш лозим бўлади.

СБ ва сўз. Сўз бир тушунчани ифодалайди. СБда эса бирдан ортик тушунча муносабатга киришган ҳолда нутқда воқеланади. Сўз асосида лексема ва морфема ҳамда уларнинг бирикув қонуниятлари ётса, СБга эса лексемалар ҳамда уларнинг бирикувларини тартибга солувчи ЛСҚ асос бўлади. Айтилганидек, сўзда тушунча, маъно кенг ва мавҳум бўлади. Сўз бирикмасида эса бу кенглик ва мавҳумлик бир қадар барҳам топган бўлади. Масалан, *қизиқ китоб* бирикмасида китобнинг бир белгиси намоён бўлган. Шу жиҳатдан у муайянлик касб этган. Аммо бу муайянлик нисбий ва бирёқламадир. Чунки, масалан, унинг бадиий ёки илмийлиги ҳануз мавҳум ва ноаниқдир. *Қизиқ бадиий китоб* бирикмасида бу белги ҳам муайянлик касб этади. Сўз бирикмасида сўз бошқа сўзларни ўзига бириктириб кенгайтиши билан маъновий жиҳатдан торайиб боради. Демак, шаклий кенгайтиш маъновий торайитишни келтириб чиқарса (сўз бирикмасида), шаклий торлик (сўзда) маъновий кенглик билан муносибдир.

СБдаги тушунчалар ўзаро муносабатга киришар экан, бунда улар яхлитланиб, бир «вужуд»га айланиб кетмайди. Улар бир—бирига қанча яқинлашмасин, барибир ўз мустақилликларини сақлаб қолади. Масалан, *тоза ҳаво* бирикмасида бир тушунча иккинчисига муайянлик киритиш учунгина хизмат қилади, лекин, барибир, бунда икки тушунча мавжуд. Икки тушунча орасидаги муносабат маълум бир меъёр чизигидан ўтса, улар яхлит тушунчага айланадилар ва бир бутун ҳолда янги маъно англатадилар. Масалан, *белбоғ сўзи* дастлаб *белнинг боги*

бирикуви шаклида бўлиб, бунда икки тушунча муносабати (ҳоким-тобелиги) мавжуд. Бироқ бу муносабат уларнинг яхлитланиши даражасига етмаган. (*белбоғ*) сўзида эса муносабатнинг метёр чизигидан кейинги ҳолатига дуч келамиз.

Сўзларнинг алоҳида кўриниши бўлган қўшма сўзлар аслида сўз бирикмалари узларининг яхлитланиши - сўз бирикмасининг маъновий тараққиёти маҳсулидир.

СБ ва ибора. СБ аъзолари тобе муносабатли мустақил сўзлар бўлса, иборалар ҳам мустақил сўзлар бирикувидан ташкил топса-да, улар орасида синтактик алоқа сўнган, бу сўзлар ўзаро яхлитланиб, ўзида тайёрлик, мажбурийлик, барқарорлик каби белгиларни ташийдиган лисоний бириклар қаторидан жой олган. Иборалар ташкил этувчилари (зоҳирий) жиҳатидан СБ га ўхшаса-да, моҳиятан лексемаларга яқинлашади. Зеро, *тарвузи қўлтигидан тушди* ибораси билан *бўшашмоқ* сўзининг маъновий моҳияти яқиндир. Лексемалар аждодлардан авлодларга бузилмасдан юборилганлиги каби иборалар ҳам яхлит ҳолда кейинги авлодга узатилади. Сўз бирикмаси эса вақтинчалик ва ўзгарувчандир. Сўз бирикмасини ташкил этган сўзлар нутқда ўз мустақил маънолари билан қатнашгани ҳолда ибораларнинг таркибидаги сўзлар ўзларининг хос маъноларидан узоқлашандир (*тарвузи қўлтигидан тушди* иборасида *тарвуз*, *қўлтиқ*, *тушмоқ* сўзлари ўзларининг хос маъноларига эга эмас).

СБ да ҳоким ва тобе, кенгаювчи ва кенгайтирувчи сўз. СБ да маъноси муайянлаштирилмаган сўз ҳоким ва унинг маъносини муайянлаштирувчи сўз тобе аъзо дейилади (масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китобни* тобе ва *ўқимоқ* ҳоким аъзо). СБ да бир сўз бир нечта сўзни, ўзига тобе аъзо сифатида бириктириши мумкин. Лекин СБда бир сўз фақат аъзогагина тобе узв сифатида боғланиши мумкин, холос. Масалан, *катта, чиройли гулчамбар* бирикмасида *гулчамбар* сўзи иккита сўзга ҳоким. Лекин *чиройли* сўзи бир сўзгагина тобе. Ҳоким мавқеда юзага чиқаётган лексема ўзининг ҳоким, тобе вазифада юзага чиқаётган лексема эса ўзининг тобе валентлиги намоён қилади. Ҳоким ва тобе аъзолар вазифалари, грамматик шакли ва синтактик ўрни асосида белгиланади. Тобе аъзо олдин келиб кейингисининг маъносини изоҳлашга хосланган бўлади ва бунга мос грамматик кўрсаткичлар билан шаклланади ҳамда маълум синтактик ўринга эга бўлади. Ўзбек нутқида одатда, ҳоким сўз кейин тобе сўз олдин келади. Нутқий инверсия (ҳоким ва тобе сўз тартибининг бузилиши) асосида сўз бирикмаларигина бундан мустасно: *ўқидим китобни, Раъно, ҳамшира* каби. Ҳоким сўз кенгаювчи ва

тобе сўз кенгайтирувчи сўз деб ҳам юритилади. Кенгаювчи ва кенгайтирувчи атамалари нисбий моҳиятга эга бўлиб, шаклга нисбатан айтилгандагина тўғри бўлади. Масалан: *китобни ўқимоқ* бирикмасида [ўқимоқ] лексемаси ёнига яна бир лексема кўшилди ва бир сўз иккита бўлиб, шаклий «ёйилиш», яъни кенгайиш юз берди. Шаклий кенгайиш эса маъновий торайишни вужудга келтиради. Бунда шакл ва мазмун диалектикаси янада яққолроқ намоён бўлади. Чунки *ўқимоқ* лексемаси маъноси кенг бўлиб, у ўқиладиган барча нарсалар устида юз берадиган тегишли ҳаракатни ифодалайди. *Китобни ўқимоқ* бирикмасида эса айtilган «*барча нарсалар*»дан фақат «*китоб* устида бажариладиган ҳаракат» торайган маъноси қолади. *Кенгаювчи* атамасини фақат бош сўзга, кенгайтирувчи атамасини фақат эргаш сўзгагина хос қилиб кўйиш ҳам бирёкламаликдир. Зеро, *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китоб* лексемаси тобе, *ўқи* лексемаси ҳоким валентлигини намоён қилганлиги каби унда *ўқимоқ* сўзи *китобни* сўзшакли учун маъновий торайтирувчи ва шаклий кенгайтирувчи вазифаларни намоён қилади. Зеро, *китобни* сўзшакли ўтимли ҳаракатни ифодаловчи чексиз лексемалар билан боғланиш имкониятига эга. *Ўқимоқ* сўзшакли билан бирикиш асосида унда маъновий торайиш, шаклий кенгайиш юз беради.

СБ да боғланиш усуллари. СБ аъзолари орасидаги боғланиш, яъни тобеланиш уч хил: *битишув*, *мослашув*, *бошқарув*. Бу алоқа турларининг ўзига хос хусусиятлари ва фарқлари аъзоларни бириктирувчи кўрсаткичлар ёки бошқа воситалардан келиб чиқади. Масалан, *тез юрмоқ*, *қаламни олмоқ*, *китобнинг вараги*. Маълум бўладики, бирикмада тобе сўзнинг қайси шаклда келиши кўпинча, унинг ҳоким сўзига (*қаламни олмоқ*) боғлиқ бўлса, баъзан ҳар иккала аъзо бир-бирининг қандай шаклда бўлишини белгилаб қўяди (*китобнинг вараги*).

Битишувда бириккан сўзларнинг ўзаро алоқаси, асосан, тартиб ва оҳанг билан белгиланади. Битишув алоқасида морфологик кўрсаткичлар бўлмаса-да, тартиб муҳим восита сифатида намоён бўлади. Бунда тобе сўз ушбу мавқеда келиш учун шаклий жаҳатдан ўзгармайди. Зеро, тобе аъзо сифатида намоён бўлаётган сўз маъновий ва вазифавий жиҳатдан бунга хосланган бўлади. Мисоллар: *қизил гул*, *оқ ҳогоз*. Баъзан от гуркумидаги сўзлар ҳам ҳеч қандай воситасиз тобе вазифада кела олади: *олтин соат*, *тош йўл* каби. Бунда улар моҳиятан тобе аъзолук доимий белгиси бўлган сифат, сон, равиш туркумларига

яқинлашади. Бу ходиса нугкий бўлиб, *олтин, тош* лексемаларининг лисоний мохиятлари билан белгиланмаган.

Куйидаги сўзлар битишув йўли билан боғланган:

- 1) равиш + феъл: *ўз-ўзидан гапирмоқ*;
- 2) сифат+феъл: *яхши сўзламоқ*;
- 3) сон+от: *ўнта қалам, саккиз дафтар*;
- 4) от+от: *кумуш қошиқ, чанг йўл*;
- 5) олмош+от: *ҳамма одам, қандай китоб*.

Айрим манбаларда тобе сўз вазифасида равишдош (*шошилиб гапирди*), сифатдош (*ўқиган бола*)лар юзага чиққан бирикувлар ҳам битишув алоқали кўшилмалар сифатида қаралади. Ваҳоланки, бу ерда равишдош кўрсаткичи *-иб* феълни феълга (*шошилиб гапирди*), сифатдош шакли (*-ган*) феълни отга (*ўқиган бола*) боғлаш учун хизмат қилади. Шунингдек, бу шаклларнинг морфологияда луғавий-синтактик шакллар сифатида қаралиши ҳам улар ҳосил қилган бирикувларни битишувли эмас, балки бошқарувли бирикувлар сифатида қарашни тақозо этади.

Битишувда аъзоларнинг ҳоким-тобелик ҳолати, асосан, тартиб ва жойлашув омиллари асосида белгиланади: (тобе аъзо + ҳоким аъзо), яъни тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келади ҳамда аъзолар орасига бошқа сўзни киритиб бўлмайди, (*кумуш қошиқ* бирикмасини *кумуш ўнта қошиқ* деб ўзгартириб бўлмайди. Баъзан битишувда ҳам тартиб иккинчи ўринга тушиб қолгандек туюлади: *Мажлис бўлади - Мажлис кечқурун бўлади*. Лекин бунда *мажлис* сўзи феълга битишув асосида эмас, балки бош келишиқда боғланаётганлигини эсдан чиқармаслик лозим.

Демак, битишув алоқасида тартиб ва оҳанг муҳим роль ўйнайди. Бунда тобелик тартиб ва жойлашувдан, сўзларнинг грамматик хусусияти ва маъносидан англашилиши аён бўлиб туради.

Келишиқ аффикси ўз маъноларини йўқотган *тезда келмоқ*, *ўз-ўзидан рақсга тушиб кетмоқ*, *бирдан гапирмоқ* бирикувларини ҳам битишув алоқаси сифатида қарамоқ лозим. Чунки келишиқ кўшимчаси бу СБларда ўз тизимидан ажралиб, сўз таркибида «қотиб қолган». Бу сўзлар келишиқ кўшимчаларини олган ҳолда равишга кўчган сўзлардир.

Бошқарув алоқаси бир томонлама шаклланган СБлар таркибида амал қилади. Фақат тобе аъзолари бирикиш учун тобеловчи кўшимча олган СБлар бошқарув йўли билан боғланган дейилади. Бунда ҳоким сўз тобе сўзнинг қандай шаклда бўлишини бошқаради. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасида тобе сўзнинг тушум келишиги шаклида келиши *ўқимоқ* феълнинг ўтимлилиги билан белгиланган. Агар бу феъл ўтимсиз

фeълга айлантирилса, (*ўқилди*) тобе сўздаги тушум келишиги шакли ўз-ўзидан ғойиб бўлади: *китобни ўқимоқ - китоб ўқилди*.

Бошқарув алоқасида тобе сўзни ҳар хил туркумдаги сўзлар бошқариши мумкин. Мисоллар: *уйга бормоқ* (фeълли бошқарув), *мендан катта* (сифат бошқаруви), *товушдан тез* (равишли бошқарув), *ўқишда биринчи* (сон бошқаруви), *айтган бола* (отли бошқарув).

Бошқарув уни амалга ошираётган воситага боғлиқ равишда келишикли бошқарув, кўмакчили бошқарув, равишдошли бошқарув, сифатдошли бошқарув каби турларга ажралади.

Мослашув. СБларнинг икки томонлама грамматик шакланган тури бўлиб, бунда тобе аъзо ҳоким аъзога, ҳоким аъзо тобе аъзога мувофиқ равишда боғловчи восита олади. Масалан, *укамнинг дафтари, сизнинг уйингиз* каби. Мослашув атамаси ҳар иккала аъзонинг бир-бирини тақозо қилувчи морфологик воситаларга эга деган маънони англатади. Мослашув алоқасида тобе аъзо қаратувчи, ҳоким аъзо қаралмиш деб юритилади.

Мослашув алоқасида тобе аъзо белгисиз (*Навоий газали*) бўлганлиги каби, ҳоким аъзо ҳам кўрсаткичсиз қўлланиши мумкин: *сизнинг уйингиз-сизнинг уй, бизнинг китобимиз-бизнинг китоб* каби. Бу *сиз* олмоши ва *-нгиз* кўшимчаси, *бу* олмоши ва *-миз* кўрсаткичининг тарихий генетик боғланиши билан изоҳланади. Зеро, *уларнинг китоби* бирикмасини *уларнинг китоб* тарзида қўллаб бўлмайди.

СБ да боғланиш омиллари. СБнинг ички тузилиши, ташкил этувчи аъзоларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш жараёнида бирикиннинг ички қонунияти очилади. СБда боғланиш аъзолардан бирининг фаоллиги асосида эмас, балки ҳар икки аъзонинг ҳам бир-бирига, аввало, маъновий, қолаверса, шаклий, жойлашув жиҳатдан мослашишлари асосида юз беради. Чунки тобеланаётган лексеманинг бирикиш имконияти воқеланишга, ҳоким аъзонинг бириктириш талаби эса қондирилишга интилади. СБдаги аъзоларнинг гоҳ биттасининг (*мактабга бормоқ*), гоҳ иккинчисининг ҳам (*мактабнинг боғи*) грамматик шаклланиши асосида синтактик алоқанинг икки хил - бир томонлама алоқа, икки томонлама алоқа турларини фарқлаш маъқул эмас. Унда битишувли (*кенг дала*) бирикмаларни ҳеч қандай алоқасиз бирикма дейишга тўғри келган бўлур эди. Юқоридаги алоқанинг икки кўриниши боғловчи воситаларга қараб белгиланган, ҳолос.

Сўз бирикмасида алоқа ҳар доим ҳам икки томонламадир. СБ аъзоларининг икки ёқлама-бирикиш имконияти (тобе аъзо) ва бириктириш талаби (ҳоким аъзо) алоқадорлиги бевосита аъзоларнинг бирикиш-бириктириш қобилиятига асосланади.

СБ аъзолари орасидаги боғланиш ҳар бир сўзда яхлит ҳолда мавжуд бўлган маъновий (М), шаклий (Ш), жойлашув (Ж) омилларининг ўзаро мувофиқлигига таянади. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасидаги *китобни* сўз шаклида ҳоким сўзга бирикишини таъминлайдиган М, Ш, Ж омиллари бўлганлиги каби *ўқимоқ* сўзшаклининг ҳам тобе аъзога боғланишини таъминлайдиган М, Ш, Ж омиллари мавжуд. *Хатни ёзмақ* СБсида тобе сўз (*хатни*)нинг ҳоким сўз (*ёзмақ*) билан бирикишини унинг шакли (-ни), маъноси ва қисман жойлашуви (олдин келиши) кўрсатса, ҳоким сўз тобе сўз билан боғланишини маъноси, шакли ва қисман жойлашиши (кейин келиши)ни кўрсатади.

Сўзда бу уч омил яхлит ҳолда бўлиб, маълум бирикиш жараёнида бирортаси устунлик қилса, бошқа ҳолда у кучсизланади. Келтирилган *хатни ёзмақ* бирикмасидаги тобе сўз (*хатни*) да шаклий омил (-ни) тобеликни кўрсатувчи стакчи омил бўлса, ҳоким сўз (*ёзмақ*) да маъновий омил устунлик қилган.

Маъновий омил деганда сўзларнинг боғланиши учун муҳим саналган луғавий маъноси, қайси туркумга ҳослиги тушунилади. Луғавий маъно аён бўлиб, сўзнинг грамматик маъновий хусусиятларига бир оз шарҳ бериш лозим бўлади. Сўзларнинг муайян туркумга ҳослиги ниҳоятда кенг кўламли тушунча бўлиб, мустақил сўз туркумлари доирасида нарса-предмет (от), белги (сифат), миқдор (сон), ҳаракат (фъъл), ҳолат (равиш), тасвирийлик (тақлидлар), ишоравийлик (олмошлар) каби туркумий маъноларни камраб олади. Бу маънолар сўз туркуми (масалан, от), унинг ички бўлинишлари (масалан, модда-маъдан оти, ўрин-жой оти каби) билан боғлиқдир. Шунинг учун *тош кўприк* бирикмасида *тош* сўзининг от туркумига мансублиги, модда-ашё номи эканлиги, *кўприк* сўзининг маълум бир ҳаракатнинг маҳсули бўлмиш предметни ифодалаш, *сўрида ётмоқ* бирикмасида эса *сўри* сўзининг жой номини атаб келиши, *ётмоқ* феълининг ўтимсизлиги кабилар маъновий омилни ташкил этади.

Шаклий омил деганда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган алоқа-муносабат (синтактик) шакллари тушунилади. Морфологик шакллар бирикмадаги қайси аъзони шаклантиришига кўра иккига бўлинади:

1) тобега хослар (келтириш, сифатдош, равишдош кўрсаткичлари ва кўмакчилар);

2) ҳокимга хослар (эгаллик, нисбат, кесимлик кўрсаткичлари).

Жойлашув омили сўзларнинг эркин жойлашуви (1) ва бирикма таркибида жипслашувидан (2) иборат.

Ўзбек тилининг метёрийи нутқида тартиб қатъий бўлиб, тобе олдин, ҳоким кейин келади. *Эркин жойлашув* деганда СБдаги тобе ва ҳоким аъзоларни бир-биридан ажратиш, «узиш», улар орасига бошқа бўлақларни киритиш имконияти мавжудлиги назарда тутилади. Масалан, *кеча келмоқ, китобни ўқимоқ, шаҳримизнинг кўчалари* каби СБларда эркин жойлашув имконияти бор, уларда тобе ва ҳоким аъзони бир-биридан ажратиш, «узиш» (*Кеча уйга келди, китобни тез ўқиди, шаҳримизнинг кенг кўчалари*), ҳатто тесқари жойлаштириш (*келмоқ кеча, кўчалари шаҳримизнинг*) мумкин. *Жипслашув* деганда тобе ва ҳоким аъзони бир-биридан «узиш» мумкин эмаслиги тушунилади. Бунга *тош кўприк, олтин узук, Навоий романи, китоб ўқимоқ* бирикмаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Масалан, *тош кўприк* бирикмасидаги сўзларнинг ўрни алмаштирилса, бирикма моҳияти ўзгариб кетади: *Кўприк - тош*. Демак, бу сўзларда бирикма моҳиятини белгилашда жойлашув омили устувор аҳамиятга эга. Эркин жойлашув Ж омилнинг кучсизлигини, жипслашув эса унинг кучлилигини билдиради.

Ҳар қандай СБда сўзнинг мавжуд имкониятлари юзага чиқади. Бунда ҳар бир аъзодаги мазкур (М, Ж, Ш) омиллар ўзаро ва бошқа аъзодаги шундай омиллар билан мувофиқлашади. Сўздаги бир омилнинг кучайиши бошқа омилларнинг кучсизланиши эвазига содир бўлади. Буни учбурчак бурчакларининг ўзаро алоқадорлигига қиёслаш мумкин. Учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180 градусга тенг. Бир бурчак катталашса, бунинг ҳисобига бошқалари кичраяди. Лекин уларнинг умумий йиғиндиси 180 градусга тенг бўлиб тураверади. Худди шунингдек, тобе ёки ҳоким сўздаги бир омил кучайса, бу бошқа омилларнинг кучсизланиши ҳисобига бўлади. Чунки бир омилнинг етакчилиқ қилиши бошқаларнинг тўла воқеланишига йўл қўймайди. Масалан, *уйнинг эгаси* бирикмасида бирикув омиллари қуйидагича: [ШМЖ+ШМЖ]. Чунки ҳар икки аъзо ҳам - бириктирувчи-тобе аъзо тобега хос, ҳоким аъзо ҳокимга хос грамматик шаклга эга. Уларнинг ҳоким ва тобелигини ана шу шакллар кўрсатиб турибди. Шунинг учун ҳар иккала аъзода ҳам шаклий омил устувордир. Бирикма аъзоларини бир-биридан «узиш» (*уйнинг асл эгаси*), тесқари жойлаштириш (*эгаси уйнинг*)

бирикманинг олдинги моҳиятига таъсир қилмайди. Бу эса жойлашув омилининг ўта кучсизлигидан далолат беради. Маъновий омил эса шаклий ва жойлашув омиллари оралигида бўлади. *шошилиб гапирмоқ* СБсидаги аъзоларнинг бирикув омиллари муҳимлиги қуйидагича: ШМЖ-МШЖ. Биринчи узвда шаклий омилнинг биринчи ўринга чиқиши унинг равишдош шаклидалиги сабаблидир. Равишдош шакли *шошилиб сўзшакли*нинг тобелигини таъминламоқда. Жойлашув омилининг ҳар иккала аъзода ҳам охириги планга ўтиши эса тобе ва ҳоким узвлар орасида эркин жойлашувнинг мавжудлигидир. Иккинчи аъзо (*ўқимоқ*) да маъновий омилнинг кучайиши, унинг ҳокимлик грамматик шаклига эга эмаслиги ва жойлашув омилининг кучсизлиги эвазигадир. *март ойи* бирикмасидаги аъзоларнинг бирикув омиллари муносабати эса қуйидагича: ЖМШ+ШМЖ. СБлар аъзоларида маъновий омилнинг охириги ўринга ўтиши мумкин эмас. Чунки СБ учун дастлабки талаб аъзоларнинг маъновий мувофиқлигидир.

Ўзбек тилида ҳар бир аъзо бирикув омилларининг ўрин алмашиш натижасида 6 хил комбинация вужудга келади. Тобе аъзо: МШЖ, МЖШ, ШМЖ, ШЖМ, ЖМШ, ЖШМ. Ҳоким аъзо: МШЖ, МЖШ, ШМЖ, ШЖМ, ЖМШ, ЖШМ. Ҳар бир аъзонинг 6 хиллиги асосида (6х6) СБнинг 36 мантикий-риъзий тури маълум бўлади. Олти хил тобе аъзо ва олти хил ҳоким аъзони кўпайтириш асосида 36 хонали жадвал юзага келади. Қуйида жадвални ҳар бир СБ турига айрим мисоллар билан берамиз:

Х	ШМЖ	ШЖМ	МШЖ	МЖШ	ЖМШ	ЖШМ
Т						
ШМЖ	1.уйнинг эгаси 2.уйдан мактаб- гача 3.шамол- дан ёшилмоқ		1.китоб- ни уқймоқ 2.одам- дек яшамоқ 3.ширин- дан ширин 4.дарахт дан мўрт 5.шошиб гапирмоқ 6.учга бир	1.халқда мурожа- ат 2.фариш тадек одам 3.нур- ган девор		
ШЖМ						
МШЖ						
МЖШ			1.илгор ишчи 2.яхши одам 3.исунча- лар гўзал			
ЖМШ	март ойи		1.темир қошиқ 2.қўшни кампир			
ЖШМ						

Жадвалдаги бўш катаклардан эса ўзбекча бирикмалар ўрин олмайди. Масалан, МШЖ-ШЖМ тузилишли бирикма ўзбек тилига хос эмас. Зеро, айтилганидек, аъзоларда маъновий омил энг кўп даражада кучсизланган сўз бирикмалари нутқимизда йўқ.

Ҳоким аъзонинг ифодаланишига кўра СБнинг турлари. СБ ўз таркибидаги ҳоким аъзонинг қайси сўз туркумига киришига қараб, қуйидаги кўринишларга эга бўлади.

Исмли бирикмада ҳоким аъзо от, сифат, сон, олмош туркумларидан ифодаланади: *кенг дала* (от), *тухумдан кичик* (сифат), *овоздан тез* (сифат), *одамларнинг бири* (сон), *ўқувчиларнинг ҳаммаси* (олмош).

Феълли бирикмада ҳоким аъзо феълдан бўлади: *вазифани бажармоқ*, *тез ўқиш*, *уялгани уялган*.

СБнинг тузилишига кўра турлари. Биз юқорида кўриб ўтган сўз бирикмалари икки сўзли бирикмалардир. Сўз бирикмалари уч ва ундан ортиқ сўзли бўлиши ҳам мумкин: *бепоён яшил майдон*, *ўрта бадиий асар*. Демак, тузилишига кўра сўз бирикмаси икки турга бўлинади: *содда бирикма* ва *мураккаб бирикма*.

Содда бирикма, одатда, икки мустақил сўздан тузилган бўлади: *оқ қоғоз*, *кўм-кўк осмон* каби. *Беш қаватли бино*, *ўн яшар бола*, *ўрта бўйли йигит* типидagi қўшилишлар ҳам содда бирикма саналади. Чунки улар таркибидаги *беш қаватли*, *ўн яшар*, *ўрта бўйли* унсурлари ажралмас бирикмалар бўлиб, бир бутун ҳолда тобе узв сифатида намоён бўлади. Шунингдек, СБнинг аъзолари ибора ёки бошқа тургун бирикма билан ифодаланганда ҳам бирикма содда ҳисобланади: *капалаги учиб кетган бола* (*капалаги учиб кетган+бола*), *«Ёрилтош» эртаги* (*ёрилтош+эртаги*), *Қуш қўнмас ўсимлиги* (*қуш қўнмас+ўсимлиги*)

Мураккаб бирикма содда бирикма аъзоларининг кенгайишидан тузилади. Қиёсланг:

уч ўрдак

осмондаги уч ўрдак

ўрдак

↑
уч

ўрдак

↑
уч

осмондаги

илгор теримчилар
теримчилар

↑

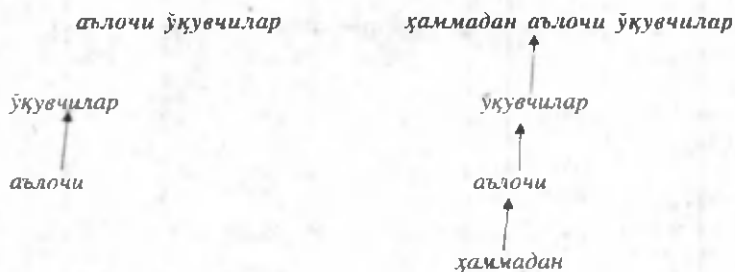
илгор

хўжаликдаги илгор теримчилар
теримчилар

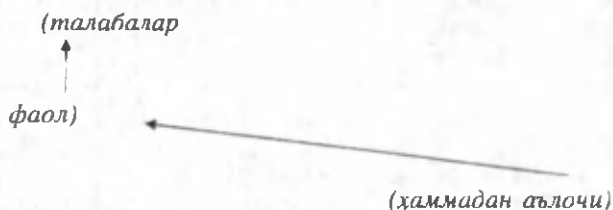
↑

илгор

↑
хўжаликдаги

Осмондаги уч ўрдак ((осмондаги+(уч+ўрдак)), хўжаликдаги илгор теримчилар ((хўжаликдаги +(илгор+теримчилар)) СБларида ҳоким сўз кенгайиши натижасида, *ҳаммадан аълочи ўқувчилар* ((ҳаммадан+аълочи)+ўқувчилар)) бирикмасида эса тобе аъзо кенгайиши натижасида мураккаб бирикма ҳосил бўлган. Баъзан ҳар иккала аъзо ҳам бирдан кенгайиши мумкин: *ҳаммадан аълочи фаол талабалар*: ((ҳаммадан+ аълочи)+(фаол+талабалар))

Мураккаб бирикмаларда олдин турган сўзлар охиригисига тўғридан-тўғри боғланиб бирикма ҳосил қилмайди, яъни *катта семиз қора қўй* бирикмасидаги аъзолар ушбу бирикманинг ўзида *катта қўй*, *семиз қўй*, *қора қўй* каби бирикувларни бермайди.

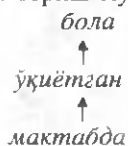

каби. Чунки буида тобе сўзлар ҳоким сўз ифодалаган нарсанинг турли белгиларини кўрсатади. Бу эса уларнинг уюшмаганлигини келтириб чиқаради. Уюшмаган тобе узвлар эса ўзига хос оҳанг билан айтилади. Қиёсланг:

Аълочи, билимдон болалар (уюшган тобе сўзлар)

Катта семиз қора қўй (уюлмаган тобе сўзлар)

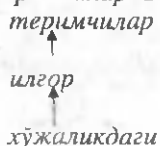
СБ занжири. Айрим мураккаб СБларда бир сўз олдинги сўзга ҳоким, кейинги сўзга нисбатан тобе бўлиши мумкин. Масалан: *мактабда ўқиётган бола* каби. Бунда *ўқиётган* сўзи *мактабда* сўзига ҳоким, *бола* сўзига эса тобе аъзо саналади. Унинг схемасини қуйидагича бериш мумкин:

Бирикма эса кенгайиши мумкин:

Сўз бирикмасидаги аъзоларнинг бу тарздаги кенгайиши СБ занжири дейилади. Лекин ҳамма мураккаб бирикмалар ҳам СБ занжирини ҳосил қилавермайди. Масалан, *хўжаликдаги илгор теримчилар* СБ си каби. Бунинг боғланиши занжирсимон эмас:

СБ ва синтагма. Гапнинг тузилиш ва мазмун жиҳатдан бирлашган парчалари нутқ жараёнида қисқа тўхтам билан ажралади. Бундай парчалар *синтагма* дейилади. Масалан: *Аълочи ўқувчилар барча имтиҳонларни муваффақият билан топширдилар* гапи учта синтагмага бўлинади:

1) *аълочи ўқувчилар*; 2) *барча имтиҳонларни*; 3) *муваффақият билан топширдилар*.

Ҳар бир синтагма бир ҳаво чиқариш билан - бир нафас кучи билан айтилиб, қисқа тўхтамдан сўнг янги синтагма бошланади. Гап яхлитлик сифатида бошқа гапдан каттарок пауза

билан ажратилса, синтагмаларни ажратиб турадиган паузалар ундан кичикрок бўлади. Синтагма грамматик-семантик жиҳатдан яхлитланган фонетик бутунликдир.

Гап бир тугал синтагмали ёки бир неча синтагмали бўлиши мумкин. Синтагма баъзан бир сўздан ҳам ташкил топиши мумкин. Синтагма бир неча сўзли бўлганда кўпинча етакчи ва унга тобе сўзлардан ташкил топади. Лекин синтагмадаги ҳоким-тобелик СБдаги ҳоким-тобелик муносабатидан фарк қилади. Синтагмадаги бир ҳоким сўз кейинги синтагма учун тобе бўлмайди. Масалан, юқорида келтирилган гапдаги *аълочи ўқувчилар* синтагмасидаги ҳоким узв (*ўқувчилар*) га тобе бўлмайди. Лекин СБнинг таркибий узвида у учинчи синтагмадаги *топишдилар* сўзига тобеланади.

Синтагма СБга тенг бўлиши ҳам мумкин. Бунда СБдаги ёнма-ён келган тобе ва ҳоким аъзолар синтагма ҳосил қила олади: *аълочи ўқувчилар* бириқуви ҳам СБ, ҳам синтагмадир. *Ўқувчилар топишдилар* бирикмаси СБ (предикатив) бўлса-да, синтагма эмас, чунки улар бир пауза билан бириштирилмагандир.

Синтагманинг СБдан фарқли яна бир хусусияти шундан иборатки, синтагманинг унсуллари орасига бошқа синтагманинг узви ажралиб қирмайди. Лекин СБнинг узвлари орасида нутқда бу СБга дахлдор бўлмаган бошқа СБ узвлари жойлашган бўлиши мумкин: *китобни кеча ўқидим* гапидаги *китобни ўқимоқ* СБси орасида унга дахли бўлмаган *кеча* сўзи жойлашган.

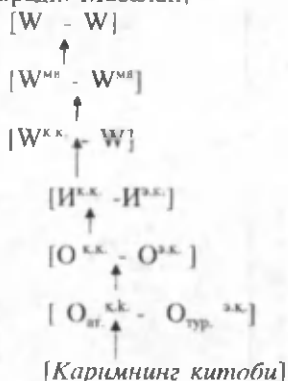
Синтагмаланишнинг ўзига хос қонуниятлари бор. Асосан, ёнма-ён келган аниқловчи ва аниқланмиш, тўлдирувчи ва тўлдирилимиш, ҳол ва ҳолланмиш бир синтагмани ҳосил қилади.

Синтагманинг мазмун ва грамматик жиҳатдан нисбий яхлитланганлигига уни бир бутун ҳолда ажратиб олиб, гапнинг бошқа бир ўрнига кўчириб кўриш асосида амин бўлиш мумкин: *Барча имтиҳонларни аълочи ўқувчилар муваффақият билан топишдилар*.

Сўзловчининг мақсади гапни синтагмага бўлишда муҳим роль ўйнайди. Демак, синтагма нутқий, индивидуал ҳодиса бўлиб, ҳар бир сўзловчи бир гапни турлича синтагмага бўлиш мумкин. Масалан: *Салим шофёр акамнинг ўртоғи* гапини қуйидагича синтагмалаш ва уни турлича тушуниш мумкин: *1. Салим - шофёр, акамнинг ўртоғи. 2. Салим шофёр - акамнинг ўртоғи*. Демак, гапнинг лисоний моҳиятини гап таркибидаги нутқий СБларнинг қайси СБ ЛСҚси ҳосиласи эқанлигини аниқлашда синтагмаланишга ҳам таяниш мумкин.

Сўз бирикмаси лисоний сатҳда

СБ ЛСКсини тиклаш ва унинг воқеланиши. Бошқа лисоний ҳодисалар каби СБ ЛСКларини тиклаш ва унинг воқеланиши фарқланади. СБ ЛСКсининг воқеланиши «лисон-нутқ» йўналишида бўлиб, бу йўналиш умумийликдан оралик кўринишлар орқали хусусийликларга - нутқий ҳодисаларга қараб боради. Масалан;

Бунда [W-W] умумий лисоний синтактик қолич бўлса, [Oat^{kk} - Oгур. э.к] қуйи лисоний синтактик қолипдир. [Каримнинг китоби] ҳосиласи ана шу ЛСК асосидаги нутқий СБдир.

ЛСК ни тиклаш хусусийлик (нутқий ҳосила) лардан оралик кўринишлар орқали умумийликлар сари боради ва бу жараён «нутқ-лисон» йўналишида кечади. Нутқий СБнинг воқеланишида бошланғич нукта [W-W] қолипи бўлса, уни тиклашда (Каримнинг китоби) каби нутқий СБлар асос бўлиб хизмат қилади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилида сўз бирикмасининг 18 та умумлашмаси - ЛСКлари мавжуд бўлиб, уларни аъзоларининг бирикув омиллари асосида жадвалда қуйидагича умумлаштириш мумкин;

Х Т	ШМЖ	ШЖМ	МШЖ	МЖШ	ЖМШ	ЖШМ
ШМЖ	1.[Wк.қ- Wэ.қ]. 2.[Wч.қ.- Wчег.] 3.[Wч.ж. к- Фм.а.н.]		1.[Ik.қ- F] 2.[Iyxu.- F] 3.[Sfч.к.- Sf] 4.[Oқ.к.- Sf] 5.[Fpд- F] 6.[Sk.қ- S]	1.[Ok.қ- O] 2.[Iyxu- I] 3.[Fсд- O]		
ШЖМ						
МШЖ						
МЖШ			1.[I-O] 2.[I-F] 3.[R/Olm -Sf]			
ЖМШ	[Об.к.- Oэ.қ.]		1.[Oмод -Oан] 2.[Oш- Oш]			
ЖШМ						

Куйида ҳар бир риёзий-мантиқий катакдаги биттадан ЛСКнинг асосий кўриниши ва маъновий хилларини тасвирлашга ҳаракат қиламиз;

[W^{кк} - W^{эк}] = каратувчи-қаралмиш. Бу қолипда аъзолар W белгиси билан берилган бўлиб, бу муайян сўз туркуми белгиси эмас. Чунки бунда W унсурини тўлдирувчи аъзолар сифатида турли хил мустақил сўз туркумлари қатнашиши мумкин. Шунингдек, бу ЛСКнинг қуйи бўлинишлари унинг тегишли сўз туркумлари томонидан тўлдирилиши асосида бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. [O^{кк} - O^{эк}] = от қаратувчи-от қаралмиш (*китобнинг варағи*)
2. [O^{кк} - Sf^{эк}] = от қаратувчи-сифат қаралмиш (*дарактнинг мўрти*)
3. [Sf^{кк} - O^{эк}] = сифат қаратувчи-от қаралмиш (*яхшининг қилиғи*)
4. [Sf_{к.к.} - Sf_{э.к.}] = сифат қаратувчи-сифат қаралмиш (*аччиқнинг чуқуғи*)
5. [O_{.к.к.} - S_{э.к.}] = от қаратувчи-сон қаралмиш (*гулнинг биттаси*)
6. [S_{к.к.} - S_{э.к.}] = сон қаратувчи-сон қаралмиш (*мингтанинг биттаси*).
7. [O_{к.к.} - Hп_{э.к.}] = от қаратувчи+феъл қаралмиш (*Отабекнинг қайтиши*).
8. [Hп_{.к.к.} - O_{э.к.}] = феъл қаратувчи+от қаралмиш (*уялишининг ўрни*).
9. [Hп_{.к.к.} - Hп_{э.к.}] = феъл қаратувчи+феъл қаратувчи (*олмоқнинг бермоғи*).
10. [O_{к.к.} - Sd_{э.к.}] = от қаратувчи-сифатдош қаралмиш (*юракнинг тўхтагани*).
11. [Sd_{к.к.} - O_{э.к.}] = сифатдош қаратувчи+от қаралмиш (*қўрққаннинг кўзи*).
12. [Sd_{к.к.} - Sd_{э.к.}] = сифатдош қаратувчи-сифатдош қаратувчи (*йиглаганнинг қулгани*).
13. [O_{к.к.} - P_{э.к.}] = от қаратувчи-равиш қаралмиш (*меҳнатнинг кеча-кундузи*).
14. [Oп_{к.к.} - O_{э.к.}] = олмош қаратувчи-от қаралмиш (*менинг ватаним*).
15. [P_{к.к.} - O_{э.к.}] = равиш қаратувчи+от қаралмиш (*ҳозирнинг ҳузури*).

Умумий [W_{кк} - W_{э.к.}] қолипнинг бу кўринишлари ҳам бевосита кузатишда бўлиб, улар ўзаро аъзоларининг қайси туркумга мансублиги билан фарқланар экан, демак, улар луғавий моҳиятлар тажаллилари асосида бўлингандир. Бирок барибир қолиплар лисоний сатҳга мансублигича қолаверади. Аммо ўрни жиҳатдан бу сатҳнинг қуйи поғоналаридан жой олади.

[W к.к-W э.к]=қаратувчи-қаралмиш қолипи ҳосилалари турли хил маъновий муносабатларни намоён қилади. Мисол сифатида бир-бирига ўхшаш бир нечта нуткий СБларни қиёслаб кўрайлик.

№	СБ	Маъновий муносабатлар
1	<i>Салимнинг қалами</i>	Эга-эғалик қилинувчи нарса
2	<i>Одамнинг қўли</i>	Бутун-қисм
3	<i>Илмнинг ташаббускори</i>	Нарса-алоқадор шахс
4	<i>Одамнинг яхшиси</i>	Тур-жинс
5	<i>Уйнинг тозалиги</i>	Белги эғаси-белги
6	<i>Боланинг йиғлаши</i>	Субъект-униинг ҳаракати
7	<i>Яшашнинг завқи</i>	Ҳолат-униинг натижаси
8	<i>Урушнинг асорати</i>	Жараён-униинг оқибати
9	<i>Этиборсизликнинг иллати</i>	Сабаб-натижа

Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин. Кўринадики, СБдан СБга ўтиш билан уларнинг маъновий муносабатлари ҳам фаркланиб бормокда. Маъновий муносабатлар орасида айнан ўхшашликлар йўқ.

Демак, СБларнинг таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатларни таҳлил қилмоқ лозим бўлади. Биринчи СБда юзага чиққан (*Карим*) ва (*китоб*) лексемалари орасидаги борлиқда ва кишилар онгида қандай боғланиш бўлиши мумкин? Маълум бўладики, ушбу лексемалар асосида катор СБларни тузиш мумкин бўлади ва уларнинг ҳар бири борлиқдаги ҳар хил - «аташ», «ажратиш», «эга-эғалик қилувчи нарса» каби муносабатларни акс эттиради. Бу объектив муносабатларнинг қайси бири воқеланиши эса бирикмадаги грамматик кўшимчалар билан белгиланади. Қаратқич келишиги ва эғалик кўшимчаси, *Каримнинг китоби* бирикмасида икки хил маъновий муносабатни воқелантиради: «эга-эғалик қилинувчи нарса» ва «муаллиф-униинг асари». Лекин [W^{к.к}- W^{э.к}] = қаратувчи-қаралмиш ЛСКси бу икки хилликка нисбатан бефарқ. Чунки бу омонимликни нутқда ёки лисонда [W^{к.к} W^{э.к}] дан куйида махсус воситалар фарқлайди. Бу воситалар матн (*Карим китоб олди. Каримнинг китоби қизиқ экан, ёки Карим китоб ёзди. Каримнинг китоби қизиқ экан*), ёки СБ аъзосининг кенгайиши (*Каримнинг ёзган китоби*) кабилардан бири ёки бир нечтаси бўлиши мумкин.

Демак, аён бўладики, юқоридаги жадвалда келтирилган СБ аъзолари орасидаги маъновий муносабат [W^{к.к}-W^{э.к}] нинг қаратувчи-қаралмиш қолипига дахлдор бўлмай, балки уни тўлдирётган лексемалар ва улар борлиқда атайдиган нарса/предметлар орасида бўладиган муносабатларнинг акси

бўлиб, бу муносабатлар лексемаларнинг миқдорига мувофиқ равишда ранг-баранг бўлиши мумкин. Масалан, борликдаги стол ва оёқ жисмлари орасида «эга-эгаллик қилувчи нарса» муносабати бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, бу маъновий муносабатлар қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчаларининг маънолари ҳам эмас. Бу жисмлар орасида бутун-қисм муносабати мавжуд бўлиб, у СБда ҳам акс этган. СБлардаги турли-туман маъновий муносабатлар бир қарашда қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчалари маъносидек ҳам туюлади. Лекин қаратқич келишиги тобе сўзни ҳоким сўзга, эгалик қўшимчаси ҳоким сўзни тобе сўзга боғлаш учунгина хизмат қилади, холос. Унга тегишлидек туюлган маънолар қолипни тўлдираётган лексемаларнинг маъновий моҳияти билан боғлиқ бўлиб, мазкур қўшимчалар намоён қилувчи воситалардир, холос.

[I^{к.к.}-F] қолипи. СБнинг бу ЛСКси биринчи узви морфологик шаклланган ва шунинг учун [ШМЖ] бирикув омилига ва иккинчи қисмда грамматик кўрсаткич боғланиш учун нисбатан аҳамиятсиз бўлганлиги боис, бирикув омилларининг МШЖ комбинациясига эга.

Қолипнинг биринчи узвини исм туркумига оид сўзлар тўлдириб, улар ҳоким узвга тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари шакллари билан боғланади. Биринчи узви асосида ЛСК қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

[I^{к.к.}-F]

[I^{к.-F}] [I^{к.к.}-F] [I^{у.п.к.}-F] [I^{ч.}-F]

ЛСКнинг ҳар бир кўриниши [I] узвининг бўлинишлари асосида яна тармоқланади ва у натижада қуйидаги нутқий ҳосилаларни беради:

[O^{т.к.}-F] [S^{т.к.}-F] [S^{т.к.}-F] [O_{лм}-F]
[H_н^{т.к.}-F]

(*китобни(яхшини/ўнни) айир, уни (гапириш/ ўқимоқ/ сўрамоқ/ бошлимоқ/ни) бас қил.*

[I^{к.к.}-F] ЛСКси бошқа кўринишларининг парчаланишлари асосидаги хусусийликлар ҳам шундай нутқий ҳосилаларни юзага чиқаради.

ЛСКнинг биринчи узви морфологик шаклланганлиги боис уни тўлдирувчи аъзода шаклий омил биринчи ўринга кўтарилади. Жойлашув омили эса охириги ўринга тушади. Зеро, бирикма аъзоларини эркин алмаштириш, улар орасига сўзлар киритиш бирикманинг моҳиятига, аъзолар орасидаги маъновий муносабатларга таъсир кўрсатмайди. Иккинчи узв грамматик

шаклланганлиги сабабли маъновий омил кучайиб, биринчи узвда жойлашув омили ўта кучсиз бўлганлиги боис иккинчи (F) узвда ҳам бу омилнинг кучсизланиши ва учинчи планга сурилишини тақозо қилади .

[I^{KK}-F] ЛСКсининг биринчи узвида бир неча келишик умумлашмаси акс этганлиги учун унинг мазмуний жиҳати ҳам мураккаб характер касб этади ва уни ҳаракатга тортилган ёки боғлиқ объект (жой-ҳаракат) кўринишида бериш мумкин. Бу маъновий умумийлик [I^{KK}-F] ЛСКсининг хусусий кўринишларида алоҳида келишик қўшимчалари томонидан жузъийлаштирилади, муайянлаштирилади.

Масалан;

[I^{KK}-F]=воситасиз объект-ҳаракат

[I^{KK}-F]=воситали объект/ҳол-ҳаракат

[I^{KK}-F]= ажралиш манбаи/ўрин-ҳаракат ва ҳоказо.

[I-O] ЛСКси. Бу ЛСК СБ учинчи тип [W-W] қолипнинг алоҳида тури бўлиб, у аъзоларнинг морфологик шаклланиши ва нутқда бунга мувофик равишда битишув алоқали нутқий ҳосилаларни бериши билан характерланади. [I-F] қолипнинг нутқий воқеланиш босқичларини куйидагича акс эттириш мумкин;

[O-F], [Sf-O], [OIm-O], [S-O],
[Rav-O]

[асал бола] [яхши бола] [ўша бола] [биринчи бола] [пинҳона сўхбат]

[I-O] ЛСКси узвлари ўзаро ҳеч қандай морфологик воситаларсиз боғланган бўлиб, бундай унсурларда бирикувнинг жойлашув омили кучаяди, шаклий омил ўта кучсизланади. Маъновий омил эса бирикувни таъминловчи устувор омил мақомида бўлади: МЖШ-МЖШ. [I-O] ЛСКсининг мазмуний жиҳати бирикувчи унсурларнинг маъновий муносабатларини умумлаштириш асосида лисоний мазмунга эга бўлади, ЛСКни яхлит ҳолда [I-O=сифатловчи-сифатланиш] тарзида таърифлаш мумкин.

Маълум бўладики, ЛСКлардан синтактик шаклларгина жой олади. Луғавий шакллар эса ЛСК учун аҳамиятсиз бўлиб, иккиёклама табиатга эга бўлган луғавий синтактик шакллар (нисбат шакллари, равишдош, сифатдош) қолип учун аҳамиятли воситалар сифатида луғавий шакллар тизимининг чеккасидан жой олади.

ЛСКларни ўқиш ва ёзиш қодалари. Лисоний бирликлар бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, улар ёзиш ёки айтиш учун ҳам шартли белгилардир.

Лисоний бирликлар бўлган ЛСКлар ёзувда турли шартли белгилар воситасида берилади. Бирок бу шартли белгиларни ўқишнинг ўзига хос конун-қоидалари бор. Маълумки, химияда моддалар турли шартли белгилар воситасида ифодаланса-да, улар айнан ўқилмайди. Масалан, H_2SO_4 ни «Аш икки S O тўрт» деб ўқиш тўғри эмас. Биз ўқиётган ЛСКларга ҳам шундай муносабатда бўлиш лозим. Дейлик, бизга ($W^{m,n} - W^{m'n}$) қолипни ўқиш буюрилган. Уни «W морфологик восита ва W морфологик восита», деб эмас, балки, «морфологик шаклланган тобе атов бирлиги ва морфологик шаклланган ҳоким атов бирлиги», деб ўқиш тавсия этилади. Агар ЛСК [$I^{k,k} - I^{k,k}$] кўринишида бўлса, у «қаратқич келишигидаги тобе исм ва эгалик шаклидаги ҳоким исм» тарзида ўқилиши мақсадга мувофиқдир.

Маълум бўлдики, ЛСКларнинг шаклий томонигина ёзилади ва ўқилади. Зеро, икки мундарижали бирликлар бўлган лексема ва морфемаларнинг ҳам шаклий томони шартли равишда ёзилади ва ўқилади: [китоб] лексемаси, [-ни] морфемаси каби. Уларнинг мазмуний мундарижаси бўлган семема ёки грамматик маъно бирликларнинг шаклий томони билан яхлит идрок этилади ва ёзувда уни алоҳида бериш учун зарурат бўлмайди.

Демак, ЛСК лар ифодасида ҳам уларнинг шаклий томони билангина чекланиш маъжудир.

Турғун СБ ва фраземаларнинг ЛСКдаги ўрни. Турғун СБ ва фраземалар ҳам моҳиятан ўзида тайёрлик, мажбурийлик, ижтимоийлик белгиларини мужассамлаштирганлиги боис, улар бир атов бирлиги, бир лексемага тенг бирлик атрофида қаралиб, яхлит ҳолда ЛСКнинг бир узвини тўлдиради. Масалан, *Салимнинг тепа сочи тикка бўлиши* ($W^{k,k} - W^{k,k}$), *қўй оғзидан чўп олмаган бола* (I-O) каби.

ГАП ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Гап коммуникатив нутқий бирлик сифатида

Тилдан фойдаланиш фикрни шакллантириш ва баён қилишдан иборатдир. Бу эса гап орқали амалга ошар экан, демак, тил яхлит вужуд сифатида синтаксисда намоён бўлади.

Гап - кишиларнинг бир-бирига фикр, ахборот узатиш учун ишлатадиган асосий бирлик бўлиб, фикр ифодалашнинг энг оддий ва типик кўринишидир.

Гап сўзловчи учун фикр ифодалаш ва ахборот узатиш, тингловчи учун ахборот қабул қилиш воситаси саналади.

Киши онгида фикр тушунчалар асосида тикланади. Бу фикр нутқда гап сифатида юзага чиқади. Фикр тушунчалардан ташкил топганлиги каби гап ҳам тушунчаларнинг формаси саналган сўз ва сўз бирикмалардан тузилади. Гапнинг ташкил этувчилари сўз ва сўз бирикмаларидир.

Тилнинг асосий вазифаси одамларнинг бир-бирларини тушунишлари ва гаплашишларида восита бўлиб хизмат қилишдир. Ахборот узатиш ва қабул қилиш воситаси бўлиш - тилнинг коммуникатив моҳиятидир.

Коммуникация жараёни жамоани тақозо қилади. Аниқроғи, муайян тилда ахборот узатиш ва қабул қилиш шу тилда сўзлашиш малакасига эга кишиларни тақозо қилади. Бу эса коммуникация жараёнининг ижтимоий табиатлигидан далолат беради.

Гап синтактик яхлитлик бўлиб, бу унинг грамматик шаклланганлиги, таркибий узвлари бир бутунлик ҳолига келганлиги билан изоҳланади. Демак, гапда бир неча жиҳат бирлашган бўлади. Биринчи жиҳат гапнинг моддий қобиғи бўлиб, бу уни ташкил этувчи сўз ва грамматик шакллардир. Масалан, ҳар қандай гапда кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган атов бирлиги (кесим) нинг бўлиши шарт. Иккинчи жиҳат ана шу моддий қобикқа сингдирилган аклий маҳсул - фикр - ахборотдир. Учинчи жиҳат эса сўзловчининг воқеликка муносабати - ҳиссий ҳолатидир. Бу уч жиҳат тилдаги триада (учлик)ни - синтактика, семантика ва прагматика бирлигиши ташкил этади.

Маълум бўладики, гап коммуникатив бирлик сифатида ўзида фикрий (семантик) ва ҳиссий (прагматик) коммуникацияни ташийди. Бу барча гаплар мутлақ ҳам фикрий, ҳам ҳиссий коммуникациянинг бирлигидан иборатдир деган хулосага олиб

келмаслиги лозим. Чунки айрим гапларда хиссий муносабат сезиларсиз бўлса, айримларида соф хиссий коммуникациягина мавжуд бўлади (*Оҳ! Вой!*). Хис-туйгуларни ифодалашда тилдан бошқа воситалар (музыка, ракс, имо-ишора) мавжудлиги ҳам хиссий коммуникациянинг нисбий мустақиллигини кўрсатади.

Нуткий гапнинг белгилари. Гап, аввало, синтактик тугалланган курилма эканлиги билан характерланади. Бу у орқали ифодаланаётган фикрнинг нисбатан тугалланганлиги билан белгиланади. Синтактик тугалланганлик гапнинг кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланганлиги ва тугал оҳангга эгалигидир. Гап кесимга эга бўлмасдан тугал фикр ифода эга олмайди. Масалан, *чиройли китоб* бирикувида сўзловчи назарда тутган ахборот юзага чикмаган, чунки унинг китоб ҳақида нима демоқчилиги ҳали айтилмаган. Шу боис маъкур курилма фикрни ифодалайдиган курилманинг асосий шакли - кесимликдан холи. Тўғри, *чиройли китоб* бирикмасида китобнинг хусусияти ҳақида ахборот бордек туюлади. Аммо у сўзловчининг асосий мақсади бўлган ахборот эмас. У иккинчи даражали ахборот бўлиб, асосий планда гапнинг якунидан англашиладиган китобнинг, дейлик, борлиги, сотилганлиги ёхуд йўқолганлиги ҳақидаги ахборот ётади. Демак, гапдан англашилган фикр дейилганда, ундаги асосий ахборот тушунилади. Бошқа ёрдамчи, асосий бўлмаган ахборотлар унинг юзага чиқишида восита бўлиб хизмат қилади. (Тўликсиз гапларда синтактик тугаллик бўлмаса ҳам, фикр англашаверади. Улардаги синтактик тугаллик контекстдан ёки нутқ вазиятидан маълум бўлиб туради). Синтактик тугаллик синтактик ўрин билан ажралмас ҳолдадир, яъни луғавий бирлик кесимлик шаклида бўлишининг ўзи уни гап сифатида қарашга асос бўла олмайди. Масалан, *Айтдим деганинг нимаси?* гапидаги *айтдим* сўз шакли кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган атов бирлигидир. Лекин у кесимлик ўрни билан таъминланмаганлиги боис ушбу қуршовда гап мақомига эга эмас. Кесимлик шаклидаги сўз гап бўлиши учун кесимлик мақомига эга бўлиши керак. Синтактик тугалланганлик кесимлик шакли ва ўрни билан белгиланар экан, бунда тилнинг яхлит вужудлиги яна бир қарра яққол намоён бўлади. Тил сатҳлардан иборат. Тил яхлит вужуд экан, бу сатҳлар гапнинг асосий вазифаси бўлган ахборот узатиш ва қабул қилиш жараёнида бутунлик сифатида иштирок этиши лозим. Буни биз гапда кўрамыз. Гапнинг синтактик тугаллиги учун, даставвал, маълум бир мустақил сўз ва кесимлик шакли талаб этилади. *Ўқидим* бирлиги ўқи лексемаси ва *-дим* кесимлик шакли бирикувидан иборат. Демак, бунда тилнинг таркибий узвлари - лексик ва морфологик сатҳларининг

бирликдаги ҳаракати кўзга ташланади. Гап, аввало, лексик ва морфологик сатҳлар бирлигидир. Айтилганидек, гап учун бу икки (луғавий ва морфологик) омил ҳамкорлиги етарли эмас. Унинг учун синтаксиснинг хос омили - синтактик ўрин зарур бўлади. Синтактик ўрин эса қурилманинг ўзига хос тугал оҳанг билан намоён бўлишини тақозо қилади. Бундан кўринадики, фонетик омил синтактик тугалликка яқун ясайди. Демак, гапда тилнинг барча сатҳлари - лексик, морфологик, синтактик ва фонетик сатҳлар яхлит вужуд сифатида намоён бўлади, воқеланади. Қуйида уларнинг ҳар бирига бир бугунликнинг бўлаклари сифатида алоҳида-алоҳида тўхталамиз.

Гапнинг шаклланишида лексик омил. Фикр тушунчаларсиз бўлмагани каби гапнинг ҳам асосида, аввало, сўз ётади. Зеро, гапнинг асосидаги атов бирлиги воқеланган лексемалардир. Лексемаларнинг гуруҳланишида ҳам етакчи омиллардан бири сифатида уларнинг синтактик имкониятлари ётиши бежиз эмас. Шу боисдан тилшуносликда гап бўлаклари ва сўз тушунчалари муносабати устувор масалалардан бири сифатида қаралади. Гап бўлаклари турли мустақил сўз туркумлари билан ифодаланаверади. Бироқ ҳар бир гап бўлаги учун маълум бир сўз туркуми кўпроқ хосланган бўлади - семантик ва грамматик хоссалари билан маълум бир гап бўлаги вазифасига мос сўзлар бор. Масалан, «кесим вазифасида келиш учун кўпроқ феъл хосланган»(И.И. Мешчанинов.) Эга, тўлдирувчи вазифасида, асосан, от ва от вазифасидаги сўзлар келади. Бу сўз туркумларининг умумий маъновий табиати ва грамматик хусусиятлари билан белгиланади. Масалан, от туркуми кўпроқ тобе бўлак (эга, тўлдирувчи, аникловчи) вазифасида келганлиги боис тобеловчи восита бўлган келишиқ кўшимчалари фақат отга, кесим вазифасида кўпроқ феъл келганлиги боис кесимлик шакллари фақат унга хосдек тасаввур уйғотади. Бу туркумларнинг қайсидир вазифага кўпроқ хосланганлиги билан белгиланадиган «алдамчи» тасаввурилардир.

Айтилганлар асосида шундай пировард хулосага келиш мумкин: ҳар бир сўз туркуми муайян гап бўлаги вазифасига кўпроқ хосланган бўлса-да, бу вазифада бошқа туркум сўзлари ҳам келаверганлиги каби, маълум вазифага хосланганлик уни нутқда бошқа мавқе эгаллашдан маҳрум қилмайди. Шу боисдан сўзнинг қайси туркумга хослигини белгилашда унинг қайси гап бўлаги вазифасида келиши нисбий, барқарор бўлмаган асос вазифасини ўтайди.

Гапнинг шаклланишида морфологик омил. Гапни сўз, сўз бирикмасидан фарқловчи белги унинг махсус морфологик кўрсаткич - кесимлик қўшимчалари билан шаклланганлигидир. Зеро, энг «кичик» гап морфологик шаклланган атов бирлигидир. Мисоллар: *Ўқитувчиман. Ишладим.* Бу «кичик» гаплар атов бирлиги (*ўқитувчи, ишла*) дан маҳрум этилса, бу ўз ҳолича ҳеч қандай қиймат касб этмайдиган морфологик шакл - (-*дим*) қолади. Сўз бирикмасида шу ҳол юз беради. Бироқ маъмур гаплар морфологик шаклдан ажратилса, тилнинг бошқа сатҳи бирликлари (сўз, СБ) дан фарқланмай қолади. Демак, кесимлик шакли бамисоли қараткич ва тушум келишиклари равишидаги қўшимчалари каби гапда асосий синтактик вазифа - кесимни шакллантиришга ихтисослашган шаклдир. Воситасиз тўлдирувчи вазифасидагина келиш тушум келишиги шакли учун қанчалик қатъий ва хусусий бўлса, *келай, ўқитувчиман* каби нутқий бирликлардаги морфологик шакллар учун кесимни шакллантирилиш шунчалик қатъий ва хусусийдир.

Кесимлик шаклининг бошқа морфологик шакллардан фарқи унинг бир неча ички категорияларнинг қоришишидан ҳосил бўладиган мураккаб табиатга эгаллигидир. Аниқроғи, кесимлик категорияси кесим вазифасини биргаликда қарор топтирувчи - шахс-сон, замон, тасдиқ-инкор, майл категориялари синтезидан иборатдир. *Ўқидим* гапда кесимлик шакли махсус кўрсаткичларга эга бўлса, *Бу ер шаҳар* гапда у ноль шаклдилар. Зеро, бу гапда ҳам III шахс, ҳозирги замон, тасдиқ, аниқлик майли маънолари англашиб турибди.

Морфологик шакллардан фақат алоқа-муносабат (синтактик) шаклларигина гап қурилишига дахлдор бўлиб, улардан фақат кесимлик категорияси гап моҳиятига тегишлидир. Чунки, кесимлик категориясиз гап шаклланиши мумкин эмас. Гап моҳияти «атов бирлиги+кесимлик қўшимчалари» тарзидадир. Алоқа-муносабатнинг бошқа шакллари (келишик, эгалик) эса гап таркибидаги сўзларни боғлаш учунгина хизмат қилиб, СБ моҳиятини ташкил этишда иштирок этади.

Гапни шакллантиришда оҳангнинг роли. Нутқий гапнинг муҳим белгиларидаан бири унинг тугалланган оҳангга эга бўлишидир.

Гапнинг фикрий ва синтактик тугаллиги оҳанг жиҳатидан ҳам тугаллик ва яхлитликни тақозо қилади: тугалланган оҳанг фикрнинг ва синтактик қурилишнинг тугаллигини билдириб туради. Зеро, гап ва гап бўлмаган нутқий ҳодиса (сўз, СБ) ларнинг муҳим фарқларидан бири ҳам тугал бўлмаган оҳангга эга

бўлишидир. Масалан: 1. *Келган ўқувчи*. 2. *Келган-ўқувчи*. Бу нуткий ходисаларнинг биринчисида оҳанг кўтаришувчи, иккинчисида эса тушувчидир. Кўринадики, биринчи ҳосила аниқловчи-аниқлашмиш типигаги бирикма бўлиб, у фикр аниқлатмайди ва бу унинг тугал бўлмаган оҳанг билан айтилишини талаб қилади. Иккинчи ҳосила (*келган бола*) ҳам таркиби жиҳатдан олдинги ҳосилага ўхшайди, лекин таркибида кесимлик шакли ва маъноси борлиги учун тугал оҳанг билан айтилади. Шу боисдан биринчи қурилма очиқ, яқунланмаган, иккинчиси ёпик ва тугаллангандир. Бир сўзнинг ўзи ҳам гоҳ тугал, гоҳ тугалланмаган оҳанг билан айтилиши мумкин. Киёсланг: 1. *Қиш*. 2. *Қиш ...*

Демак, сўз ёки бирикма фикрий, синтактик ва оҳанг жиҳатидан тугалликка эга бўлиб, гап тусига киради.

Оҳанг нафақат гапнинг тугалланганлигини, балки гапнинг турли типларини белгилашда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мисол сифатида бир сўзни олайлик. Киёсланг:

Аълочи...

Аълочи.

Аълочи!

Аълочи?

Аълочи!?

Маълум бўладики, бу сўзнинг атов бирлигими ёки гап, гап бўлса, қандай табиатга эга эканлигини нутқда фақат оҳанг кўрсатмоқда. Сўз ёки СБ атов бирлиги сифатида нутқда гапдан оҳанг билан ҳам фарқланганлиги каби, гапнинг турларини фарқлашда ҳам бошқа омиллар билан биргаликда оҳангга таянилади. Масалан, *Жоним!* гапида унинг ҳис-ҳаяжон гап эканлигини фақат оҳанг кўрсатмоқда. *Вой, жоним!* гапида эса лексик (*вой*) ва фонетик (*оҳанг*) омил ҳамкорлик қилмоқда. Гапнинг ифода мақсадига кўра типлари (дарак, сўрок, буйрук), ҳис-ҳаяжон ифодаланишига кўра турларини белгилашда, лексик, морфологик омиллар иштирок этиши ҳам, иштирок этмаслиги ҳам мумкин, лекин фонетик омилнинг бўлиши шарт.

Гаплар мундарижаси, шакли ва вазифаси жиҳатидан фарқланади: *Мен шаҳарга бораман. Мен шаҳарга бораманми? Мен шаҳарга борай.* Бу гапларда сўзловчининг мақсади турлича бўлганлиги боис, улар турлича шаклланган ва гапнинг дарак, сўрок ва буйрук-истак турлари вужудга келган. Бу эса гапнинг турлича оҳангига эга бўлишини тақозо этади. Гапларнинг грамматик шакллари бир хил бўлганда ҳам уларни оҳанг фарқлаб туради. Демак, гапнинг грамматик шакли турлича бўлса-да, сўзловчининг мақсади ва оҳанги ҳар доим мувофиқ бўлади.

Юқоридаги мисолда айтилганидек, бир гапда турли хил мақсад ифодаланган бўлиши мумкин. Масалан, *Шаҳарга бораман!* гапда дарак билан сўзловчининг шодлиниши ҳам ифодаланган ва улар оҳанг орқали «тасдиқланган».

Оҳанг кўшма гап таркибий қисмларини боғлашда ҳам намоён бўлади. Кўпинча, у грамматик воситалар ўрнини босиш даражасига кўтарилади: *Биз ишонамиз - кўнглимиз тўқ*. Бунда оҳанг (пауза) эргаштирувчи боғловчи вазифасида қўлланган.

Гап бўлаклари орасидаги муносабатни кўрсатишда ҳам оҳанг муҳим роль ўйнайди. *Мен - мен, сен - сен* гапларида гап бўлак (эга-кесим) ларини фарқлашда ва улар орасидаги муносабатни кўрсатишда ҳам оҳанг ҳал қилувчи роль ўйнайди. Эки *Салим, укам ўқишга кирди* ва *Салим укам ўқишга кирди* гапларида *Салим* сўзининг (1-гапда) ундалма ёки (2-гапда) аниқловчи эканлиги оғзаки нутқда оҳанг орқали билиниб туради.

Гапнинг синтагмаларга бўлиниши ва актуал бўлиниш ҳодисаларида ҳам оҳангнинг роли катта.

Оҳангнинг синтаксисдаги аҳамиятини бундан-да кенгроқ баён қилиш мумкин. Тилшуносликдаги бу муаммо билан нутқий синтаксиснинг бир йўналиши бўлган синтактик фонетика шуғулланади.

Айтилганлар асосида нутқий гапнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Гап нисбий тугал фикр англатади.
2. Гап грамматик шаклланган бўлади.
3. Тугал фикр ва синтактик шаклга мувофиқ тугалланган оҳангга эга бўлади.
4. Ахборот берувчи энг кичик бирлик саналади.

Гапда шакл ва мазмун муносабати

Хар қандай гап шакл ва мазмун бирлигидан иборатдир. Гапнинг лисоний сатҳдаги шаклий ва мазмуний жиҳати унинг нутқий сатҳдаги шаклий ва мазмуний жиҳатидан фарқланади.

Гапнинг энг кичик қурилиш қолиши ($W P_m$) фикр ифодаловчи энг кичик бирлик бўлиб, у лисоний сатҳда ўрнашган. Бунда ЛСҚнинг чап томони шаклий ва ўнг томони мазмуний жиҳатларидир.

Нутқий сатҳда эса шаклий ва мазмуний жиҳатлар лисоний сатҳдагидан фарқлироқдир. Гапнинг нутқий сатҳдаги шаклий-мазмуний муносабатини тилшуносликнинг мазмуний синтаксис йўналиши ўрганadi.

Мазмуний синтаксис маълум бир синтактик бирлик нимани ифодалайди ва маълум бир воқеа қандай ифодаланади деган тесқари йўналишли муаммони очиб бериш билан машғул бўлади.

Синтактик бирлик (СБ, гап бўлаги, гап) да ифодаланган борлик бўлаги, воқелик, вазият мазмуний синтаксисда *пропозиция* деб юритилади. Масалан, борликда китоб устида ҳаракат бажарилди - китоб ўқилди. Бу пропозициядир. Пропозиция СБ билан ҳам (*китобнинг ўқилиши*), гап билан ифодаланиши ҳам мумкин (*Китоб ўқилди*). Лекин бу пропозиция турли синтактик бирликларда турлича - СБ да муайянланган тушунча, гапда эса нисбий тугал фикр сифатида акс этган. Демак, кўринадики, маълум бир пропозиция гап сифатида намоён бўлиши учун унга бошқа нарсалар - сўзловчининг коммуникатив мақсади, модаллик белгилари ҳам қоришади - бу эса гапга хос грамматик категориянинг нутқий намоён бўлишини тақозо этади ва тегишли синтактик мавқе билан таъминланади. Бошқача айтганда, биринчи синтактик бирлик (*китобнинг ўқилиши*) да пропозиция тушунча тарзида берилиб, у сўзловчининг бунга ҳукм сифатида бермаслик мақсадига бўйсундирилган. Мақсад эса ифодаловчи синтактик бирликда грамматик шакллар (*-нинг, -и*) ва оҳанг (кўтарилувчи -туғалланмаган) билан таъминланган. Иккинчисидан эса сўзловчи пропозицияни нисбий тугал фикр сифатида беришни мақсад қилганлиги туфайли у нутқда тегишли грамматик восита (кесимлик категорияси) ва махсус (насаювчи, тугалланган) оҳанг билан таъминланган.

Маълум бўлдики, мазмун ва шакл мувофиқ эмас. Бир мазмун (пропозиция) турли шакл (СБ ва гап) билан ифодаланган. Шунингдек, бир шакл турли мазмунларни ифодалашга мумкин. Масалан, *Мен ўқувчиман* гапи синтактик шакл сифатида икки мазмунни ифодалаган. Қиёсланг:

1. *Мен ўқувчиман - I am school boy.*

2. *Мен ўқувчиман - I am reader.*

Мазмуний синтаксисда гап мазмуни икки унсур - объектив ва субъектив мазмундан иборат деб қаралади. Объектив мазмун гапда акс этган пропозиция бўлиб (у диктум ҳам дейилади), субъектив мазмун эса бу воқеликка сўзловчининг муносабати (у модус деб юритилади) дир. Масалан, *Салим келди, Салим келмоқчи, Салим келса эди, Салим, балки келар* гапларида диктум бир хил, аммо ҳар бир гапда модуслар турли-тумандир.

Бир синтактик бирлик билан турли мазмуннинг, бир мазмуннинг турли синтактик бирликлар воситасида ифодаланиши синтактик бирликларда мазмуний-синтактик номувофиқликни келтириб чиқаради (Бунга юқорида мисоллар келтирилди).

Бир пропозиция содда гап билан ҳам қўшма гап билан ҳам ифодаланиши мумкин. Қиёсланг: *Зухра келгач, мен кетдим* (содда гап). *Вазира келди ва мен кетдим* (қўшма гап).

Қўшма гап билан битта пропозиция ифодаланиб, гапнинг бир қисми модуснигина ифодаланиши мумкин: *Мен ўйлайманки* (модус), *у бугун келмайди* (диктум, пропозиция).

Гапларнинг ифода мақсадига кўра турларида ҳам мазмуний-синтактик номувофиклик мавжуд бўлади. Масалан, гап шаклан сўроқ гап (*Шеърдан баҳра олмаган ким бор?*) бўлса-да, мазмунан дарак гап характерига (*Шеърдан ҳамма баҳра олади*) эга бўлиши мумкин. Ёки гап шаклан сўроқ бўлса-да (*Оқ айиқларни кўрмайсизми?*), мазмунан буйруқ гап табиатига эга бўлади (*Оқ айиқларни кўринг*). Мазмунан буйруқ гап шаклан дарак гап характерига эга бўлади (*Борсангиз бўларди*).

Умуман олганда, синтактик бирликлар ва улар ифодалаётган объектив воқелик орасида мувофиклик ҳам, номувофиклик ҳам мавжуд бўлади. Буни СБ ларда ҳам, гап бўлақларида ҳам, гапларда ҳам кузатиш мумкин.

ГАП ЛИСОНИЙ САТҲДА

Гап ЛСҚси ва унинг тикланиши

Лисоний сатҳда нутқий гапларнинг энг умумий ва бошқа лисоний бирликлардан фарқли жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган лисоний синтактик қолиплар ўрин олади. Бу лисоний синтактик қолип умумий зотий моҳият ҳисобланиб, лисоний УМИС табиатига эга бўлади ва барча нутқий гапларда хусусийлашган ҳолда намоён бўлади. Систем ёндашувда муайян гаплар нутқ ҳодисаси саналиб, уларнинг умумийлиги ЛСҚдир.

ЛСҚлар нутқий ҳодиса сифатидаги гапларнинг асосий грамматик ва структур (курулиш) хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган мавҳум қурилма сифатида яшайди. Бу гапнинг структур элементлари орасидаги муносабатни ифодалаб, унинг умумий грамматик маъносини ўзида мужассамлаштиради.

Нутқдаги гаплар турли-тумандир: 1 *Шавкат китобни ўқиди*. 2 *Ортади севинчим*. 3 *Фаргона, гўзалсан*. Шунинг учун уларнинг қолиплари ҳам турли-туман бўлиши табиий. Юқоридаги *Шавкат китобни ўқиди* типидagi чексиз гаплар (*Тоҳир хатни олди*. *Муниса уйни супирди*) учун (эга+тўлдирувчи+кесим) *Ортади севинчим* типидagi чексиз гаплар учун (эга+кесим), *Фаргона*,

гўзалсан типидagi чексиз гаплар учун (ундалма, кесим) қолишлари умумийдир. Айтилганлардан иккита муҳим хулосага келиш мумкин:

1. Қолишлар чексиз гаплар учун умумийдир.
2. Бу қолишларни ҳам чексиз ажратиш мумкин.

Иккинчи хулоса лисоний бирликларнинг чекланганлиги ҳақидаги қоидага зиддир. Демак, ё қолишлар ҳақидаги хулоса ҳали изчил ва мукамал эмас, ёхуд ажратилган қолишларда умумийлик юқори даражада эмас. Зеро, бошқа лисоний бирликлар каби қолишлар ҳам миқдоран чекли ва моҳиятан умумий бўлиши лозим.

Келтирилган қолишларнинг чексизлиги сабаби гапларни умумлаштиришнинг анча қуёи босқичида эканлигидир. Чунки, [ундалма+кесим] ва [эга+кесим] қолишлари ҳам ўзаро фарқли ва умумий белги-хусусиятларга эгадир. Бу қолишлар ундалма ва қесим узвлари асосида ўзаро фарқланади, бироқ ҳар иккаласи учун ҳам кесим узви қанчалик чексиз кўриниш касб этмасин, улар лисонда битта умумийликка эга бўлиши ва бу умумийликнинг зарраси гап бўлиб кела оладиган исталган ҳосилада мавжуд бўлиши шарт ва зарур. Хўш, ўзбек нутқида қўлланила оладиган гаплардаги юқори даражадаги умумийлик нимадан иборат ва у қандай тикланади? Буни аниқлаш учун бир неча ўнлаб гаплар олиниб, улардан носинтактик, яъни алмаштирилса ҳам, ўзгартирилса ҳам, гап моҳиятига дахл қилмайдиган фонетик (гап оҳанги), грамматик (гап бўлаклари учун асос бўлган сўз туркумлари) ҳодисалар, сўзловчининг коммуникатив нияти (ифода мақсади: дарак, сўрок, буйрук), эмоционал жиҳатлар (гапдаги ҳис-ҳаяжон), гап бўлаклари таркиби (йиғма, ёйик, аналитик бўлақлар), шахснинг тавсифи кабилар гапнинг зотини қоронғилаштирувчи ўзга ҳодисалар, тажаллиллар сифатида гап таркибидан четлаштирилади. Шунингдек, тажаллиллардан холи қилинган чексиз қолишлардаги фарқлар эътибордан соқит қилиниб, умумийликлар сақлаб қолинаверади. Демак, гап ЛСҚсини тиклаш (аниқлаш) икки босқичда амалга оширилади:

1. Носинтактик ҳодисаларни четлаштириш.
2. Фарқларни соқит қилиш - айнанликларни ажратиш.

Қуёидаги гаплардан дастлаб носинтактик ҳодисаларни четлаштиришга ҳаракат қиламиз. 1.Шавкат уйга борсин! 2.Қайлардасан, севикли эркам? 3.Фурбат ахтарганга гурбат экан бу дунё! 4.Сен ҳам уни севасанми?

Бу гапларда қуёидаги носинтактик ҳодисалар мавжуд:

1.Ифода мақсади. Бу посинтактик ходиса сўзловчининг мақсади, коммуникатив нияти бўлиб, шу асосда дарак, сўрок, буйруқ гаплар ҳосил қилинади. Бир гапни унинг синтактик қурилмасига таъсир қилмасдан ҳар хил оҳанг ёрдамида дарак, сўрок, буйруқ гапларга айлантириш мумкин. Масалан: 1. *Жамшид уйга борсин* (буйруқ гап). 2. *Жамшид уйга борсин* (*Жамшид уйга борсин, кейин гаплашамиз* маъносида - дарак гап). 3. *Жамшид уйга борсин?* (сўрок гап). Гап оҳанг жиҳатдан қанча ўзгармасин, унинг қурилиши ўзгармасдан қолаверади: [эга+ҳол+кесим]. Гапнинг ифода мақсадини ўзгартувчи воситалар гап таркибига киритилса ҳам, синтактик қурилишига путур етказмайди (масалан, сўрок олмошлари, юктамалар). Демак, биринчи гапдаги буйруқ, иккинчи ва тўртинчи гаплардаги сўрок ва учинчи гапдаги дарак маънолари мантикий категориянинг ушбу гапларда намоён бўлган зарралари- гапларнинг синтактик табиатига даҳлдор бўлмаган ўзга, бегона ходисанинг тажаллисидир.

2.Модал маънолар. Сўзловчининг ўз фикрига муносабатини ифодаловчи модал маънолар ҳам гапнинг синтактик қурилишига таъсир қилмайди. Масалан, *Шалола келган, Шалола келгандир, Шалола келди, Шалола, албатта, келди* гапларининг биринчисида сўзловчининг фикрга бетараф муносабати, иккинчисида гумонсираш, учинчисида аниқлик, тўртинчи гапда фикрнинг қатъийлиги намоён бўлган. Бундаги бирор гапдан англашилган сўзловчининг муносабати иккинчи бир гапга кўчирилса ҳам, гапларнинг синтактик табиати ўзгармасдан қолаверади. Юқорида келтирилган тўртта гапнинг биринчисида қатъийлик (*Шавкат уйга борсин*), иккинчисида ноаниқлик (*Қайлардасан, севикли эркам*), учинчисида афсус (*Фурбат ахтарганга гурбат экан бу дунё*), тўртинчисида гумон (*Сен ҳам уни севасанми?*) каби маънолар носинтактик ходисалар сифатида намоён бўлган.

3.Гап бўлақларининг ифодаланиш хусусиятлари. Гап бўлақларининг қандай сўз билан ифодаланганлиги лексик ходисаларнинг гапда воқеланган (тажаллиланган) кўринишидир. Масалан, бўлақларнинг от ёки феълдан эканлиги, лексема ёки фразема билан ифодаланганлиги ҳам нутқий синтактик қурилишни белгилайди, бироқ лисоний моҳиятга таъсир қилмайди. Бунга, дейлик, от билан ифодаланган бўлақни олмош билан алмаштириш асосида (*Нигора мактабга боради - эга+ҳол+кесим; У мактабга боради - эга+ҳол+кесим*) осонгина амин бўлиш мумкин.

4. Мураккаблаштирувчи воситалар. Гап таркиби ундалма, ажратилган бўлақлар, бўлақларнинг уюшиши, кириш ва киритма воситалар ёрдамида мураккаблашади. Ундалма, кириш ва киритмалар гап бўлақлари билан мазмунан боғланган, лекин грамматик муносабатга киришмаган ҳодисалар бўлиб, гапларнинг умумий синтактик қурилишини ўзгартиришга қодир эмас. Масалан, *Қайлардасан, севикли эркам* гапидаги ундалма (севикли эркам), *Шавкат, сўзсиз, ваъдани уддалайди* гапидаги кириш сўз (сўзсиз), *Табибнинг таъбирича, бу дардга даъво йўқ эмиш* гапидаги кириш бирикма (*табибнинг таъбирича*), *Шоир (мен уни илгари кўрмаган эдим) риндона ижодкор сифатида таассурот қолдирди* гапидаги киритма (*мен уни илгари кўрмаган эдим*) ана шундай носинтактик ҳодисадир.

5. Ажратилган бўлақлар ажралмиш бўлақларнинг маъносини муайянлаштирувчи восита бўлганлиги боис, у ўзига тегишли бўлақни мазмунан тўлдиради. Шу билан бирга, гап структурасини кенгайтиради. Ажратилган бўлақлар изоҳланаётган, тўлдирилаётган бўлақ билан биргаликда ҳоким узвга тобеланади: 1. а) *У сойда, қўш ёнқоқнинг тагида, қорга кўмилиб узоқ турди* - [эга+ҳол+ҳол+кесим]. б) *У сойда қорга кўмилиб узоқ турди* - [эга+ҳол+ҳол+кесим]. 2. а) *Ошпазнинг, Маматқуловнинг, қўли ширин экан* - [аниқловчи+эга+кесим]. б) *Ошпазнинг қўли ширин экан* - [аниқловчи+эга+кесим]. Демак, ажратилган бўлақлар гарчи интонацион алоҳидаликка, мустакилликка эга бўлса-да, изоҳланмиш, тўлдирилмиш билан бир бутун ҳолда гап структурасидан ўрин олади.

6. Навбатдаги мураккаблаштирувчи восита уюшиқ бўлақлар бўлиб, уюшган барча сўзлар гап структурасидан битта узв сифатида ўрин олади. Масалан, *Серқуёш, ҳур ўлкам элга бахт-нажот* (Мадҳиядан) гапидаги ушган иккита аниқловчи (*серқуёш, ҳур*) гап структурасида бир аъзо сифатида иштирок этади. Уюшган бўлақ ёпик ҳолатда бўлса, мураккаблашиш янада кучаяди. *Ариқ бўйида лойга беланиб ўйнаётган болалар, атрофда мудраб ётган олапар, қуёш нурида жимир-жимир қилаётган сув ўзига хос ажиб уйғунлик касб этган эди*. Бу гапдаги *болалар, олапар, сув* сўзлари аниқловчилари билан биргаликда ёйиқ уюшиқ бўлақларни ҳосил қилиб, ёйиқ уюшган қисми бир бутунлик сифатида намоён бўлган.

Гап айтилган тажаллиллардан холи қилинса, нисбатан умумий бўлган [эга + кесим], [эга + тўлдирувчи + кесим], [эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим], [аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим] каби қилинар қолади. Лекин бу бешта гап бўлагининг,

шунингдек, бу гап бўлагининг биттаси, гоҳ иккитаси ёки учтасининг ва ҳ. туширилган ҳолдаги кўринишлари комбинациясидан юздан ортик қолиплар тузиш мумкин бўлади. Бизнинг олдимизда эса гапнинг нисбатан энг юқори ва умумий қолипини тиклаш вазифаси турибди. Демак, келтирилган гап қолипларидаги фарклардан воз кечиб, умумийликларни сақлаш асосида қолипини тиклашнинг иккинчи босқичини амалга оширишимиз лозим.

Қолипини тиклашнинг иккинчи босқичида юқорида носинтактик - гапнинг лисоний қурилишига таъсир этмайдиган тажаллилардан холи қилинган [эга + кесим], [эга + тўлдирувчи + кесим], [эга + тўлдирувчи + ҳоҳ + кесим], [аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим] қолипларидаги фарклар назардан соқит қилинади. Натижада ягона умумийлик сифатида **кесим** унсури ажралиб чиқади. Кесим эса ҳар доим мустақил сўз ва кесимлик шаклларида иборат бўлганлиги боис уни шартли равишда «атов бирлиги+кесимлик қўшимчаси» ёки [WPm] (W-инглизча *word*, Pm эса *предикат* ва *маркер* сўзларининг бош ҳарфларидир) шартли белгиси билан белгилаймиз. [WPm] содда гапларнинг энг умумий белгиси бўлиб, у барча содда гапларда воқеланади. Бошқа гап бўлақларининг бирортаси гапда бўлмаслиги мумкин, лекин кесимнинг бўлмаслиги мумкин эмас. Лисоний сатҳда [WPm] бир неча оралик кўринишларга ҳам эга бўлади. Ўзбек тилида грамматик шакланган содда гапларнинг турларини лисоний ва нутқий сатҳ яхлитлигида қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Босқичи	Моҳияти (энг кичик қолипи)	Атов бирлиги+кесимлик қўшимчалари [WPm]
ЛИСОН	Содда гапларнинг қурилиш турлари	Бир таркибли содда гаплар Икки таркибли содда гаплар [1WPm] [2WPm] йиғиқ эгали [1ЙWPm] [2Э+WPm]
		содда гаплар ёйиқ эгасиз [1EWpm] [2Э-WPm]

Носинтактик ходисалар тажаллилари	Шахсининг тавсифи	<i>Шахси йўқ ифодаланган умумлашган</i>	<i>мажҳул аниқ ноаниқ</i>
	W нинг ифодалани шига кўра	<i>от кесимли фезъ кесимли лексема кесимли фразема кесимли содда кесимли таркибли кесимли</i>	
	Рт нинг ифодалани шига кўра	<i>ийгма ёйма тафсиллий</i>	
	Мураккаб- лаштирувчи воситалари- га кўра	<i>Ундалмали, киришли, ажратилган бўлакли, сифатдошли, равишдошли, ҳаркат номли</i>	
	Модал маънолари- га кўра	<i>Бетараф тахмин</i>	<i>гумон қатъий аниқ</i>
	Ифода мақсадига кўра	<i>дарак</i>	<i>сўроқ буйруқ</i>
НУТҚ	Нутқий хосилалар	<i>ёзма ва оғзаки нутқдаги муайян содда гаплар</i>	

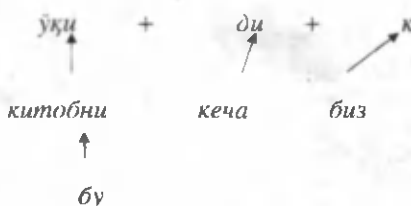
Содда гапнинг таркибий қисмлари

Гап кесимини шакллантирувчи восита кесимлик категорияси бўлганлиги сабабли ўзбек нутқидаги гапларнинг таркибий қисмларини шу гап таркибига кирувчи сўзларнинг ва кесимлик категорияси шаклланининг валентлиги белгилайди. Демак, нутқий гаплардаги икки ҳодисани фарқлаш лозим:

- 1) гап марказини ташкил этувчи сўздаги кесимлик категорияси **шакллари**га боғланувчи сўзларни ;
- 2) гапда иштирок этаётган маълум бир сўзнинг маъновий валентлигини тўлдираётган сўзларни.

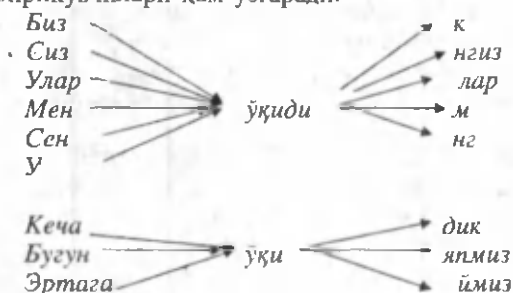
Булардан биринчиси гап кенгайтирувчиси бўлса, иккинчиси сўз кенгайтирувчиларидир.

Гап кенгайтирувчилари. Гап кенгайтирувчилари гап таркибида маълум бир бўлак вазифасида келаётган сўзларнинг луғавий маъноси билан эмас, балки гапнинг кесимини шакллантирган морфологик воситаларга боғланади. Масалан: *Биз бу китобни кеча ўқидик* гапнинг олайлик. Бу гапда эга (*биз*), аниқловчи (*бу*), ҳол (*кеча*) ва кесим (*ўқидик*) иштирок этган. Гап маркази (*ўқидик*) ни луғавий маънони аниқловчи (*W*) ва кесимлик қўшимчалари (*P_m*) га ажратамиз: *ўқи* (*W*) - *дик* (*P_m*) Гапдаги *биз* (эга) кесимлик категорияси шаклининг -к қисмига, *кеча* (ҳол) эса -ди қисмига боғланган. *Китобни* сўзи (тўлдирувчи) кесимнинг луғавий маъно аниқловчи қисмига, *бу* (аниқловчи) эса *китобни* сўзига боғланмоқда. Буни чизмада куйидагича тасвирлаш мумкин.

Демак, гапнинг кесими таркибидаги кесимлик қўшимчаларига тобеланган *кеча* (ҳол) ва *биз* (эга) сўзлари гап кенгайтирувчиларидир.

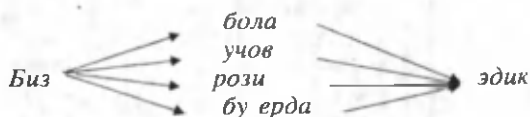
Берилган гапдаги кесимлик қўшимчаларини алмаштирсак, унинг бирикувчилари ҳам ўзгаради.

Бирок, *ўқидик* кесимининг луғавий маъно аниқловчи қисми бўлган *ўқи* сўзининг исталган бошқа феъл (*ёз, чиз, ол, бер*) билан алмаштирилиб, -дик қисми сақлаб қолинса, *биз* эга, *кеча* ҳол вазифасида қолаверади. Хатто, *ўқи*- феъл лексемасини бошқа сўз

туркуми сўзлари билан алмаштирсак ҳам, ўзгариш фақат – эдикнинг феъл-кесим билан боғлама орқали боғланишида бўлади.

Масалан:

Демак, гап таркибида эганинг келиши кесим вазифасида қандай сўз келганлигига боғлиқ. Кесимлик категорияси гапнинг марказини шаклантирувчи асосий восита бўлганлиги сабабли, юқорида келтирилган гапдаги эга гапнинг синтактик қурилишига бевосита алоқадор қисм – гап кенгайтирувчиси деб баҳоланиши керак; у гап таркибидаги кесим вазифасида келган сўзнинг маъносига муғлақо алоқадор эмас. Эганинг мавжудлиги кесим вазифасида келган сўзнинг маъноси билан эмас, балки кесимлик грамматик шаклининг, жумладан, унинг таркибидаги шахс/сон маъноси билан боғлиқдир. Кўринадики, эга кесимлик категорияси таркибига кирувчи шахс маъносини ўзида муайянлаштиради. Гапнинг мана шундай бўлаги гап кенгайтирувчисидир.

Гап кенгайтирувчисининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у шу гап таркибидаги бошқа бир сўзга эргашиб сўз бирикмаси туза олмайди. Жумладан, юқоридаги гапда *биз ўқидик* ҳосиласи сўз бирикмасини эмас, балки гапни беради. Худди шунингдек, *мен ўқитувчиман* гапида ҳам *мен* олмоши ўқитувчи сўзи билан сўз кенгайтирувчиси сифатида бирикиб сўз бирикмаси туза олмайди. *Менинг ўқитувчим* сўз бирикмасида эса бошқача ҳолатни кузатамиз, яъни бу ерда сўз бирикмаси грамматик шакл – эгалик қўшимчаси (- им) нинг синтактик қобилияти асосида юзага келади ва ўқитувчи сўзининг семантик валентлигига алоқадор эмас.

Гап кенгайтирувчиси сифатида эга гапнинг кесимлик қўшимчалари таркибидаги шахс-сон, ҳол эса замон, модаллик, тасдиқ-инкор шакллари билан боғланади.

Гап кенгайтирувчилари фақат кесимга тобеланади ва унинг бошқа бир сўзга тобеланиши кузатилмайди. Бу билан у синтактик қурилмадаги барча тобе бирикларнинг умумий - фақат бир сўзга тобеланиш, лекин бирдан ортик сўзга ҳоким мавқеида бўла олиш қонуниятини (хусусиятини) намоён қилади.

Модал гап кенгайтирувчилар. Маълум бўлдики, (P_m) таркибида тасдиқ-инкор ва модаллик маънолари ҳам мавжуд. Шунинг учун (P_m) да мужассамлашган ва турли воситалар билан ифодаланган тасдиқ-инкор, тахмин, гумон, шубҳа, ишонч, қатъийлик, шарт, истак, тилак, буйруқ, имконият, зарурат, мажбурийлик ва ҳ. маънолар гап таркибида турлича - кириш бўлак, киритма бўлак каби гапнинг бошқа бўлаклари билан тобе - хокимлик муносабатига киришмайдиган ва шу боисдан сўз бирикмаларини ҳам ташкил эта олмайдиган модал сўзлар ва тасдиқ-инкор сўзлар воситасида кенгайтирилади. Масалан: 1. *Нигора, эҳтимол келади.* 2. *Биз, шубҳасиз, ютиб чиқамиз.* Гаплардаги *эҳтимол, шубҳасиз* сўз-гаплари содда гап таркибига кирар экан, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмасида, мазмунан (P_m) нинг тегишли маъноларини муайянлаштиради. Модал кенгайтирувчилар бу билан лисоний гап мазмунини нутқда тўлароқ очишга ёрдам беради.

Сўз кенгайтирувчилари. Гап таркибидаги мустақил сўзлик мавқеини сақлаган барча сўзларнинг маъновий қобилияти асосида кенгая олишини ва шу қобилиятни намоён қилишини таъминловчи сўзлар *сўз кенгайтирувчиси* дейилади. Сўз кенгайтирувчилари гапнинг қурилишига бевосита алоқадор ҳодиса бўлмай, маълум бир сўзнинг маъносини муайянлаштириш, уни очиб беришга алоқадор бўлган ҳодисадир. Сўз кенгайтирувчиси мустақил, алоҳида бир гап бўлаги - гап қурилишининг зарурий таркибий қисми эмас. У гапнинг маълум бир бўлагига эргашиб, тобеланиб келади, гап маркази - кесим таркибидаги кесимлик қўшимчалари билан боғланмайди. Аниқловчи ана шундай бўлакнинг типик кўриниши. Масалан: *Бу китобни кеча ўқидик.* гапдаги бу аниқловчиси тўлдирувчи (*китобни*) га тобеланган ва гап таркибида тўлдирувчи билан бир бутун ҳолда кесимга боғланади.

Аниқловчи гапдаги барча бўлакларни кенгайтириши мумкин.

Эганинг кенгайтирувчиси : *Аълочи Тоҳир келди.*

Кесимнинг кенгайтирувчиси: *Сен илгор ўқитувчисан.*

Ҳолнинг кенгайтирувчиси: *У азим шаҳарда яшайди.*

Тўлдирувчининг кенгайтирувчиси: *Ақлли болаларни севаман.*

Аниқловчининг кенгайтирувчиси: *Беғубор ёшлигим таассуротлари ҳеч қачон ўчмайди.*

Сўз кенгайтирувчиси нутқда кесим вазифасида келган сўзга мансуб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *Салима истемдодли талаба.* Бу ҳолатда ҳам сўз кенгайтирувчиси гап қурилишига ўзи эргашиб келган сўз билан бирга кириб келади ва гап қурилишида алоҳида ўрин эгалламайди. Юқоридаги гапда

истеъдодли сўзи гап кесимига тобеланиб келгандай кўринади. Аслида эса у гап кесимига эмас, балки мана шу гапдаги кесим вазифасида вокеланган *талаба* сўзига тобеланиб келмоқда. Шунинг учун гапнинг кесими вазифасида келган сўзнинг лексик-семантик валентлиги билан боғлиқ бўлган кенгайтирувчи бўлақлар ҳам сўз кенгайтирувчиларидир.

Биз кеча бу китобни ўқидик гапидаги *китобни* сўз шакли билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчини олиб кўрайлик. Маълумки, воситасиз тўлдирувчи билан бирикиши фақат ўтимли феълларга хосдир. Шу боисдан воситасиз тўлдирувчи кесимлик шакли билан эмас, балки кесим вазифасида маъно жиҳатидан ўтимли бўлган феълнинг келиши билан боғлиқдир. Сўз ва гап кенгайтирувчиларини фарқлашга юқорида тасвирланган мезон асосида ёндашадиган бўлсак, бу гапдаги тўлдирувчини ҳам сўз кенгайтирувчиси - ўтимли феълнинг лугавий маъноси билан боғлиқ бўлган муайянлаштирувчи бўлақ сифатида баҳолаш лозим. Воситали тўлдирувчи ҳам воситасиз тўлдирувчи каби гапда сўз кенгайтирувчиси мавқеида бўлади ва гап қурилишида мустақил ўринга эга эмас.

Демак, тўлдирувчи ҳам аниқловчи каби сўз кенгайтирувчиси бўлиб, гапнинг қурилишида мустақил ўрин эгалламайди, балки гап таркибига ўзи боғланаётган ўтимли феъл билан бирга киради. Ўтимли феъл гапда қандай мавқеда келмасин, воситасиз тўлдирувчи у билан бир бутунликни ташкил этиб, шу бутунликка нисбатан бўлақ мақомида бўлади. Бошқача айтганда, мазкур гапда тўлдирувчи гапнинг бўлаги эмас, балки кесимнинг бўлаги - бўлақ ичидаги бўлақдир.

Тўлдирувчи гапда кўпинча кесимга боғланади. Лекин тўлдирувчи фақат кесимга тобеланиб келади, дегани эмас. У барча бўлақларни тўлдириши мумкин.

1. *Каттани* хурмат қил.
2. *Каттани* хурмат қилишни ўрган.
3. *Каттани* хурмат қилиш - ёшларнинг фазилати.
4. Болаларимизни ёшлигидан *каттани* хурмат қилишга ўргатишимиз зарур.
5. Ёшларимиздаги энг яхши фазилатлардан бири *каттани* хурмат қилишдир.

Кўринадики, воситасиз тўлдирувчи 1-гапда кесимга, 2-гапда воситасиз тўлдирувчига, 3- гапда эгага, 4- гапда воситали тўлдирувчига, 5- гапда яна кесимга боғланиб келаяпти.

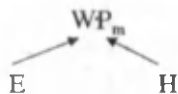
Демак, тўлдирувчи феъл ифодаланган барча гап бўлақларига боғланади ва гап таркибига ўзи боғланган бўлақ

билан яхлитлигича киради. Бу кенгайтирувчилар ўзи бирикаётган сўз билан сўз бирикмаси ҳосил қилади, бироқ гап қурилиши билан бевосита алоқадор эмас.

Лисоний сатҳда гап бўлаклари

Грамматик шакланган гапларнинг минимал ва максимал лисоний синтактик қолиплари. Аввалги фаслларда гапнинг энг кичик лисоний қолипи (WP_m) рамзи билан берилиб, у гапнинг умумий лисоний моҳияти сифатида тавсифланди. Бунда ўзбек нутқида қўлланадиган барча гапларнинг энг умумий белгилари мужассамлашган. Нутқдаги барча гапларнинг кесимдан бошқа бўлаклари олиб ташланса ҳам, у гап бўла олади. Бироқ нутқий гапларнинг лисоний сатҳда бу умумийлик (WP_m) дан қуйроқда жойлашган бошқа умумийликлари ҳам бор. Модомики, гап кенгайтирувчилари гап моҳиятини белгиловчи асосий восита бўлган кесимлик кўшимчалари (P_m) га тегишли экан, демак, ихчам гаплардан бошқа барча кенгайган гапларда, кесим билан бирга, яна иккита гап бўлагини ажратиш мумкин. Улар эга ва ҳоллардир. Тўлдирувчи ва аниқловчи эса барча бўлақларга, бўлакнинг бўлақларига боғланганлиги ҳамда сўз кенгайтирувчилари бўлганлиги боис лисоний қолипдан ўрин ола олмайди. Улар қайси сўзга боғланаётган бўлса, лисоний сатҳда уларнинг валентликлари сифатида яшайди. Ихчам гаплар эса умумий қолип - WP_m нинг айнан вокеланишидир. Масалан: *Баҳор. Ўтлар ям-яшил* каби.

Демак, эга ва ҳол билан гапнинг минимал қолипи (WP_m) ини кенгайтирсак, у қуйидаги кўринишни олади:

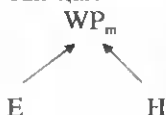

Бу гапнинг максимал қолипи ҳисобланади. Бошқа барча сўз кенгайтирувчилари (тўлдирувчи ва аниқловчилар) ўзи эргашиб келаётган бўлақлар билан бир бутун ҳолда битта бўлак (эга, кесим, ҳол) бўлиб келади. Масалан, *Шароб ҳамманинг бошини қиздириб, ҳиссиётни ақлдан устун қилган бу соатда соҳибқирон Амир Темурнинг Ҳиндистоннинг подшоҳи бўлган зурриёти ўзининг қилич кесмайдиган, ўқ ўтмайдиган назаркарда ботир эканига арслон кийик билан олишганда ўз галабасига аниқ бўлгандай ишонмоқда эди (П.Қодиров)* гапида учта гап

кенгайтирувчиси бор: *соатда, зурриёти, аниқ бўлгандай*. Булар тўғридан-тўғри гап маркази (кесими) даги кесимлик кўшимчалари билан боғланган. Қолган сўзлар эса ана шу (*соатда, зурриёти, аниқ бўлгандай, ишонмоқда эди*) бўлакларнинг маъшовий валентлигини тўлдираётган сўз кенгайтирувчиларидир.

Н		Е		Рm
Соатда		Зурриёти		Ишонмоқда
бу устун қилган		Темурнинг		Ботир эканига
ақлдан		Амир		
ҳиссиётини		Соҳибқирон		
қиздириб		Жаҳонгир		Ўтмайдиған
бошини				Кесмайлиған
ҳамманинг				қилич
шароб				
Амин бўлгандай				
ғалабасига				
ўз				
олишганда				
кийик билан				
арслон				

Гапда ҳоллар маъновий турларига кўра бир нечта бўлса ҳам, у битта Н белгиси билан гап қолишидан ўрин олади. Демак, юқоридаги гап ҳам

максимал қолипнинг ҳосиласидир.

Уюшиқ бўлаклар гап структурасида бир хил мавқени эгаллаганликлари сабабли уларни лисоний синтактик қолипда беришга эҳтиёж йўқ. Шунингдек, ажратилган бўлаклар ҳам қайси бўлакни изоҳлаётган бўлса, ўша бўлак билан бир бутунлик касб этади.

Лисоний синтактик қолипнинг чексиз ранг-барангликда воқеланиш имконияти устига нутқда ҳар бир сўзнинг маъно валентлиги заминида хилма-хил сўз кенгайтирувчилари билан кенгайиб келиш имконияти қўшилади ва бу кўринишларни чексиз микдорда кўпайтиради. Лисоний синтактик қолипларда ҳар бир ташкил этувчи (кесим, эга, ҳол) нинг битта сўз, сўз бирикмаси, сўз бирикмаси занжири, ажралмас бирикмалар билан

ифодалана олиш қонунияги ва бундай турли қурилишли бирикмаларнинг синтактик нуктаи назардан тенг ҳуқуқлилиги мазкур имкониятларни янада кенгайтиради. Шунинг учун гапнинг ўта содда қўриниш касб этган энг умумий моҳияти - минимал қолипи - $[WP_m]$ ҳам, ундан қуйидаги умумийлик - максимал қурилиш қолипи - $[E-II-WP_m]$ ҳам нутқимизда мана шундай ранг-баранглик ва чексиз имкониятларга эга бўлади.

Демак, кесим, эга, ҳол гапнинг лисоний сатҳидан ўрин олган бўлақларидир.

Кесимлик категорияси

Гап бўлақлари P_m маъноси билан узвий боғлиқдир. Шу боисдан гап бўлақларини кўриб ўтиш учун бевосита гапнинг «жон»ини, марказини шакллантирувчи восита - кесимлик категориясининг таркиби, маънолари ва ифодаланиш усулларига қисқача шарҳ беришимиз зарур. Зеро, гап кенгайтирувчилари тушунчаси, уларни ажратиш шу асосда гапнинг структур зарурий ва ихтиёрий таркибий қисмларини ажратиш гапнинг «юраги», гапнинг гап эканлигини таъминловчи кесимлик категорияси ва унинг кўрсаткичлари, ифодаланиш хусусиятлари билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли, гапнинг гаплигини, яъни бир нисбий тугал фикрни, сўзловчининг ҳукмиши, ўй-хаёлларини бошқаларга етказишининг, улар томонидан тўғри ақлианишининг энг муҳим омили - бу нутқ босқичида нутқ шароити, лисоний босқичда эса кесимлик категориясидир.

Демак, кесимлик категорияси фикрни шакллантирувчи уни тинловчига етказишининг энг муҳим лисоний омидир.

Кесимлик категорияси. Кесимлик категорияси мазмун жиҳатидан тасдиқ-инкор (Т), сўзловчининг баён этилган фикрга билдирган муносабати - модаллик (М), замон (З) ва шахс-сон (Ш) маъноларидан таркиб топади. (Буни қисқача шартли равишда Т, М, З, Ш деб белгилаймиз ва қулайлик учун кейинги ўринларда ана шу шартли қисқартмалардан фойдаланамиз). Бу маънолар яхлит ҳолда воқеалангандагина кесимлик категорияси ички мазмун томонини намоеъ қила олади. Т, М, З, Ш маъноларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида равишда юзага чиқиши мумкин. Масалан, модал сўзларда майл (модаллик) маъноси бўлади. Кишилик олмошлари ва эғалик қўшимчаларида шахс-сон маъноси етакчилик қилади. Тасдиқ-инкор сўзлари (ҳа, йўқ) да, бўлишли-бўлишсизлик (-ма, 0) да тасдиқ-инкор маъноси ёрқин ифодаланган бўлади. Пайт равишлари, замон отлари, шунингдек, ўрин-пайт келишиги шаклида, равишдош ва

сифатдошларда замон маъноси ифодаланади. Лекин буларнинг барчаси алохида-алохида воқеланишлар бўлиб, кесимлик вазифасида юзага чиқишидан бошқа ҳолатларда яхлит систем табиатга эга бўлмайди. Зеро, кесимлик категорияси мазкур алохида олинган категорияларнинг яхлитлиги (системаси) дан иборатдир. Ҳар қандай тизим ўз таркибий қисмларининг оддий йиғиндисидан қаттароқ бутунлиқдир. Чунки Т,М,З,Ш, категориялари кесимлик категориясида бирлашар экан, бу бугунлик таркибий қисмларида аввал бўлмаган, лекин система ташкил этганда туғиладиган ҳодисаларни ҳам қамраб олади. Масалан, *ўтган йили ўқимаган одам* бирикувидаги *ўқимаган сўз* шаклининг бирикувчиси *ўтган йили сўз* кенгайтирувчиси (лекин гап бўлаги эмас) дир. У *ўтган йили ўқимаган* гапидаги *ўтган йили сўз* шакли гап бўлаги (ҳол)дир. Демак, биринчи қурилмадаги кесимлик категорияси аъзоси эмас, шу боисдан унинг бирикувчиси (*ўтган йили*) гап бўлаги эмас. Аммо иккинчи қурилмада *-ган* кесимлик категориясининг таркибий қисми бўлиб, унинг бирикувчиси гап бўлагидир. Гап кесимлик таркибидагина гап бўлақларини ўзига тобелайди. Бу унинг бугунлик таркибида касб этган ёки намоён бўлган белгисидир.

Кесимлик категориясининг нутқий гапларда воқеланишидаги икки ҳолатини фарқлаш лозим:

1. Кесимлик категориясининг грамматик (морфологик) шакллар орқали воқеланиши.

2. Кесимлик категориясининг семантик-функционал ифодаланиши.

Бундан келиб чиққан ҳолда гапларни иккига ажратиш мумкин:

1. Грамматик шаклланган гаплар.
2. Семантик-функционал шаклланган гаплар.

Грамматик шаклланган гаплар. Грамматик шаклланган гапларда кесимлик категорияси маъноси кесимлик қўшимчаларининг фақат ўзи билан ёки боғлама ва кесимлик қўшимчалари воситасида ифодаланиши мумкин.

Ўзбек тилида кесимлик қўшимчаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Кесимлик категориясининг таркибий қисмлари синкретик, яъни ажралмас, битта моддий кўринишда берилган қўшимчалар бўлади: *ўқи -й*, *кет- айлик*, *кел- ди*. Бу қўшимчалар (*-й*, *-айлик*, *-ди*) нинг ҳар бирида тасдиқ-инкор, шакл, замон ва шахс-сон маънолари биргаликда умумий шаклга эгадирлар. Масалан, *ўқий* кесимидаги *-й* қўшимчаси бўлишлилик (*-май* унинг бўлишсиз

шакли), буйрук- истак майли(бунда -син, -нг, (ўқисин, ўқинг) билан парадигма - ўхшашлик катори ҳосил қилади), келаси замон, биринчи I шахс (II шахс ўқи), бирлик (кўпликда ўқийлик) маъноларига эга. Бундай ҳолатни *борса, ёзса* сўзшакллари таркибидаги шарт майли кўшимчасида ҳам кўриш мумкин. Бундай синкретик шаклли маънолар ноль морфемаларда ҳам мавжуд: 1. *Ўқи!* 2. *Шавкат - шоир.* 3. *Киш.*

2. Кесимлик кўшимчаси таркибида тасдиқ-инкор алоҳида кўшимча билан, модаллик, майл, замон, шахс-сон қоришиқ равишда битта кўшимча билан берилади: *кел - ма - ди, кел - ма - й,*

3. Кесимлик кўшимчаси таркибида тасдиқ-инкор, модаллик, замон маънолари қоришиқ ҳолатда бир кўшимча билан, шахс-сон маъноси бошқа кўшимча билан берилади: *бор- са -нг, ўқи- са -нгиз, кўр- ди - ми.*

4. Кесимлик кўшимчаси таркибида тасдиқ-инкор алоҳида, шахс-сон алоҳида, модаллик ва замон маънолари қоришиқ кўшимча билан ифодаланади: *кўр-ма-ди-нгиз.*

5. Кесимлик категориясининг ҳар бир маъноси алоҳида-алоҳида кўшимчалар билан ифодаланади: *кўр-ма-са-йди-нгиз.*

6. Кесимлик категория маъноларини ифодалашда боғлама ёки тўлиқсиз феъл воситаларида юзага чиқади. Масалан: *Борган йигит мен бўламан* (А.Мухтор). *Ҳамон ёдимдадир: гул чоғи эрди* (Уйғун, И. Султон).

7. Кесимлик категорияси маъноси ҳаракат тарзида шакллари билан аналитик усулда ифодаланади: *Уни кўрди-ю, бақириб юборди. Сирингни ҳеч кимга айта кўрма.*

Санаб ўтилган барча воситалар лисоний моҳият нуктаи-назаридан бир категориянинг шакллари сифатида баҳоланади, ва лисоний синтактик қолипда, айтилганидек, битта рамз - (P_m) шартли белгиси билан берилади. Қуйидаги гапларнинг кесим олдига диққат қилинг.

1. *Сенсан ҳар нарсадан мўътабар азиз(W-сен, P_m -сан).*
2. *Ҳа, ҳа, аммамнинг бузогисан (W-бузог, P_m - сан).*
3. *У чўл бургути эди (W - чўл бургути, P_m - эди.)*
4. *У шу ерда яшайди, уйи ҳам шу мактабда (W-яша мактабда, P_m -ди).*

Маълум бўладики, [$W P_m$] (W) ва (P_m) қисмларидан иборат бўлиб, атов маъносини (W), кесимлик маъносини (P_m) кўрсаткичлари беради. (P_m) кўрсаткичлари формал жиҳатдан ифодаланганда P_m морфемали дейилади. Масалан, *Уйим шаҳарда* гапидаги *шаҳарда* сўзшакли алоҳида олинганда унда кесимлик маъноси, вазифаси мужассамлашган эмас. Бу вазифа унга

контекст (нутқ шароити, гапдаги ўрни ва ҳ.) кабилар томонидан киритилмоқда. Бунда P_m морфемали эканлигига уни *шаҳардадир*, *шаҳарда эди*, *шаҳарда бўлади* тарзида ўзгартириш билан ҳам амин бўлиш мумкин. Демак, *Уйимиз шаҳарда* гапида P_m таркибий қисмлари қуйидагича: Т - тасдик, М - аниқ, З - ҳозирги замон, Ш - III шахс. Бунда ҳам кесимнинг таркибий қисмлари W ва P_m ажралиб турибди. Шу хусусиятга кўра, улар семантик-функционал шаклланган гаплардан ажралиб туради.

Семантик-функционал шаклланган гаплар. Семантик-функционал шаклланган гаплар тўртга бўлинади:

1. Модал сўз- гаплар (*Келасизми? - Албатта*)
2. Ундов сўз- гаплар (*Беҳ-беҳ! Оҳ-оҳ*)
3. Тасдик/инкор сўз- гаплар (*Ҳа, йўқ*)
4. Таклиф-ишора сўз-гаплар (*Ма.)*

Бу сўз-гапларнинг барчасида кесимлик категорияси маъноси (ТМЗШ) сўзнинг луғавий маъносида мужассамлашган бўлади. Шунинг учун бундай сўз-гаплар:

а) ҳеч қачон кесимлик қўшимчаларини қабул қила олмайди,

б) нутқда алоҳида гап бўлиб кела олади,

в) бошқа гап таркибига кирганда, унинг бирор бўлаги билан семантик алоқага киришмайди ва ўз мустақиллигини сақлаб қолаверади.

Семантик-функционал шаклланган сўз-гапларда кесимлик маъноси атов борлиги (W) нинг луғавий маъноси таркибида мужассамлашган бўлиб, бундай гаплар кесими W_m рамзи билан берилади.

Семантик-функционал шаклланган гапларда кесимлик маъноси сўз-гапларнинг луғавий маъноси билан бир бутунликни ташкил этганлиги сабабли кесимлик категорияси учун хос бўлган тасдик-инкор, модаллик, майл, замон, шахс-сон (ТМЗШ) маъноларининг ранг-баранглиги йўқ. Бунда ҳам кесимлик категориясининг барча маънолари учбурчак бурчакларининг йиғиндисига ўхшайди. Маълумки, учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180^0 га тенг бўлиб, бир бурчак каттароқ бўлса, бунинг эвазига бошқа бурчаклар кичрайдди. Семантик-функционал шаклланган гапларда ҳам кесимликнинг тўртта маъносидан бири юзага чиққанда бошқалари 0 (ноль) га тенг бўлади. Бу тасдик-инкор, майл, замон, шахс-сон маъноларининг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида сўзлар борлиги билан белгиланади. Масалан, «қатъий бўлишлилик» маъноси (яъни майл маъносининг кўриниши) *албатта* сўзи билан ифодаланса, кесимлик шаклидаги - *ма* қўшимчаси ифодалайдиган шундай бўлишсиз

маъно мутлақо сўз гапи билан берилади. Ҳа, сўзида *тасдиқ*, *йўқ* сўзида инкор маъноси мавжуд.

Кесимлик категорияси маънолари кесимдаги атов бирлиги луғавий маъносига синтанлиги туфайли сўз-гапларда бу маъноларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ва ранг-баранг кўринишларда ифодалаш имкониятлари чекланган. Шу боисдан ўзбек тилида кесимлик кўшимчаларини қабул қиладиган, кесимлик категориясининг барча маъноларини ифодалай оладиган, луғавий маъноси кесимлик кўшимчаларига бефарқ бўлган, яъни уларни эркин бириктира оладиган мустақил сўз (феъл, от, сифат, сон, равиш, тақлид ва олмош) лардан луғавий маъносида кесимлик категорияси кўшимчаларини бириктира олмайдиган, лекин уларнинг маъноларидан бирини ўз луғавий маъноси билан кўчайтирган ҳолда ифодалаб, бошқаларини нутққа ўта кучсиз ҳолда воқелантирувчи сўз-гаплар гуруҳи алоҳида ажралиб туради

Мустақил ва номуқтақил кесимлик шакллари. Ўзбек тилида кесимлик кўшимчалари ўз воқеланишлари учун бошқа бир гапни талаб қилиши ҳам, талаб қилмаслиги ҳам мумкин. Қуйидаги гапларнинг кесимларига диққат қилинг:

Мен кеча мактабга бордим.

Ўқитувчи келса, дарс бошланади.

Ёмғир ёгмаса эди, экин-текин ишларини саранжомлаб олган бўлур эдик.

Биринчи гапнинг кесими (*бордим*) ўз маъносини бошқа гапларга эҳтиёж сезмасдан воқелантирмоқда. Иккинчи гапдаги *келса*, учинчи гапдаги *ёгмаса эди*, *саранжомлаб олган бўлур эдик* кесимларининг ушбу гапларда воқеланган маънолари учун бошқа гаплар талаб қилинади. Бошқача айтганда, *келса* ва *ёгмаса эди* кесимларидан англашилган шарт маъноси *бошланади*, *саранжомлаб олган бўлур эдик* кесимлари ёрдамида, *саранжомлаб олган эдик* кесимнинг маъноси эса ундан олдиндаги *ёгмаса эди* кесими ёрдамида юзага чиқади. Агар иккинчи ва учинчи гапларнинг иккинчи қисми олиб ташланса, олдинги гаплардаги кесимдан шарт эмас, балки истак маъноси юзага чиқади: *Ўқитувчи келса. Ёмғир ёгмаса эди. Саранжомлаб олган бўлур эдик* кесими эса олдинги гапсиз ҳеч қачон, бошқача бўлса ҳам, маъносини воқелантира олмайди. Маъносини ёрдамчисиз воқелантирадиган кесимлик шакли *мустақил кесимлик шакли* (МКШ) дейилади.

Бошқа гапларсиз, яъни қуршовсиз ўз маъносини воқелантира олмайдиган, воқелантирган тақдирда эса бутунлай

бошқа маъно келиб чиқадиган кесимлик шакли номустақил кесимлик шакли (НКШ) дейилади.

Кесим

Кесим бўлишли/бўлишсизлик (тасдик/инкор), майл/замон модаллик, шахс/сон (яъни кесимлик категорияси) маъноси ва шаклларига эга бўлган сўз бўлиб, гап марказини ташкил қилувчи бўлақдир.

Нуткимизда кесимсиз гап бўлиши мумкин эмас. Гапда кесим бўлмаса, у ўзбек тили (нутқи) учун тўлиқсиз гапдир. Кесим гапнинг шундай конструктив бўлагки, у ўзини шакллантирувчи грамматик категорияга – кесимлик категорияга эга. Шу сабабдан гапда кесим ҳамма вақт таркибан мураккабдир. У луғавий – атов бирлиги - [W] ва гапнинг грамматик формаси – [P_m] қисмлардан иборат.

[P_m] маъноси кесимда мужассамлашган тасдик/инкор, модаллик/майл, шахс/сон маъноларининг яхлитлигидан иборат. Шу боис [P_m] нинг меъёрий маъноси ушбу тўртта грамматик маъноларнинг мажмуи сифатида ажратилади. Исталган гап таркибида бу мажмуа бугунлик сифатида бўлиши шарт, лекин муайян нутқий воқеланишларда мажмуа таркиби қисмларининг хиссаси ҳамма вақт бир хил бўлавермайди. Масалан, модаллик маънолари бўрттирилганда замон маъноси заифлашади ва аксинча, замон маъноси бўрттирилганда модаллик/майл маъноси пасаяди. Шунга ўхшаш бошқа грамматик маъноларнинг ифодаланиш даражаси ҳам хилма - хил бўлиши мумкин. Бу маънолар ифодаланиш даражаси қанчалик кучли бўлмасин у [P_m]да мутлақ ёки ягона бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, ўта заифлашиб келиши ёки тамоман йўқолган бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки кесимлик категорияси таркибидаги ҳар бир маъно тизим ҳосил қилувчи маънодир ва улардан бирортаси тамоман йўқолса, кесимлик категориясининг ўзи ҳам йўқолади ёки тамоман бошқа моҳият касб этади.

Шаклий ифодаланишга кўра [P_m] ўзбек тилида ўта ранг - барангдир. У ноль морфема (*отам ўқитувчи*) дан бошлаб морфемалар тизмаси билан (*айтмасайдингиз*), турли хил боғламалар билан ифодаланиши мумкин.

Кесимнинг луғавий асоси ҳам нутқда туб сўз, содда сўз, ясама сўз, кўшма сўз, қисқартма сўз, эркин сўз бирикмаси, тургун сўзлар бирикмаси, парафразалар, фраземалар, кенгайган бирикмалар, трансформациялашган гаплар каби структура

жихатидан ранг - баранг бўлган номинатив birlikлар билан ифодаланиши мумкин.

Кесимнинг W га кўра турлари. Шунингдек, кесимликдаги атов бирлиги вазифасида барча мустақил сўз туркумлари кела олади. Шунга кўра, кесимларни умумлаштириб, *исм* (от, сифат, сон, равиш, тақлид олмош)ли ва *феъл* (феъл, олмош)ли кесимларга ажратиш мумкин.

Исм билан ифодаланган кесимлар.

От: Қарга нима дейганини билмаймиз, чунки у қарга, биз -одам. («Хусниобод».)

Сифат: Э тақсир, қиссамиз узун. (О.)

Сон: Икки қарра икки - тўрт.

Равиш: Ўзлаштиришинг - ёдаки.

Тақлид: Ҳамма томон говур- гувур, тинчлик йўқ.

Олмош: Сен - менсану, мен - сенман, қиссамни баён этсам.

Феъл билан ифодаланган кесимлар:

1.Мақсадим - ўқимоқ. 2.Қарасам, қарамайсан. 3.Ишининг боши бошлангунча.4.Яшнаганим - яшнаган.5.Ўигит кишининг уялгани - ўлгани.6.Кўрди-ю, капалаги учиб кетди.

Кесим тузилишига кўра содда, мураккаб ва таркибли бўлади.

Содда кесим бир мустақил сўз билан ифодаланади:

1. Сен баҳорни соғинмадингму? (А.О.)

2. Мажлис шунга қарор қилди.

3. Мана бу - ерёнгоқ.

4. Шерзод юлдузни бенарвон уради.

Мураккаб кесим сўз бирикмаси ҳолидаги кенгайган сўз билан ифодаланади.

1. Бу кун биз учун оғир кун.

2. Шерзод юлдузни бенарвон урадиган ўигит.

Таркибли кесим етакчи ва ёрдамчи компонентдан тузилиб, етакчи компонент луғавий маънога эга бўлади, ёрдамчи компонент эса грамматик маъно ташийдиган. Мисоллар:

1. Анжир кулчадай йирик ва ҳалватардай юмшоқ эди. (О.): юмшоқ - етакчи компонент, эди - ёрдамчи компонент.

2. Ҳаммаси сен учун, диловар учун. (А.Х.): сен+ етакчи компонент, учун - ёрдамчи компонент, диловар - етакчи компонент, учун - ёрдамчи компонент.

3. *Бундай одамларни нодон ҳисоблашади.* («Калила ва Димна»): *нодон* - етакчи компонент, *ҳисоблашади* - ёрдамчи компонент.
4. *Ҳамма ҳам халқига хизмат қилгиси келади.* (Н. Сафаров.) - *хизмат қилгиси*+ етакчи компонент, *келади* - ёрдамчи компонент.

Эга

Эга гап кесимини шакллантирувчи [Pm] - кесимлик категориясида мужассамлашган шахс-сон (Ш) маъносини муайянлаштирувчи гап кенгайтирувчисидир: 1. *Элчибек аста ўрнидан турди.* (А.М). 2. *Бири - сенсан, бири - мен.* (О) 3. *Шундай ўлка доим бор бўлсин.* (X, O) 4. *(Сен) Айттар сўзни айт, (сён) айтмас сўздан қайт* (Мақол). Биринчи гапда Элчибек сўзи кесимдаги учинчи шахс бирлик (ноль) кесимлик кўшимчасининг, иккинчи гапдаги *бири* сўзлари *сенсан* кесимининг иккинчи шахс бирлик (-сан) ва *мен* сўзидаги биринчи шахс бирлик (-ман), учинчи гапдаги *ўлка* сўзи *бор бўлсин* кесимидаги учинчи шахс (-син), тўртинчи гапдаги ифодаланмаган (*сен, сен*) *айт, қайт* сўзлари билан ифодаланган кесимдаги иккинчи шахс бирлик (ноль) кесимлик маъноларининг муайянлаштирувчиси, кенгайтирувчисидир. Эга гапдаги фикр ўзи ҳақида бораётган, белгиси кесим томонидан кўрсатилаётган бўлакдир. Кесимдан ахборот (коммуникация) англашилса, эга ана шу коммуникация предметиدير.

Эга бевосита кесимлик шакли - [Pm] га боғланаётганлиги туфайли, ҳол ва кесим билан биргаликда, гапнинг конструктив бўлаклари каторига киради.

Эгали ва эгасиз гаплар. Гапнинг лисоний қурилишида эганинг ифодаланган ёки ифодаланмаганлигига кўра икки кўриниши бўлади:

1. Эгали гаплар.

2. Эгасиз гаплар.

Эгали ва эгасиз гаплар гапларнинг лисоний синтактик қолипи билан эмас, балки гап кесимининг лугавий (W) ва кесимлик кўшимчалари (Pm) қисмларининг баъзи бир ифодаланиш хусусиятлари билан боғлиқ.

1. Эгасиз гаплар. Бундай гапларда кесим таркибидаги Pm нинг шахс-сон маъноси ўта кучсизланиб, гап таркибидаги эганинг мутлақо бўлмаслигини келтириб чиқаради. Эгасиз гапларнинг

мавжудлигига олиб келувчи омиллар кесимдаги [W] ва [Pm] га боғлиқ икки гуруҳга бўлинади.

I.[W]га боғлиқ равишда эгасиз гапларнинг вужудга келиши.

- 1.Ўтимсиз феъллар (масалан, *бормоқ, юрмоқ, югурмоқ, қолмоқ, эришмоқ*) воситасиз тўлдирувчига эга бўлганлиги туфайли мажхул нисбат шаклини олганда, гап эгасиз қўлланади. *1.Бугун стадионга борилади. 2.Ўн минут қадар йўл юрилди.(О)*
- 3.Институтнинг ўттиз йили давомида улкан ютуқларга эришилди.
- 4.Катта трассага чиқиш учун ўнг томонга юрилади.
- 5.Жиззахга бориш учун Самарқанддан ўтилади. Бу гаплардан биттасининг лисоний қолипни кузатамиз:

E	H	W	Pm
-	ўттиз йили давомида	эришил	ди
	институтнинг	ютуқларга	
		улкан	

Маълум бўладики, гапнинг максимал лисоний қолипидаги эганинг ўрни бўшдир. Бунинг боиси, айтилганидек, ўтимсиз феъл (*эришмоқ*) мажхул нисбатга ўтганда эга ўз-ўзида тушиб қолади. Агар феъл ўтимли бўлганда эди (масалан, *ўқимоқ*), унинг воситасиз тўлдирувчиси эга мавқеини эгаллар эди: *Нилуфар китобни ўқиди -Китоб Нилуфар томонидан ўқилди тарзида.*

2. *тўғри келмоқ* қўшма феъли «Ўзбек тили»нинг изоҳли луғатдаги 8-маъносида жўналиш келишигидаги ҳаракат номи билан зич алоқага киришиб, эгасиз гаплар ҳосил бўлишига олиб келади: *1.Наргизага оғир бўлди, кўп қийинчиликларни енгишига тўғри келади. 2.Бунинг учун Тошкентга ўз вакилларимизни юбориб, корхонадан зарур ёрдамни сўрашимизга тўғри келади* Бу гапларнинг лисоний структураси куйидаги кўринишда бўлади.

E	H	W	Pm
	Бугун Тошкентга юбориб	сўрашимизга тўғри кел	ади
	ўз → вакилларимизни	ёрдамни	
		зарур корхонадан	

II. Эгасиз гапларнинг иккинчи тури кесимдаги [Pm] нинг хусусиятлари билан боғлиқ.

1. Керак, лозим, мумкин, зарур, даркор, муҳим, шарт, жоиз, фарз каби кесимлик сўзлари ҳаракат номлари билан кесим мавқеида келганда, эгасиз гаплар вужудга келади. Бунда [Pm] таркибидаги учга - майл, замон, инкор, тасдиқ турли шакл ва маъноларда бўлиб, уларнинг шахс-сон шакли III шахс бирликда бўлади. 1. Мазкур масалада ҳаммани қизиқтираётган барча саволларга Республика марказий банкида ва унинг ҳудудий Бош бошқармаларида ташкил этилган «Ишонч телефонлари» орқали батафсил жавоб олиш мумкин. 2. Бу топшириқни бажариш шарт. 3. Устозлар ишини ҳар доим давом эттирмоқ ва ривожлантирмоқ керак.

Бу гаплар кесимидаги мумкин, шарт, керак кесимлик сўзлари Pm даги майл маъноси ифодаловчилари бўлиб, улардан кейин замон ва тасдиқ, инкор маъноларини ифодаловчи воситалар келади.

Юқоридаги гаплардан бирининг лисоний структур схемасини чизамиз.

E	H	[W]	[Pm]
	ҳар доим	Ривожлантирмоқ, давом эттирмоқ	керак эди
		Ишини	
		Устозлар	

2. Кесими «*фeyлнинг III шахс шарт майли+бўлади*» қурилмаси асосида ифодаланган гаплар ҳам ўзбек тилида эгасиз гапларни ҳосил қилади. 1.*Ҳосилни ўн-ўн беш кунда йигиб олса бўлади*. 3.*Бу игвонинг сабабларини таҳлил қилса бўлади*.

Бунда кесимларнинг *йигиб ол, таҳлил қил* қисмлари W (луговий бирлик) ва *-са бўлади* қисмлари эса Pm воқеланишларидир.

3. Кесим равишдошнинг *-(и)б* шакли ва *бўлмоқ* феълнинг турли кўринишлари билан ифодаланганда ҳам эгасиз гаплар вужудга келади. 1.*Бу хатнинг мазмунини бировга айтиб бўлмайди*. (А.Қ) 2.*Фалакка қўл узатиб, шамсу - анбарни олиб бўлмас*. (Машираб). Бу кесимларда *айтиб бўл, олиб бўл* қисмлари W ва *-майди, -мас* қисмлари Pm воқеланишидир.

Схемаси:

Е	Н	W	Pm
	<i>Узатиб</i>	<i>олиб бўл</i>	<i>Мас</i>
	↑ <i>Қўл</i>	↑ <i>Шамсу анбарни</i>	-
	↑ <i>фалакка</i>		

III. Ўзбек тилидаги атов гаплар эгасиз гапларнинг ўзига хос турини намоён қилади. 1.*Кенг саҳро. Қуруқ чўл. Сув манбаларидан дарак йўқ*. 2.*Ёқимли оҳанг. Завқли қўшиқлар. Анорхон йўлларида тўлтаб тинглайди*. (И.Р) Бу гаплар бир қарашда кесимсиз, фақат эгадан иборат гаплардек тасаввур уйғотади. Бирок гапларни замонлар бўйича парадигмага солсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

1. *Кенг саҳро - Кенг саҳро эди.*
2. *Тун - Тун эди.*

Демак, атов гаплар ҳозирги замон кўринишидаги кесимлардан иборат эгасиз гаплардир. Қиёсланг:

1. *Навбаҳор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар.* (Муқимий)
2. *Ҳамон ёдимдадир, гул чоғи эрди.* (И.Султон)
3. *Кўришгин масканим, гул боғи эрди.* (И.Султон)

IV. Семантик-функционал шаклланган гаплар ҳам эгасиз гапларнинг алоҳида кўринишидир. 1. *-Бугун бормоқчимсан? -Ҳа.* 2. *-У ҳам бормоқчимми? -Йўқ.* 3. *-Китобни оласанми? -Бўлмасамчи!* 4. *Насриддин халтани улоқтириб юборди: Ма! Сен тўй!* (Афанди латифаларидан). 5. *Салом, - деди кўриш билан ҳамма бирдан. Кўллар ўтди биқинларнинг орасидан. (Фафур Фулом.)*

Эгали гаплар. Эгасиз гаплар тилимизда чегараланган бўлиб, улар эгали гапларга нисбатан жуда кам микдорни ташкил этади. Эгали гаплар эса тилимизнинг метёрий хусусиятларидан биридир. Чунки гап марказини ташкил этувчи кесимнинг таркибидаги Рт (кесимлик категорияси)нинг қисмларидан бири шахс-сон маъноси бўлиб, у хамиша ўзининг тўлдирилишини, муайянлаштирилишини талаб қилади. Бу эса гапларнинг эгали бўлишини тақоза қилади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилидаги гапларнинг лисоний структураси уч узв (эга, ҳол, кесим) дан иборат бўлиб, эгали гапларда эга позицияси бўш бўлмайди, тўлдирилган бўлади. У нутқда эса юзага чиққан ҳол, юзага чиққан кесим бўлиши мумкин. Қуйидаги икки гапни қиёсланг:

1. *Мен китобни ўқидим.*
2. *Китобни ўқидим.*

Ҳар иккала гап ҳам [E-N-Rт] қолипи ҳосиласи бўлиб, уларнинг кесимидаги Ртга хос шахс-сон кўшимчалари эга, унинг табиати (қайси шахс, сон) ҳақида тўлиқ ахборот бериб турибди. Ҳар иккала гап учун ҳам эга I шахс бирликдаги кишилик олмошидир. Бирок, улардан биринчисида бу лисоний тўлиқлик (эга позициясининг бўш эмаслиги) нутқда намоён бўлган, иккинчисида эса нутқий эҳтиёж бўлмаганлиги туфайли юзага чиқмаган. Кўринадики, ҳар иккала гап ҳам лисоний эгали, эга позицияси тўлдирилган гап қисмининг ҳосиласидир.

Эгали гапларнинг ўзи қуйидаги турларга ажратилиши мумкин:

1. Эгаси ифодаланган (нутқда намоён бўлган) гаплар.
2. Эгаси ифодаланмаган (нутқда намоён бўлмаган) гаплар.

Эгаси ифодаланган гаплар. Кесимдаги W, Рт хусусиятлари ва уларнинг ўзаро муносабати туфайли нутқда эганинг тушириб қолдирилиши мумкин бўлмайди. Бунда эганинг нутқий воқеланишини зарур қилиб кўядиган:

1. Wга боғлиқ омиллар.

II. Pm га боғлиқ омиллар
мавжуд.

I. Кесимдаги [W] га боғлиқ холда эга ифодаланишининг зарурлиги.

1. Кесимнинг [W] қисми вазифасида фразема (ибора) келганда, эгани тушириб қолдиришнинг иложи йўқ. *1. Бу воқеадан Жамшиднинг капалаги учиб кетди. (Газетадан.) 2. Марказга келиб, бўлиб ўтган воқеаларнинг бутун тафсилотини эшитган Каландаровнинг фиғони фалакка чиқди.*

Бунда эга ифодаланишининг зарурлиги, кўришиб турибдики, гапнинг қолипига эмас, балки ибораларда эга билан кесим алоқасининг ўта зичлиги, ибораларнинг барқарор ҳодиса эканлиги билан боғлиқдир.

2. Маълумки, айрим холларда ўтимли феълларнинг семаггикаси уларнинг воситасиз тўлдирувчи билан комплетив (ўта зич) алоқада бўлишини тақозо қилади (масалан, *кузатмоқ, кўрмоқ, айтмоқ*). Бу сўзларнинг объект валентлиги (тушум келишигидаги кенгайтирувчиси) зарурийдир. Шу боисдан феъл мавжуд нисбатга ўтгач, уларнинг воситасиз тўлдирувчиси эгага айланади, шунингдек, мазкур комплетив алоқа ҳам сақланиб қолади, аввал тўлдирувчи, энди эса эганинг ифодаланиши зарур бўлиб қолади. *1. Оқибат, ҳозиргача ҳам айрим фуқоралар, айниқса, ёшлар орасида иккиланшилар, ҳатто муҳолифат томонига оғиб кетиш каби ачинарли ҳоллар кузатилмоқда. (Газетадан) 2. Натижада кўлаб фуқоролар учун бузғунчи муҳолифатнинг асл башараси, унинг мақсад ва вазифалари, моҳияти, кирдикорлари тўлақонли баён этиб берилмади. (Газетадан.) 3. Йигинда фермер хўжаликлари тараққиёти учун маҳаллий фермерлар томонидан қўйилаётган сунъий говларнинг сабаблари ҳам айтилды. (Газетадан.)*

3. Кесимнинг [W] қисми таклид сўзлардан ясалган феъллар билан ифодаланиши ҳам эганинг воқеланишини тақозо этади. *1. Эшик тақ-тақ қилди. 2. Юрагим шувиллаб кетди. 3. Қарга қағиллайди.*

4. Табиат ҳодисаларини ифодаловчи айрим феъллар ҳам эганинг мазмуни билан ўта зичлашиб кетганлиги боис нутқда эганинг тушиб қолишига йўл қўймайди: *Тонг отди. Кун ботди. Чақмоқ чақди. Қоронғи тушиди.*

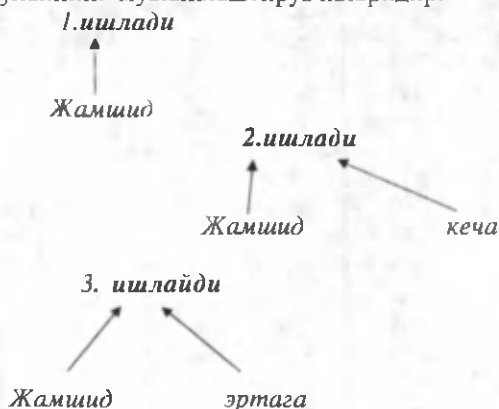
Хол

Холнинг гап қурилишидаги ўрни. Хол эга каби гап кесимидаги кесимлик шакллари - Pm нинг маъновий

хусусиятларини муайянлаштирувчи, оидинлаштирувчи бўлак, яъни гап кенгайтирувчиси саналади. Қуйидаги гапларни қиёслайлик:

1. *Жамшид ишлади.*
2. *Жамшид кеча ишлади.*
3. *Жамшид эртага ишлайди.*

Келтирилган гаплардаги *ишлади* ва *ишлайди* сўзшакллари гап кесими вазифаларида келган бўлиб, бошқа бўлаklar ана шу марказий бўлакнинг муайянлаштирувчиларидир.

Жамшид лексемаси ҳар учала гапда ҳам кесимдаги Ртм нинг шахс-сон, *кеча*, *эртага* сўзлари эса пайт маъноларини муайянлаштирган. Эга ва гап марказидаги шахс-сон маънолари каби, ҳол ва кесимлик категорияси (Ртм) воқеланишидаги замон маънолари ҳам бир-бирига мувофиқлашган. Аниқроғи, кесимликда ўтган замон маъноси воқеланганда, ҳол ҳозирги ёки келаси замон маъносида бўлмайди. Демак, маълум бўладики, гап қурилишида гап марказидаги кесимлик категорияси маъноси билан узвий боғланган гап кенгайтирувчиси пайт ҳолидир. Пайт ҳоли кесимга боғланар экан, ундаги луғавий қисм маъноси билан эмас, балки кесимлик категорияси таркибидаги замон маъноси билан боғлиқ эканлиги от кесимли гапларда янада яққол кўзга ташланади. Масалан, от лексема ўз семантик валентлигини тўлдирувчи ҳар хил аниқловчилар билан эркин бирикувлар ҳосил қила олади: *аълочи талаба*, *шаҳарлик талаба*, *ўнта талаба* ва ҳ. Бунда бирикув ҳосил қилиш учун *талаба* сўзининг гап ҳосил қилиши, гап таркибидан ўрин эгаллаши шарт эмас. Қиёслани: *аълочи талаба*, *Жамшид аълочи талаба*. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳосил бўлган бирикув меъёрийдир. Чунки аниқловчи сўз

кенгайтирувчисидир. Бирок *бугун талаба, эртага талаба, кеча талаба* каби сўз бирикмалари гайримеъерийдир. Лекин улар гап таркибига киритилганда ва *талаба* сўзи кесим мавқеини эгаллаганда, бу гайриоддийлик йўқолади. *1. Мен бугун талабаман. Сен кеча талаба эдинг.* Демак, *бугун, кеча* сўзлари гап кенгайтирувчилари бўлганлиги ва гап марказидаги *Мн* га тортилганлиги, боғланганлиги сабабли сўз бирикмасидаги номеъерийлик гап таркибида барҳам топади.

Ўрин ҳоллари ҳам сўз кенгайтирувчиси эмас, балки гап кенгайтирувчиси эканлиги бундай вазифада келувчи сўзларни гапда ва гапдан ташқарида СБ ҳосил қилиш учун от лексемаларга тобелаб кўриш асосида амин бўлиш мумкин. Қийёсанг: *1. Қишлоқда муаллим, заводда ишчи. 2. Ҳалим шаҳарда ўқитувчи, Фафур заводда ишчи.*

Кўринадики, биринчи гуруҳ бирикувлар гайримеъерий, иккинчи гуруҳ бирикувлар эса ўзбек нутқида хос меъерий қурилма эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Демак, ўрин ҳоллари пайт ҳоллари каби гап кенгайтирувчиларидир.

Энди ҳолнинг бошқа турларига диққат қиламиз:

1. *Илгари иккаламиз бирга талаба эдик.*
2. *Бу пайт сен каби ўқитувчиман.*
3. *Шу боисдан дадам ишчи эди.*

Биринчи гапда *бирга* сўзи равиш, иккинчи гапда *сен каби* ўхшатиш, учинчи гапдаги *шу боисдан* сўз шакли сабаб ҳолларидир. Улар гап кенгайтирувчиларими ёки сўз кенгайтирувчилари эканлигини аниқлаш учун бирикувларни гап таркибидан чиқариб, зикр этилган сўзшакллар *талаба, ўқитувчи, ишчи* сўзшаклларнинг маъновий валентлигини тўлшираётган-тўлширмаётганлигини текшираамиз:

1. *бирга талаба.*
2. *сен каби ўқитувчи.*
3. *шу боисдан ишчи.*

Кўринадики, бирикувлар номеъерий ва тобе сўзшакллар ҳокимларнинг луғавий-маъновий бирикувчилари эмас, балки уларнинг кесимлик вазифаси, мавқеи билан боғлангандир.

Демак, ҳолнинг мазкур турлари ҳам гап кенгайтирувчиларидир.

Биз ҳолнинг гап кенгайтирувчиси эканлигини асослаш учун от-кесимли гаплардан фойдаландик. Чунки ҳоллар отга улар кесим вазифасида келгандагина боғланади. Фейллар билан эса кесим вазифасида келганда ҳам, бошқа ҳолларда ҳам боғланаверади.

Ҳол гап марказини шакллантирувчи P_m билан боғланар экан, у, умуман, гап конструктив тизимида қандай мавқега эга бўлади?

Ҳол гапнинг мутлақ конструктив узви эмас. Чунки ҳолсиз ҳам гап ташкил топаверади. Демак, ҳол кесимдан қуйи мавқени эгаллайди. Кўпинча ҳолнинг гап таркибига киритилиши P_m маънолари билан зич боғланмайди. Шу боисдан ҳол эгадан ҳам қуйи мавқени эгаллайди. Чунки нутқий гапларда кесим орқали эгани тиклаш ҳолни тиклашдан анча ўнғайдир. Ифодаланмаган ҳолни тиклаш кийин. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, баъзан кесимнинг W си мақомида ўрин, пайт, сабаб, мақсад ва бошқа маъноли ақтантлар билан кучли алоқада бўладиган лексемалар юзага чиққанда, гапнинг юза қолипида ҳол эгадан кўра зарурроқ фoliaтга эга бўлади. Масалан, юриш феъллари (*бормоқ, келмоқ, етмоқ, кетмоқ*) кесим вазифасида келганда гапта ўрин ҳолларининг иштирок этиши зарурияти кучаяди: *Уйга борди. Шаҳардан келди. Мактабга кетди. Манзилга етди.* Бу албатта, кесимлик категорияси бирикувчанлиги билан эмас, балки кесим вазифасида келаётган феълнинг маъновий хусусиятлари билан белгиланади.

Демак, ҳолнинг гап қурилишидаги зарурий бўлак даражасига кўтарилиши кесимдаги W нинг муайянлашиш эҳтиёжи билан белгиланади. Ҳол гапнинг конструктив бўлаклари сифатидаги кесим ва эгадан кейин учинчи ўринни эгаллайди.

Ҳолнинг маъновий турлари ҳақида. Ҳоллар нутқда гапдан англашилган мазмуннинг, кесим ифодалаган иш-ҳаракат, ҳолат, воқеа-ҳодисанинг ўрни, пайти, тарзи, микдор-даражаси, сабаби, мақсади, натижаси, шарти (қаторни яна давом эттириш мумкин) каби маъноларни ифодалайди.

Бошқа гап бўлақларига нисбатан ҳолнинг маъновий турлари нисбатан кўпроқ ажратилади. Лекин, олайлик, аниқловчининг ранг-тус аниқловчилари, хусусият аниқловчилари, ҳажм-шакл аниқловчилари каби турларини ажратиш грамматик, синтактик қурилиш нуқтаи назаридан мантиқсиз бўлгани каби, ҳолнинг маъновий турлари ҳам гап синтактик қурилиши учун дахлсиздир. Шунингдек, кўп ҳолларда ўрин-пайт ҳолларини (*Ботир урушда билинади*), сабаб ва мақсад ҳолини (*Ўқиш учун Тошкентга келди*), равиш ва микдор ҳолини (*Исроил қайта-қайта ўқиди*) фарқлаш кийин. Чунки ҳол ва сўзлараро муносабатлар нутқ шароити, воқеа-ҳодисанинг табиатига ва сўзловчининг мақсадига мос равишда турлича товланиши мумкин:

Ҳолларнинг тузилиш турлари. Лисоний синтактик қолипининг асосий хусусиятларидан бири шуки, уни тўлдирувчи нуткий бирликлар бир узв ҳуқуқига эга ҳар қандай катта-кичикликда бўлиши мумкин.

I. Ҳолнинг бир сўз билан ифодаланиши: 1. *Тоғам шаҳарга мени ҳам олиб борди.* 2. *Шалола шошилиб жўнади.* 3. *Қиз билан саломлашиб суҳбатлашди.*

II. Ҳолнинг сўз бирикмаси билан ифодаланиши: 1. *Тоғам нотаниш шаҳарга мени ҳам олиб борди.* 2. *Шалола фавқулодда шошилиб жўнади.* 3. *Қиз билан дўстларча саломлашиб суҳбатлашди.*

Демак, бир сўз шакл билан ифодаланган ҳол содда ҳол ва кенгайган (бириқма ҳолидаги) бирикма билан ифодаланган ҳол мураккаб ҳол дейилади.

Ҳолнинг ифодаланиши. Ҳол барча мустақил сўз туркумлари билан ифодаланadi.

Феъл: *Шалола шошилиб гапирди.*

От: *Уйдан чиқариб кетди.*

Сифат: *У яхши ўқийди.*

Сон: *Бир келди, бир кетди.*

Олмош: *Бунда ари келтиради бол.*

Тақлид: *У пиқ-пиқ кулди.*

Равиш: *Иш кеч тугади*

Ҳолнинг кесимга боғланиш усуллари битишув ва бошқарувдир.

Битишув алоқасида ҳол вазифасида тобе узвлик вазифасига хосланган сўзлар келади. Улар сифат, равиш, сон, олмош ва тақлидлардир.

1. *Вазифани хўб уддалади (сифат).*

2. *Кўққисдан кулиб юборди (равиш).*

3. *Ғўнғир-ғўнғир суҳбатлашди (тақлид).*

4. *Бир гапириб, ўн кулар (сон).*

5. *Кун ботгунча келмади (феъл)*

От, феъл, олмош ҳол вазифасида кесимга бошқарув усулида боғланади. Бунинг учун от келишик шакллари ва кўмакчи, ўхшатиш, феъл эса равишдош ва ўхшатиш шаклларига эга бўлади: 1. *Шаҳардан қайтди.* 2. *Шошилиб гапирди.*

3. *Одамдек яшади.* 4. *Ухлагандек ётарди.*

Ҳолнинг кесимга бириқишида боғланиш омиллари муносабати қуйидагича бўлади:

1. [ШМЖ-МШЖ]: 1. *Уйдан келди.* 2. *Гўдакдай кулди.* 3. *Шошилиб гапирди.*

2.[МЖШ-МШЖ]: 1.Тез ўқирди. 2.Кўққисдан кулиб юборди. 3.Чиндан қийналди.

Демак, ҳол ва кесимнинг боғланишида бирикувчи унсурларда боғланиш омиллари муносабати икки хил комбинацияли бўлади: [ШМЖ-МШЖ] ва [МЖШ-МШЖ]. Бу ҳол ва кесим бирикувида ЛСКлардан бири $[W^{m0}-WP_m]$ ва иккинчиси $[W-WP_m]$ экашлигини кўрсатади.

СЎЗ КЕНГАЙТИРУВЧИЛАРИ. Тўлдирувчи

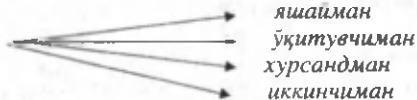
Айтилганидек, сўз кенгайтирувчилари гапнинг конструктив бўлаклари сирасига кирмайди, балки сўзларнинг луғавий маъноларини муайянлаштирувчи восита саналади. Тўлдирувчи ҳам нутқий гап қурилишида сўз кенгайтирувчиси сифатида иштирок этади ва феъл билан ифодаланган ҳар қандай бўлак ёки бўлак қисмининг маъновий валентлигини тўлдиради. Тўлдирувчини фақат кесимга боғланади деб тушуниш ярамайди. Қуйидаги гапларга диққат қилинг: 1.*Китобни олиб кел.* 2.*Китобни олиб келишни унутма.* 3.*Китобни келтириш сенинг вазифанг.* 4.*Китобни тушунишининг яхши томонлари кўп.*

Кўринадики, тўлдирувчи биринчи гапда кесимга (*олиб кел*), иккинчи гапда тўлдирувчига (*олиб келишни*), учинчи гапда эгага (*келтириш*), тўртинчи гапда аниқловчига (*тушунишининг*) боғланган. Кесимга боғланганда ҳам ундаги P_m маъноларига эмас, балки W га тортилади - унинг маъносини ойдиқлаштиришга хизмат қилади. Тўлдирувчи қайси гап бўлагига айланишидан қатъий назар, шу бўлак ифодаланаётган феълнинг маъносини муайянлаштиради. Тўлдирувчи сўз кенгайтирувчиси бўлганлиги боис у кенгайтираётган маъноси муайянлашаётган сўз гап бўлагига мақомига эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Юқорида айтилганидек, кесим, эга, ҳол гапнинг конструктив бўлаклари бўлиб, тўлдирувчи ва аниқловчи бўлакнинг бўлаклари сифатида келади. Бу, айниқса, кенгайган равишдош, сифатдош, ҳаракат номи гап бўлаклари моделига эга бўлганда, яққол кўзга ташланади. Эътибор беринг: 1.*Шалола китобни келтирди.* 2. *Кеча китобни келтирган Шалола бугун келмади.* Биринчи гапда *китобни тўлдирувчиси* кесимга боғланган. Иккинчи гапда эса аниқловчига (*келтирган*) тобеланган. Биринчи гапда тўлдирувчи кесим (*келтирди*) нинг эмас, балки унинг таркибий қисми бўлган *келтир* феъли маъносини изоҳлаган ва гап бўлагининг бўлагига дахлдордир. Иккинчи гапда эса аниқловчи (сўз кенгайтирувчиси) нинг кенгайтирувчиси вазифасида келган. Тўлдирувчи ўзи

боғланаётган феълнинг объект валентлигини тўлдиради ва, шунга мувофиқ равишда, унинг мазмунидан шахс/предметлик маъноси англашиб туради.

Харакатни бажариш воситасини ифодаловчи гап бўлагини унинг предмет ёки нопредметлик маъносидан қатъи назар, тўлдирувчи ёки феъл деб аташнинг ўзи ҳам муаммолидир. Чунки улар бир вақтнинг ўзида *нимادا* сўроғига ҳам, *қандай, қай ҳолда, қай йўсунда* сўроқларига ҳам жавоб бўлиши табиийликка яқин ҳамда уларнинг моҳиятини тўлароқ очишга хизмат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мисоллардаги сўзларнинг бундай сўроқларни олишида ўрин-пайт келишиги кўрсаткичининг роли муҳимдир. Ўрин маъносини ифодаловчи *-да* келишик шакли гап пропозициясининг таянч бўлаги бўлган маконни ифодалашда алоҳида мавқега эга. Маълумки, макон ва замон маъносига дағи ҳоллар гап кесимини шакллантирувчи $[P_m]$ нинг ўрин ва пайт кўрсаткичларига мос келади. Хусусан, қуйидаги кўринишли:

Мен ҳозир Қўқонда

гапларида ўрин маъноли *Қўқон* сўзи билан *яша* феъли орасида, *Қўқон* сўзи билан *ўқитувчи* сўзи орасида, шунингдек, сифатга хос *хурсанд*, сонга хос *иккинчи* сўзларининг бир-бирига боғланиш хусусиятлари йўқ эди. Кейин келувчи ҳоким узвга кесимлик кўшимчаларининг қўшилиши унга кенгайиш имкониятини берди ва натижада $[WP_m]$ ҳосиласи бўлган гап шахс кенгайтирувчиси қаторида ўрин ва пайт кенгайтирувчиларига ҳам эга бўлди. Демак, зикр этилган гапларда қатнашган *ҳавода, денгизда* сўз шаклиларидаги ўрин-пайт шакли P_m таъсирига берилган бўлиб, бу уларнинг гап кенгайтирувчилари эканлигидан далolat беради. Тўлдирувчи эса сўз кенгайтирувчиси бўлиб, P_m га бефарқдир.

Тўлдирувчининг маъно турлари. Тўлдирувчи ўзи бирикаётган феълнинг табиатига кўра воситали ва воситасиз турларга ажралади.

Воситасиз тўлдирувчи билан бирикиш фақат ўтимли феълларга хос. Шу боисдан воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълнинг объект валентлигини тўлдирувчи сўз кенгайтирувчиси дир. Воситасиз тўлдирувчи вазифасида бош ёки тушум келишигидаги сўз келади.

1. Бош келишикдаги воситасиз тўлдирувчи:

Бунда булбул китоб ўқийди.

Бунда қуртлар ипак тўқийди.

*Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади ихбол.*

2. Тушум келишигидаги воситасиз тўлдирувчи:

1. *Сен баҳорни соғинмадингми?*

2. *Ҳар бир туки кийимларини тешиб чиқиб кетган эди.*

Воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги сўз турли-туман маъноларни ифодалайди.

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълга боғланади дейиш ўтимли феъл воситали тўлдирувчини қабул қила олмайди дегани эмас. Ўтимли феъллар ҳам воситали, ҳам воситасиз тўлдирувчини ўзига бириктиради. Ўтимсиз феъллар эса фақат воситали тўлдирувчиларнигина ўзига бириктиради.

Яъни:

Воситасиз тўлдирувчи

Воситали тўлдирувчи

Воситали тўлдирувчи

ўтимли феъл

ўтимсиз феъл

Воситасиз тўлдирувчи бевосита ҳаракатни ўз устига олган предметни аниқлатса, воситали тўлдирувчи ҳаракатни камраб олган, лекин ҳаракатга дахлдор бўлмаган предметни ифодалайди. Воситали тўлдирувчи турли грамматик кўрсаткичлар билан ифодаланади.

1. Жўналиш келишиги: *Сенга олдим.*
2. Чиқиш келишиги: *Сендан олдим.*
3. Ўрин-пайт келишиги: *Менда қолди.*
4. Кўмакчи: *Сен учун олдим.*

Тўлдирувчининг тузилиш турлари. Бошқа бўлақлар каби тўлдирувчилар ҳам содда ёки мураккаб бўлади:

1. Содда тўлдирувчи бир сўз ёки бир сўзга тенг birlikлар билан ифодаланади:

1. Хотиранинг менинг *хотирамдан* ўткир экан. 2. У яна *Пушкинга* мурожаат қилди. 3. *Турмушимизда* ҳамма нарса *бир-бири билан* боғлиқ.

2. Мураккаб тўлдирувчи кенгайган бирикмалар билан ифодаланади: 1. *Мен Мирзачўлни ҳам, Сурхон дегирининг Шеробод даштини ҳам, Фаргона водийсининг Ёзёвон қумликларини ҳам* кўрганман. 2. *Ҳашарчиларнинг шарт-шароитларини яхшилаш, уларга ёрдам кўрсатиш тўғрисида* кўрсатма берилди. 3. *Теварак-атроф қушлар чуғурига, аявойи гуллар исига* тўлиб кетди.

Изоҳланаётган феълнинг бўш ўрнини тўлдиришда содда тўлдирувчи ҳам, кенгайган тўлдирувчи ҳам бир хил мавқега эга бўлади - у қанча кенгайган бўлмасин, барибир бир ўринни тўлдиради. Бир сўздан иборат тўлдирувчига ҳам, бир неча сўз билан кенгайган тўлдирувчига ҳам феъл валентлигидан битта бўш ўрин «ажратилган».

Аниқловчи

Аниқловчи от билан ифодаланган, шунингдек, бўлак ёки бўлак бўлақларининг, ундалма ёки кириш бирикмаларининг кенгайтирувчисидир. Тўлдирувчи каби аниқловчи ҳам сўз кенгайтирувчиси сифатида гап таркибида қатнашаётган отларнинг лугавий валентлигини тўлдирувчи восита сифатида намоён бўлади ва гап конструктив тузилмасидан ўрин эгалламайди. Унинг лисоний сатҳга алоқадорлиги муайянлашувчи отнинг қандай валентлигига мувофик келиши ва уни синтактик алоқа билан воқелантиришидир.

Аниқловчи сўз кенгайтирувчиси экан, у истаган гап бўлақларига тобеланиши мумкин:

1. Кесим аниқловчиси: *Нилуфар аълочи талаба.*

2. Эга аниқловчиси: *Кимнинг гапи тўғри.*

3. Ҳол аниқловчиси: *Сўлим ва хушхаво водийда ўрнашдилар.*

4. Тўлдирувчи аниқловчиси: *Бизнинг ёрни қурган борми?*

5. Ундалма аниқловчиси: *Хайр энди, яшил водий, хушманзара тоғ.*

Аниқловчи мустақил ҳолда бирор бўлакка боғланиши ҳам, кенгайтирувчилар таркибида келиши ҳам мумкин. Қиёсланг:

Бир ёнда ложувард Баҳри Муҳит бор

Бир ёнда заъфарон Саҳроий Кабир

Бир ёнда оқ сочли тоғлар пурвиқор

Сенинг толеинга ўқийди такбир

Мисралардаги *ложувард* сўзи *Баҳри Муҳит* (эга), *заъфарон* сўзи эса *Саҳроий Кабир* (кесим) сўзига аниқловчи бўлиб, бўлақлар кенгайтирувчиси сифатида намоён бўлган. Учинчи мисрадаги *очли* сўзи *тоғлар* (эга) сўзига тобеланган бўлиб, ўз навбатида *оқ* сўзини ўзига тобелаган.

Аниқловчининг ифодаланиши. Аниқловчи гапда турлича ифодаланишга эга. Аниқлашнинг ўзига хошлигига кўра,

аниқловчининг материали ҳам, шунга мувофиқ, унинг кенгаювчи сўз билан синтактик алоқаси ҳам турлича бўлади.

Предметнинг қандайлиги, туси, хусусияти, маза-таъми, шакли, табиати кабиларни муайянлаштириш лозим бўлганда аниқловчи сифат, сифатдош, баъзан от туркумларидан бўлган сўзлар билан ифодаланади. Бирор шахс ёки предметга қарашлилиқни англатиш зарурияти бўлганда аниқловчи от ёки от ўрнидаги сўз билан ифодаланади. Шунга кўра, аниқловчи икки хил бўлади:

1. Белгини муайянлаштирувчи аниқловчи (сифатловчи)

2. Қарашлилиқни муайянлаштирувчи аниқловчи (қаратувчи).

Сифатловчи аниқловчи қуйидагича ифодаланади:

1. **Сифат билан:** *Аъло мамлакатнинг аъло фарзанди, билиб қўйки, сени Ватан кутади.*

2. **Сифатдош билан:** *Оқар дарё оқмасдан қолмас.*

3. **Равиш билан:** *Кечаги нохуш манзарани бир умр унутмаса керак.*

4. **Сон билан:** *Учинчи йилларнинг саргардонлиги.*

5. **Белги аниқловчиси (сифат вазифасидаги) от билан:** *анор юз, олтин куз.*

6. **Олмош билан:** *Қайси юзим билан унга қарайман?*

Қаратувчи аниқловчи қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. **От ёки от ўрнидаги сўз:** 1. *Она ернинг оташ қаридан, ўғлим деган нидо келади.* (Э.В.) 2. *Менинг икки онам бор.*

2. **Отлашган сўз билан:** 1. *Кўпнинг дуоси кўл* 2. *Ўқиганнинг тили кўп узун бўлди.*

Аниқловчининг турлари. Айтилганидек, аниқловчи моҳиятан уч хил бўлади: сифатловчи, қаратувчи, изоҳловчи.

Сифатловчи. Сифатловчишли бирикмада тобе узв (сифатловчи) ҳоким узвнинг бирор хусусиятини аниқлаб келади ва унга тобе алоқанинг битишув йўли билан боғланади. Сифатловчининг қўлланишида икки ҳолатни фарқлаш лозим:

1. **Сифатловчининг сифатланмиш маъносини торайтириши-муайянлаштириши:** *Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани.* Бунда *оқ* сўзи билан ифодаланган сифатловчи сифатланмиш замиридаги тушунчани ажратиш, фарқлаш вазифасини бажарган (*қора илон, сариқ илон*).

2. **Сифатловчининг таъкид вазифасини бажариши.** Бунда ажратиш, муайянлаштириш вазифаси кузатилмайди: *оппоқ қор, оқ сут берган она, оқ пахта.* Бу ҳолат нутқий жиҳатдан мейёрий бўлса-да, лисоний нуктаи назардан ортиклик саналади. Чунки

қор, сун, пахта табиатан оқ бўлганлиги сабабли уни яна аниқловчи билан такрорлаб ўтиришга ҳожат бўлмайди.

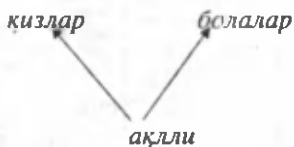
Сифатловчи вазифасида табиатан тобе узвликка хосланган сўзлар келганлиги боис, у сифатланмишга битишув йўли билан боғланади. Сифатловчи вазифасида келган отлар ҳам «тобега хос»лардек хусусият касб этиб, ҳоким узвга битишув йўли билан бирикади.

Сифатловчи қаратувчили бирикмага кенгайтирувчи бўлганда, икки ҳолат фарқланади. Сифатловчи бунда қаратувчили бирикмага бутунича ёки ундан фақат қаратувчига кенгайтирувчи сифатида намоён бўлиши мумкин. Қуйидаги гапларда сифатловчи кенгайтирувчининг кенгаювчига муносабатини қиёслаймиз: *янги хўжалик раҳбари* - *янги хўжалик раҳбари*. Биринчи гапда *янги* сўзи *хўжалик* сўзининг кенгайтирувчиси бўлиб, бу ҳоким сўзнинг қаратқич келишигини олишини тақозо этади. Кейинги бирикувда *янги* сифатловчиси *хўжалик раҳбари* бирикмасининг кенгайтирувчисиدير.

Сифатловчилар кетма-кет келиб сифатловчилар занжирини ташкил этади. Сифатланмиш уюшиқ ҳолатда бўлганда сифатловчининг барча уюшган бирикмаларга ёки уларнинг бирига тегишли эканлиги англашилмай қолади. Бунда белгининг қайси бирликка хос эканлиги матндан, бириктирувнинг валентлик имкониятларидан ва бошқа нутқий омишлардан аён бўлиб туради.

Қиёсланг:

1. *Ақлли болалар, қизлар.*

2. *гулли чит, туфли*
чит, туфли

гулли

Сифатловчи ва сифатланмиш изофа шаклида - сифатланмиш-сифатловчи кўринишини олган бўлиши мумкин: *мажнуни гумроҳ, девонаи Машраб, ойнаи жаҳон* ва бошқалар.

Бундай бирикувлар ўзбек нутки нуктаи назаридан сифатловчили бирикма сифатида қаралиши маъқул эмас.

Сифатловчи ва сифатланмиш тобеланишида сифатловчининг бирикув омиллари МЖШ тартибида бўлади. Чунки сифатловчи махсус кўрсаткичларсиз тобе узв мақомини эгаллайди. Шу боисдан унда шаклий омил ўта кучсизланади. Сифатловчи ва сифатланмиш орасига сўз киритиш, уларни бир-биридан узиш имконияти бўлмаганлиги, боғланишда синтактик позиция устивор аҳамиятга эга бўлганлиги боис жойлашув омили фаоллашади. Бирикувда маъновий омил биринчи ўринда бўлади. Унинг жойлашув омилдан устунлиги бирикувчи унсурларнинг маъновий мувофиқлиги ҳар доим ҳам аҳамиятли бўлиб қолиши билан белгиланади.

Қаратувчи аниқловчи. Қаратувчили бирикмада қаралмишдан англашилаётган предмет ёки предмет тасаввурдаги нарсанинг қаратувчидан англашилган нарса/шахсга мансублик, тегишлилик маъносидаги даҳлдорлиги англашилади. Қаралмиш вазифасидаги сўзнинг лисоний валентлигида қаратувчи тўлдирадиган қарам бўлган бўш ўрин факультатив, нозарурийдир. Шу боисдан қаралмиш эгалик қўшимчалари билан шаклланиб, бу лисоний нозарурликни заруриятга айлантиради.

Қаратувчи ва қаралмиш муносабати икки томонламадир. Биринчи аъзо (қаратувчи) қараткич келишиги ёки бош келишик билан, ҳоким аъзо эса эгалик қўшимчаси билан ёки усиз шаклланади.

1. Қаратувчининг қараткич келишиги билан шаклланиши: *олманинг шохи, амманнинг дафтари, Салимнинг китоби.*

2. Қаратувчининг бош келишиқда бўлиши: *март ойи, бозор куни, нафрат ҳисси.*

3. Қаралмишнинг эгалик қўшимчасисиз шаклланиши: *бизнинг уй, сизнинг айвон, Бизнинг ёрни кўрган борми?*

Қаратувчили бирикмадан бу вазифада келаётган сўзларнинг ўзаро муносабатларидан турли маънолар англашилиши мумкин:

1. Қарашлилиқ: *Азизанинг китоби, менинг онам.*

2. Хослик: *олманинг бари, пиёзнинг пўсти.*

3. Бутун- бўлак: *столнинг оёғи, уйнинг эшиги,*

4. Тур-жинс: *олманинг яхшиси, одамнинг ақлиси.*

5. Бажарувчи ва ҳаракат муносабати: *боланинг йигиси, итнинг ҳуриши.*

Бу маъноларнинг барчаси [Исм^{кк} + Исм^{ак} = қаратувчи ва қаралмиш] қолипи эмас, балки сўзларнинг маъновий муносабатлари ҳосиласидир.

Қаралмишдаги эгаллик аффикси қаратувчининг қайси шахсда эканлигини билдириб туради. Шу боисдан кўп ҳолларда қаратувчи қўлланилмаслиги ҳам мўмкин: *уканг, китобинг* каби. Бунда таъкид муҳим роль ўйнайди. Қаратувчини таъкидлаш лозим бўлганда, *у, албатта, қўлланади*. Бошқа ҳолларда қаратувчининг қўлланиши нутқий ортиқчаликни келтириб чиқаради.

Умуман, қаратувчининг қўлланилмаслиги куйидаги ҳолларда юз беради:

1. Қаратувчи вазифасида ўзлик олмоши қўлланиши лозим бўлганда: *Салим ўртоқларига хат жўнатди*.

2. Қаратувчидан англашилган маъно олдинги гаплардан маълум бўлиб турган бўлса, услубий ортиқчаликдан қочиш мақсадида: *1. Мен севган қизимга уйландим. (Менинг) Хотинимнинг отаси савдогар эди.*

3. Таъкидлаш лозим кўрилмаганда: *Богимда анорим бор.*

Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларининг мувофиқлашуви ва фарқланиши

Сўз кенгайтирувчиси сўз семантик имкониятидаги бўш ўринларни тўлдирувчи актантилардир. Актантлар нутқий гаплар таркибида сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Бу бирикувларда бўш ўринлари тўлдириладиган (бириктирувчи) сўз ҳоким сўз, бўш ўринни тўлдирадиган сўз тобе сўз сифатида намоён бўлади. Масалан, *қизил олма* бирикувида *қизил* сўзи *олма* сўзи замиридаги маъновий моҳиятнинг «белги» маъно бўлакчасини муайянлаштирувчи актанти бўлиб, *олма* сўзига «хизмат қиладиганлиги» боис унга тобе унсур мақомида бўлади. Демак, бирор сўзга тобеланиб келаётган сўз *бўш ўринни тўлдирувчи, актанти* атамалари билан юритилади. Ана шу актантилар нутқда, анъанавий таҳлил усуллари асосида айтганда, *эга, ҳол, тўлдирувчи, аниқловчи* атамалари билан номланади. Бирок бу атамалар остида тушунилувчи ҳодисалар сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчилари фарқланиши нуктаи назаридан баҳоланса, бугунлай бошқа ҳолат вужудга келади. Кенгаювчи сўз гапнинг кесими мавқеида келганда, гап кенгайтирувчилари гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлади. Масалан, *Жаҳонгир китобни тез ўқиди* гапининг лисоний структураси куйидагича:

E	H	W	P _m
		ўқи ↑ китобни	-ди
Жаҳонгир	тез		

Бундаги учта сўз бевосита конструктив бўлақлар воқелантирувчисидир. Булар: *Жаҳонгир*, *тез*, *ўқиди*. Фақат *китобни* сўзи бевосита *ўқи* сўзи орқалигига лисоний структурага дахлдор бўлади. Булар *Жаҳонгир тез ўқиган китобни мен оламан* тарзида ўзгартирилса, олдинги гапда гап кенгайтирувчиси ва гапнинг конструктив бўлақлари ифодаловчилари бўлган *Салим, тез* сўзлари энди аввалги мавкеларидан маҳрум бўлади. Улардаги конструктив бўлақларга бевосита дахлдорлик билвоситаликка, гап кенгайтирувчилик сўз кенгайтирувчиликка айланади. Бу гапнинг структур схемасига диққат қилинг:

E	H	W	P _m
		Ол ↑ китобни ↑ ўқиган тез Жаҳонгир	-аман
Мен			

Олдинги гапда бевосита гап кесимидаги P_m га дахлдорлик касб этиб турган *Жаҳонгир* ва *тез* сўзлари кесимдаги атов бирлиги (W) кенгайтирувчиси бўлган *китобни* сўзшаклининг актанти ҳисобланган *ўқиган* сўзининг кенгайтирувчиларидир.

Кўринадики, гапнинг конструктив тизимидан фақат P_m га боғланган ҳоким узв ўрин олади. Ҳоким узвга тобеланган, эргашиб келаётган актантлар нутқий гап таркибидагина бўлади. Нутқий гап қанчалик кенгаймасин, у, кенгаймаган кўринишида бўлгани каби, лисоний структурага бир хил дахлдор бўлади.

Мисолга мурожаат қиламиз: *Шавкат тайёрланаётганда беҳабар эди*. Бу гапнинг структур схемаси куйидагича:

Е	Н	W	P _m
<i>Шавкат</i>	<i>тайёрланаётганда</i>	<i>беҳабар</i>	<i>эди</i>

Бунда бўлақларнинг барчаси бир сўз билан ифодаланган. Бу сўзларнинг ҳар бири қанчалик кенгайса ҳам, ушбу гапнинг лисоний структурага муносабати ўзгармай қолади. Бу гапнинг *Олимпикни орзу қилган Шавкат педагогика университетини имтиёзли диплом билан тамомлаб, магистратурага кириш учун тайёрланаётганда уз фаолиятига дахлдор бу гаплардан беҳабар эди* тарзидаги кенгайган кўриниши структур схемасига диққат қилайлик:

Е	Н	W	P _m
<i>Шавкат</i>	<i>тайёрланаётганда</i>	<i>Беҳабар</i>	<i>эди</i>
↑ <i>орзу қилган</i> ↑ <i>Олимпикни</i>	↑ <i>кириш учун</i> ↑ <i>магистратурага</i> ↑ <i>тамомлаб</i> ↑ <i>диплом билан</i> ↑ <i>имтиёзли</i> ↑ <i>университетини</i> ↑ <i>педагогика</i>	↑ <i>гаплардан</i> ↑ ↙ <i>дахлдор</i> <i>бу</i> ↑ <i>фаолиятига</i> ↑ <i>уз</i>	

Кўринадики, бу гап қанчалик кенг бўлмасин, унинг структур қолипи ўта содда ва олдинги нутқий гап қолипидан мулақо фарқланмайди.

Сўзларнинг нутқий воқеланиши улар бевосита конструктив бўлаққа боғланганда юз беради. Конструктив бўлақ бўлиши учун кесимлик шаклланиши зарур бўлади. Чунки кесим мавжуд бўлсагина, унга боғланган айрим сўзлар конструктив бўлақ табиатига эга бўлади. Масалан, *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши нутқий ҳосиласи хабар ифодалаш хусусиятига эга эмас*. Чунки унда кесим йўқ. Демак,

бу ҳосила гап эмас ва унда гап бўлаклари ҳам мавжуд эмас. Бу ҳосила гап қолипига дахлдор қилинса, қолип тўлдирувчиси мақомини олса, сўзлардан мутлак ҳокимларининг мавқеи ўзгаради ва бошқалари ҳам шу ҳоким унсур орқали гап қолипига киради. Бу ёйиқ унсур гапда кесим, эга, ҳол каби конструктив бўлақлар мавқеини эгаллаши мумкин.

Кесим: *Менинг орзуим - қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши.*

Эга: *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши -менинг орзуим.*

Ҳол: *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаганлиги учун биз беҳад руҳландик.*

Демак, дастлабки нутқий ҳосила гап таркибига киритилса, ундаги бош кенгаювчи унсур (эгаллаши) гапнинг конструктив бўлагига айланади, сифат ўзгаришига учрайди, гап қолипига бевосита дахлдорлик касб этади. Лекин унинг кенгайтирувчилари у орқали - бивосита гап қолинига алоқадор бўлади, улар мавқеидаги ўзгариш сифат ўзгариши даражасида бўлмайди.

Сўз ва гап кенгайтирувчилари бир-бирига айланиб турадиган ҳодисалардир. Масалап, *Кеча келган болани танимадим* гапида *кеча* сўзи *келган* сўзининг кенгайтирувчиси. Лекин *Бола кеча келди?* гапида у гап кенгайтирувчиси мақомини олган. Биринчи бирикувда у *келган* сўзшаклидаги замон маъносига боғланган. Иккинчи гапда эса сўзшакл кесимлик категорияси таркибидаги замон маъносига дахлдордир. *Кеча келган бола* бирикувидаги *келган* сўзшаклидаги замон маъноси билан *келди* сўзшаклидаги замон маъноси фаркланади. Биринчи сўзшаклдаги замон сифатдош шаклининг маъноси бўлса, *келди* гап марказида тасдиқ-инкор, модаллик, шахс-сон ва кесимлик позицияси унсурлари системасидан иборат бутунлиқнинг таркибий қисмидир. Тўғри чизик учбурчакнинг томони сифатида бошқа моҳиятга, квадратнинг томони сифатида бошқа моҳиятга эга бўлгани каби, замон ҳам *Кеча келган бола* бирикувида бошқа, *Бола кеча келди* бирикувида бошқа бутунлиқнинг таркибий қисмидир. Ҳаракатнинг бажарувчиси ҳам гоҳ сўз кенгайтирувчиси, гоҳ гап кенгайтирувчиси сифатида намоён бўлиши мумкин. *Салим кеча келган. Салим кеча келганда мен йўқ эдим* жуфтлигининг биринчисида *Салим* гап кенгайтирувчиси (эга), иккинчи гапда эса сўз кенгайтирувчисидир, яъни конструктив бўлақ эмас. Шунингдек,

келтирилган мисолдаги *минтақа босқичида* унсури *эгаллаши* сўзи кесим мавқеида келганда конструктив бўлак, бошқа ҳолларда (ҳол ва эга боғланганда) эса сўз кенгайтирувчисидир.

Демак, маълум бўладикки, муайян ақтант бирликнинг гап ёки сўз кенгайтирувчиси мавқеида бўлиши кенгаювчи сўзнинг синтактик мавқеи билан белгиланади.

Гап бўлаги мақомида сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам келиши мумкин. Гап бўлаги вазифасида келган сўз ўз кенгайтирувчилари билан бир бутун ҳолда битта гап бўлаги (ёки бўлакнинг бўлаги) саналади.

Гапни бўлақларга ва сўз бирикмасига ажратиш синтактик таҳлилнинг икки хил кўринишидир. Гапни бўлақларга ажратиш коммуникатив бирлик таҳлили бўлса, сўз бирикмаларига ажратиш номинатив бирлик таҳлиlidir. Масалан, *Салима ўқиган китобни мен кеча тугатган эдим* гапининг гап бўлақлари буйича таҳлили қуйидагича бўлади.

1. *тугатган эдим* - кесим
2. *мен* - эга
3. *кеча* - ҳол

Салима ўқиган китоб бирикуви гап бўлаги эмас ва у бўлақлар таҳлилида эътиборга олинмайди.

Демак, тўлдирувчи ва аниқловчи сўз кенгайтирувчилари бўлганлиги боис гап бўлақлари таҳлилида эътиборга олинмайди. Гапни сўз бирикмаларига ажратишда эса кенгаювчи сўз кенгайтирувчи сўз билан бирикма сифатида олинади. Гап кенгайтирувчилари бирор сўз (атов бирлиги) маъносини эмас, балки кесимлик қўшимчаси маъносини муайянлаштирганлиги боис, сўз бирикмалари сифатида олинмайди. Шундай қилиб, юқоридаги гапдан коммуникатив сатҳга даҳлдор, яъни P_m га боғланувчи сўзларни чиқариб ташласак:

- а) *Салим ўқиган*
- б) *ўқиган китоб*
- в) *китобни тугатмоқ*

каби учта сўз бирикмаси мавжудлиги аён бўлади. Чунки гап таркибидаги *Салим, ўқиган, китоб* бирикмалари сўз кенгайтирувчиларидир.

Демак, ҳулоса қилиш мумкинки, сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчилари муносабатидан келиб чиққан ҳолда сўз бирикмалари таҳлилини гап бўлақлари таҳлили билан қориштирмаслик керак.

Гапда ажратилган сўз шакллар

Гапда иштирок этаётган атов бирликларининг маънолари сўзловчи учун етарли даражада очилмаган бўлиши мумкин. Шунда уларнинг маъноларини муайянлаштириш мақсадида алоҳида, таъкид оҳангига эга бўлган атов бирликлари нутққа киритилади. Қуйидаги гапларга эътибор беринг:

1. *Шавкат шеър ўқиди.*
2. *Юртим - Нурота*
3. *Унинг кафолати керак бўлади.*
4. *Сой бўйида узоқ турди.*
5. *Сени соғиндим.*

Тингловчи учун ушбу гаплардаги маълум бир сўзлар маънолари изоҳларсиз ноаниқ бўлиши мумкин. Буни эътиборга олган ҳолда сўзловчи уларни муайянлаштирувчи сўзлар билан қўллайди.

1. *Шавкат, шоир, шеър ўқиди.*
2. *Юртим - Нурота, тоғлар ораси.*
3. *Унинг, Иқром Имомзоданинг, кафолати керак бўлади.*
4. *Сой бўйида, қўш ёнгоқнинг тагида, узоқ турди.*
5. *Сени, вафодоримни, соғиндим.*

Биринчи гапда эга (*Шавкат*) нинг маъносини *шоир* сўзи, иккинчи гапда кесим (*Нурота*) нинг маъносини *тоғлар ораси*, учинчи гапда аниқловчи (*унинг*) нинг маъносини *Иқром Имомзоданинг* сўз шакли, тўртинчи гапда ҳол (*сой бўйида*) нинг маъносини *қўш ёнгоқнинг тагида* сўз шакли, бешинчи гапда тўлдирувчи (*сени*) нинг маъносини *вафодоримни* сўзшакли изоҳлаган, тўлдирган, муайянлаштирган. Бу сўзлар ўзлари изоҳлаётган сўзлар билан бир ҳоким сўзга тобеланади. Ундан фақат тор маънога эгаллиги ва таъкид оҳанги билан ажралиб туради. Бундай атов бирликлари гапнинг ажратилган кенгайтирувчилари дейилади. Гапнинг сўз кенгайтирувчилари ҳам, гап кенгайтирувчилари ҳам ажратилиши мумкин. Юқоридаги биринчи ва иккинчи гапларда гап кенгайтирувчилари, 3-, 4-, 5-гапларда эса сўз кенгайтирувчилари ажратилган. Шу боисдан ажратилган кенгайтирувчилари:

а) ажратилган гап кенгайтирувчилари;

б) ажратилган сўз кенгайтирувчилари

тарзида иккига бўлиб ўрганиш мумкин.

Гап ажратилган кенгайтирувчилари билан *ажратилган бўлақлар* муқобил атамалар эмас. Чунки ажратилган бўлақлар деганда гап конструктив бўлақларининг ажратилиши тушунилади. *Ажратилган кенгайтирувчилар* атамаси эса бўлақ

мавқеига эга бўлмаган атов бирликларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Масалан, *Мен сени, вафодоримни, соғинганимни айта олмайман* гапида *вафодоримни* сўз шакли ажратилган кенгайтирувчи, лекин гап бўлаги эмас.

Гап ажратилган кенгайтирувчиларининг гап структур схемасига муносабати улар изохлаётган атов бирликлариники кабидир. Ажратилган кенгайтирувчилар ажралмиш (муайянлаштирилаётган) атов бирликларининг «соялари» бўлганлиги боис улар билан бир бутун ҳолда бевосита ёки билвосита гап структур қолипига дахлдор бўлади. Юқоридаги гапнинг структур қолипга муносабатини кузатиш:

E	H	W	Pm
<i>Мен</i>		<i>айта ол</i> ↑ <i>соғинганимни</i> ↑ <i>вафодоримни,</i> <i>сени,</i>	<i>майман</i>

Ёки, *Шавкат, шоир, шеър* ўқиди гапининг структур схемаси қуйидагича:

E	H	W	Pm
<i>шоир,</i> <i>Шавкат,</i>		<i>ўқи</i> ↑ <i>шеър</i>	<i>ди</i>

Ажратилган кенгайтирувчилар муайянлаштирилаётган бўлакнинг «сояси» бўлганлиги боис, соф нуткий ҳодисадир. Шу боисдан унинг мавжудлиги ва ўзига ҳослиги соф нуткий омил - оҳанг билан ҳам боғлиқдир. Ўзига ҳос оҳангдан маҳрум қилинса, у бошқа нуткий ҳодиса - ундалмага монанд бўлиб қолади. Масалан, *Эркин, укам, инженер бўлди* гапида *укам* атов бирлиги ажратилган кенгайтирувчига ҳос оҳангдан маҳрум этилса (*укам* бирлигидан кейин ажратиш паузаси қўлланса), у эгага ва эганинг атов бирлиги эса ундалмага айланиб қолади.

Гап ва сўз кенгайтирувчиларининг ажратилишида ўзига хосликлар бор.

Гапда изоҳловчининг ажратилиши бошқа кенгайтирувчиларга nisбатан ўзига хосдир. Изоҳловчи одатда изоҳланмишдан олдин келади: *тракторчи Тошпўлат, ошпаз Маматқулов, профессор Жўраев* каби. Изоҳловчи ажратилганда, изоҳланмиш қандай мавжеда бўлса, у ҳам шундай мавжега эга бўлади. Масалан, *Тракторчи Тошпўлат сменани топширди* гапида изоҳловчи (*тракторчи*) эга (*Тошпўлат*) га тобе. Бирок у ажратилса, гап эгасига тобелиги йўқолади ва ўзи ҳам эгага айланади. *Тошпўлат, тракторчи, сменани топширди*. Бу гапда *тракторчи* сўзшакли ўрни ўзгарган изоҳловчи эмас, балки тамоман янги мавже (гап конструктив бўлаги - эга) олганлигини изоҳланмиш (*Тошпўлат*) ни гапнинг бошқа конструктив ёки ноконструктив бўлаклари вазифасига қўйиш билан амин бўлиш мумкин:

1. Бу киши - *Тошпўлат, тракторчи*.
2. *Тошпўлатни, тракторчини, танийман*.
3. *Тошпўлатнинг, тракторчининг, обрўйи баланд, ҳурмати жойида*.

Биринчи гапда «собик» изоҳловчи бўлмиш *тракторчи* кесим, иккинчи гапда тўлдирувчи, учинчи гапда қаратувчи аниқловчи вазифасида келган. Демак, бундай ҳолда ажратилиш натижасида изоҳловчи ўз сифатини ўзгартиради.

Ажратилган сифатловчи. Сифатловчи аниқловчи ажратилганда ҳам аниқланмишдан кейинга ўтади: *1.Ипаклари тиллодан дўппи тикдим - Дўппи тикдим, ипаклари тиллодан. 1.Яланг оёқ Қобил бобо даг-даг титрайди - Қобил бобо, яланг оёқ, даг - даг титрайди.*

Гапнинг бошқа турдаги кенгайтирувчилари ажратилганда, ажралмиш ва ажратилган кенгайтирувчилар грамматик шакл ва синтактик мавже жиҳатидан сифат ўзгариши касб этмайди.

Ажратилган эга. Изоҳловчи таъкидланганда, ажратилган эгага айланади: *1.Доцент Жумаев Турсунали илмий сафарга жўнади - Жумаев Турсунали, доцент, илмий сафарга жўнади. 2.Капитан Мамедов сўз олди - Мамедов, капитан, сўз олди.*

Куйидаги гапларда эганинг ўзи ажратилган: *Сиз, ёшлар - бизнинг умидимизсиз*. Бунда *ёшлар* сўзшаклини ажралмиш эгадан олдинга ўтказиб бўлмайди. Ажратилган эга изоҳловчидан олдин бўлганда унинг ўрнини алмаштириш мумкин: *Жумаев доцент - доцент Жумаев* каби.

Ажратилган ҳол. Бунда гапнинг бўлаги маъноси жуда ҳам аниқ бўлмаган, умумий сўзшакл билан ифодаланади. Ажратилган

ҳолнинг маъноси нисбатан муайян ва тор бўлади: *Кишда, чиллада, бўрилар одамга ҳам ҳамла қилади.*

Ажралмиш ҳолсиз ажратилган ҳол бўлиши мумкин. *Шарипов, хаёлга чўмиб, бозорга қараб кетмоқда эди.* Бундаги ажратилмишни ажратиш-таъкид деб аташ мумкин.

Ажратилган тўлдирувчи. Ажратилган тўлдирувчи одатдаги тўлдирувчининг олмошнинг маъносини изоҳлайди: *Кеча кундуз сени, вафодоримни, ўйлайман.*

Ажратилган бўлақлар таҳлилида яна қуйидагиларга эътибор бериш лозим.

1. Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўз ёки уюшиқ сўзлар ажратилган бўлиши мумкин:

1) *Салим ва Шавкат - синфдошлар, йўлга тушишди.*

2) *Синфдошлар - Салим ва Шавкат йўлга тушишди.*

Биринчи гапда *синфдошлар*, иккинчи гапда *Салим* ва *Шавкат* уюшиқ сўзлари ажратилган кенгайтирувчилардир.

2. Ажратилган бўлақларни аниқлашда тартиб муҳим роль ўйнайди. Ажратилган кенгайтирувчи кейин, ажралмиш кенгайтирувчи олдин келади:

1) *У шаҳарга, Қаршига кетди.*

3) *У Қаршига, шаҳарга, кетди.*

Биринчи гапда *Қаршига*, иккинчи гапда *шаҳарга* сўз шакллари ажратилган бирликлардир.

Ажратилган аниқловчи билан аниқланмиш дистант ҳолатда бўлганда, уларнинг алоқаси кучсизланиб, аниқловчининг нисбий мустақиллик ҳолати кучаяди: *Ҳалиги йигит, қўлида тугуни бор эди-ку, сартарош, эртага таътилга чиқар экан.*

Содда гапларда тенг боғланиш

Гап ўзаро тенг боғланишга эга сўзлар билан ҳам кенгайтириши мумкин: *Бодомлар, шафтолилар ва ўриклар гуллади.* Бу гапдаги *бодомлар, ўриклар, шафтолилар* сўз шакллари синтактик мазмун жиҳатдан бири иккинчисига тобе бўлмасдан, тенг алоқага киришган ва бу алоқа тенг боғловчилар ёки оҳанг воситасида амалга оширилган. Бундай тенгланиш қаторини ҳосил қилган сўз шакллар бир кенгаювчи сўзшаклга тобеланиб, синтактик жиҳатдан бир хил мавқега эга бўлади. Бу сўзшакллар уюшиқ сўзшакллар дейилади. Тенгланиш қатори гапда ҳар қандай синтактик мавқени эгаллаши мумкин.

Кесим: *Сиз ақлли ва тадбиркорсиз.*

Эга: *Гўё Навоий ва Бойқаро қаршимда эди.*

Ҳол: *Сув ўйноқлаб, кўпикланиб оқарди.*

Тўлдирувчи: *У қалам, дафтар, ручка олди.*

Аникловчи: *Насибанинг ва Кариманинг опалари келди.*

Ундовлар: *Азиз дўстлар, юртошлар, сизларни соғиниб яшадим.*

Кўринадики, гапнинг конструктив бўлаклари ҳам, ноконструктив бўлаклари ҳам уюшиши мумкин.

Уюшиқ сўзшакллар бир бутун ҳолда, яхлит узв сифатида гап сгруктур қолишига бевосита (уюшиқ кесим, эга, ҳол) ёки билвосита (тўлдирувчи, аникловчи ва бошқа сўз кенгайтирувчилари) дахлдор бўлади. Тенгланиш қаторидаги сўзшакллар синтактик жиҳатдан бир хил мавқега эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Яъни улар бир ҳоким узвга тобеланишса ва ўзаро тенг алоқага киришишса-да, синтактик вазифа жиҳатдан фарқланади. Масалан: *Ҳар жойда ва ҳар кимга сен ҳақингда гапирдим.* Бундаги *ҳар жойда ва ҳар кимга* сўз шакллари ўзаро тенг алоқага киришган, лекин бири гап кенгайтирувчиси (*ҳар жойда*), иккинчиси эса сўз кенгайтирувчиси (*ҳар кимга*) дир. Бундай тенгланиш қатори уюшмаган тенгланиш қатори дейилади. Уюшмаган тенгланиш қатори аъзоларининг ҳар бири ҳар хил лисоний-синтактик ўринларнинг тўлдирувчиларидир. Хусусан, мазкур гапдаги *ҳар жойда* сўз шакли гап лисоний структурасидаги ҳол ўрнини тўлдирса, *ҳар кимга* сўзшакли гап марказидаги атов бирлиги (W) нинг кенгайтирувчиси, гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлмаган узвдир.

Тенгланган сўз шаклларининг ҳар бири кенгайган бўлиши ҳам мумкин: *1.У денгиз қиёфасини касб этган кенг пахтазорга ва ундаги марра учун куйиб-пишаётган теримчиларга узоқ тикилди. 2.Шўх йигитлар, эрка қизлар қувнашар.*

Уюшган сўзшакллар. Уюшган сўзшакллар ҳар доим синтактик мавқе ва морфологик шаклланиш жиҳатидан бир хил бўлади. Улар бошқа сўз билан боғланишда тенглик сақлайди. Аммо уларнинг қандай сўз билан ифодаланиши - сўз туркумлари жиҳатдан бир хил бўлиши ва, демак, бир хил сўроққа жавоб бўлиши шарт эмас: *Сени (олмош) ва Саломатнинг укасини (от) тақдирлашади.*

Уюшган сўзшакллариинг охиригиси тегинли грамматик шаклни олиб, олдинчилари олмаган бўлиши ҳам мумкин: *Майдонни бегона ўт, тош ва ҳар хил чиқиндилардан тозалаладик.* Бунда уюшган сўзшакллариинг охиригиси (*чиқиндилардан*) чиқиш келишиги билан шаклланган. Бу уюшган сўзшакллариинг грамматик шаклланиши ҳар хил бўлиши ҳам мумкин дегани эмас. Чунки охиригиси сўзшаклдаги чиқиш келишиги уюшган

сўзларнинг бошқаларига ҳам тегишли. Фақат нуткий тежам грамматик кўрсаткичнинг барча сўзшаклларда такрорланишига монелик қилади.

Уюшиқ сўзшаклларнинг муҳим нуткий белгиларидан бири санаш оҳанги билан айтилишидир. Санаш оҳанги бўлмаса, синтактик мавқе, грамматик шакл ва ифодаланиш жиҳатлари бир хиллигига қарамасдан сўзшакллар уюшиқ саналмайди. Масалан, *Менинг диққатимни думалоқ оппоқ тошлар тортди* гапидаги *думалоқ* ва *оппоқ* сўзшакллари *тошлар* сўзшаклларига тобеланиб, ифодаланиш ва грамматик шакл жиҳатдан бир хилдир. Бирок уюштирувчи (санаш) оҳангисиз улар уюшмаган кенгайтирувчилардир.

Демак, синтактик мавқе, грамматик шакл бир хиллиги ва уюштирувчи оҳангга эгаллик уюшган тенглиниш қаторининг зарурий белгисидир.

Уюшиқ кесимларнинг ўзига хос хусусиятлари. Уюшган эга, ҳол, тўлдирувчи ва аниқловчиларда тегишии грамматик шакл ҳар бир сўз шаклда алоҳида-алоҳида мавжуд бўлиши ҳам, фақат охиргисида бўлиб, олдингиларида бўлмаслиги ҳам мумкин. Бирок уюшган кесимларда кесимлик шакллари билан фақат *о х и р г и к е с и м* шакланган, бошқалари эса бу кўшимчаларни олмаган бўлади.

1. *Бизнинг ёшлар доно ва зуккодирлар.*

2. *Дўкандорлар молини мақтаб ва харидорларни чорлаб турардилар.*

3. *Воқеа содир бўлган жойга зудлик билан боришимиз ва масалага ойдинлик киритишимиз лозим.*

Сўз кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган ва кесимлик синтактик позициясини эгаллаган бўлса, у алоҳида ҳукм ва тугал маъно ифодалайди ҳамда гап ҳосил қилади. Юқорида келтирилган гапда ҳам уюшган кесимларнинг барчаси P_m кўрсаткичлари билан шакллантирилганда, уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида гапни ҳосил қилади ва натижада кўшма гап вужудга келади. Қийёсанг: 1. *Сиз аълочи ва жамоатчи кишисиз* (уюшиқ кесимли гап) - *Сиз аълочи ва жамоатчисиз* (кўшма гап). 2. *У вақтларда отам косиб, онам сувоқчи эди* (уюшган содда гап) - *У вақтларда отиси косиб эди ва онаси сувоқчи эди* (кўшма гап).

Иккинчи гапнинг ҳар бир кесимини P_m билан тўла шакллантириб, кўшма гап тарзида қўллаш услубий ғализликни келтириб чиқаради. Шу боис ушбу ўринда кўшма гап эмас, балки уюшиқ кесимли содда гапни ишлатиш ўнғайдир.

Уюшиқ кесимларнинг ҳар хил сўз туркумидан ифодаланиши ҳам учрайдиган ҳодиса. Бу от ва оллошларда мавжуд: *Таниганим билганим сен ва Салимдир*. Бирок феъл ва бошқа туркум сўзлари уюшиқ кесим ҳосил қила олмайди. Чунки от ва феъл бошқача ва қолган туркумлар бошқача тусланишга эга бўлади: *Итингдурман ва бўзлагайдирман*. Бу гапда кесимлик кўрсаткичларини иккала сўзшакл учун битта қилиб бўлмайди: *Итингдур ва бўзлагайдирман* каби.

Уюшиқ кесимларнинг олдин турганлари *-и(б)* шакли равишдош билан ифодаланганда ҳол билан монанд бўлиб қолади: *1.У кўриб бақириб юборди. 2.У таниб, билиб, сўрай бошлади*. Ҳар иккала қўлланишда ҳам феъл сўзшакллар бири-бирига ўхшайди. Бирок гаплардан биринчисида феъллар ҳол (*кўриб*) ва кесим (*бақириб юборди*) вазифаларида. Кейинги гапда эса уюшиқ кесимлар мавжуд. Бирок биринчи гапда уюшиқликнинг зарурий белгиси - уюштирувчи оҳанг мавжуд эмас.

Тенгланиш қаторида боғловчилар. Тенгланиш қатори боғловчили ёки боғловчисиз бўлиши мумкин. Боғловчисиз қатор фақат оҳанг ёрдамида ҳосил қилинади: *1.Карима, Салима, Ҳалима боққа жўнадилар. 2. У таниб, билиб, сўрай бошлади*.

Боғловчили қатор боғловчи воситалар ёрдамида ҳосил қилинади: *1.Эшикдан ёш йигит ва чол кириб келди. 2. Фарзандларимиз доно ва бахтиёрдирлар*.

Тенгланиш қатори нисбатан чекланмаган миқдордаги аъзолардан ёки чекланган аъзодан ташкил топиши мумкин. Бу аъзолараро муносабатларнинг тури билан боғлиқ. Шундай тенгланиш қатори мавжудки, бунда бемалол қаторни тўлдириш, янги аъзолар билан давом эттириш мумкин бўлади: *У кўк, қора, қизил қаламлар олди*. Бундай тенгланиш қатори **очиқ қатор** дейилади. Очиқ қатор шундай аъзолардан тузиладики, бунда бир аъзо бошқаларига қандай муносабатда бўлса, бошқа аъзолар ҳам унга шундай муносабатда бўлади. Ёпиқ қатор эса шундай аъзолардан ташкил топадики, уларда қатордаги аъзоларининг тақсимланган бўлади: бир аъзо иккинчисига бошқача, иккинчиси биринчисига бошқача муносабатда бўлади. *Богда нафақат олма, балки нок ҳам ўсади*. Очиқ тенгланиш қаторида тартиб, асосан, эркин: *Богда ўрик, олма, шафтоли ўсади* гапини *богда ўрик, олма, шафтоли, балки нок ҳам ўсади* тарзида берилса ҳам, мазмунга путур етмайди. Ёпиқ тенгланиш қаторида тартиб, кўпинча, қатъий бўлади. *Богда шафтоли, олма, балки нок ҳам ўсади* гапи *Богда нафақат нок, балки олма ҳам ўсади*

кўринишини олса, аввалги мазмунни бермайди (Киесланг: *пишириб, еди - еб пиширди, тўй ва тамоша - тамоша ва тўй*).

Баъзи боғловчилар фақат очик қаторни, баъзилари эса фақат ёпик қаторни ташкил этади.

Айирув боғловчилар очик қаторни ташкил қилади: *1.Биз учун мактаб ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат иши бўлмоғи лозим. 2.Бунда бор на офат, на гурбат, на гам.*

Бириктирув ва зидлов боғловчилари ё ёпик қаторни ташкил этади, ёки қаторни ёпади.

Ёпик қаторни ташкил этиш: *Гуллар ва майсалар ажиб бир гузаллик бахш этарди.*

Қаторни ёпиш: *Гуллар, райҳонлар ва майсалар ажиб бир гўзаллик бахш этарди.*

Тенгланиш қаторининг ҳар иккала тури - очик қатор ҳам, ёпик қатор ҳам боғловчисиз бўлиши мумкин.

1. **Боғловчили очик қатор.** Айрим боғловчилар тенглик муносабатига киришаётган ҳар бир, сўзшакл учун қўлланилиб, қаторни бемалол давом эттириш мумкин: *Салим ҳам ўқийди, ҳам ишлайди, ҳам даволанади* гапида очик қаторни ташкил этувчи боғловчилар, айтилганидек, асосан, айирув боғловчилар ва ҳам юкламасидир.

2. **Боғловчисиз очик қатор.** Боғловчисиз очик қаторни ташкил этувчи аъзолар ўзаро уюштирувчи оҳанг ёрдамида боғланади:

*Муҳайё, Сурайё, Раъно, Муқаддас,
Кўзимни яшнатиб кийибсиз атлас.*

2.1. Боғловчисиз очик қаторнинг икки тури мавжуд:

а) ҳар хил предмет, белги ва шу кабилар саналади: *Нонсиз, тузсиз, сувсиз уч кун қийналди.*

б) даражаланувчи, кўпаювчи, тўлдирувчи аъзолар саналади: *Тутаб, бурқсиб, ёниб, куйди бечора.*

2.1. Ёпик боғловчили қатор аъзолари орасида:

а) уйғунлик (*Ҳаким қаттиққул ва жиддий эди*);

б) зидлик (*Секин, аммо чиройли ёзади*)

маънолари мавжуд.

2.2. Боғловчисиз ёпик қаторда тенгланувчи аъзолар жуфтлашади: *1.Эрта-индин келарман (эрта ёки индин келарман).* Баъзан айрим воситалар ҳам боғловчисиз қаторни ташкил қилишда қўлланилади: *Сенга эмас, қизимга айтаман.*

Ундалма

Гап ундалма билан ҳам кенгайиши мумкин. Ундалма гап таркибидаги II шахс кишилик олмаши бўлган сўзшакл маъносини муайянлаштирувчи унсур бўлиб, у маптикан сўз кенгайтирувчиси мақомда бўлади. Бирок у кенгайётган сўз билан боғланганда, грамматик алоқага эга эмас. Ундалма мазмунан боғланган сўзшакл нутқ йўналтирилган шахс ёки нарса предметни ифодалайди. Ундалма вазифасида, одатла, бош келишикдаги от, баъзан отлашган сўзшакллар келади.

Демак, ундалма гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлмаган, гап таркибидаги ифодаланган ёки ифодаланмаган иккинчи шахс олмашининг сўз кенгайтирувчиси ҳисобланади. Ажратилган бўлак ажралмиш бўлак билан мазмунангина муносабатга киришганлиги каби, ундалма ҳам нутқ йўналтирилган шахс, предмет билан мазмуний боғланишга эга бўлади.

Ундалма кенгайтирган олмаши сўзшакл гапнинг барча бўлаклари, бўлакнинг кенгайтирувчилари, қолаверса, бўлак бўлақларининг кенгайтирувчилари бўлиши мумкин.

Кесим: *Дўстим, ишонганим сизсиз.*

Эга: *Ойбек, (сен) мактабга кечикясан.*

Хол: *Салим, сен туфайли муродимга етдим.*

Аниқловчи: *Гулбадан, сенинг муҳаббатинг дилингда пинҳон.*

Тўлдирувчи: *Қарчигай чангалим, сенга йўл бўлсин.*

Ундалма қўлланганда у кенгайтирган сўз тушиб қолиши ҳам мумкин. 1. *Эй Шарқнинг бўстони, дилимга пайванд!* 2. *Кел, эй Фурқат, суҳанни муҳтасар қил.*

Сўзловчининг нутқи қаратилган шахс/предметни ифодаловчи сўзшакл гап таркибида йўқ бўлиши ва уни тиклаб ҳам бўлмаслиги мумкин: 1. *Ҳай қизлар, мана бўлди пора-пора паранжи.* 2. *Йигитча, машина жўналяпти.* Аммо барибир, ундалма ифодаланмаган иккинчи шахс олмаши мазмунининг муайянлаштирувчиси эканлиги маълум бўлиб туради.

Ундалма вазифасида қўлланадиган сўзлар:

1. *От: Хола, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз?*

2. *Отлашган сўзлар: 1. Кўрганлар, гапиринг. 2. Тентагим, нима дейсан? 3. Биринчи, мен иккинчи!*

Ундалма кенгайиши ҳам мумкин: 1. *Яхши йигит, севганингдан айрилма.* 2. *Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?*

Ундалма уюшиши ҳам мумкин. Бунда нутқ турли нарсаларга қаратилади. *Дарахтлар, бўстонлар, сиздан сўрайман.*

Ундалма гапнинг барча ўринларида кела олади. Гап бошида келганда уни очади, охирида эса ёпади: *1. Азиз дўстим, омонмисан? - 2. Омонмисан, азиз дўстим.*

Ундалма мустақил гап мақомини ҳам олиши мумкин: *1. Она! Сен ҳам одам эдингми? 2. Бола қичқирди: «Дада!»*

Гапнинг кириш ва киритма кенгайтирувчилари

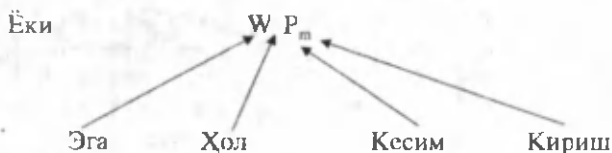
Кириш кенгайтирувчилар. Маълум бўладики, гап [P_m] и таркибида майл/модаллик маънолари ҳам мавжуд. Модаллик гап кесимини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Тилшуносликда модалликнинг ўзигина гапни ташкил этади деган қарашлар ҳам мавжуд. Чунки гап [P_m]ида мавжуд ва хилма-хил воситалар билан ифодаланган тахмин, гумон, шубҳа, ишонч, қатъийлик, ипарт, истак, тилак, буйруқ, имконият, зарурият, мажбурийлик каби маънолар ифодаланган ҳар қандай ҳукм, фикрда устувор қиймати билан ажралиб туради. Шу боисдан гап таркибида гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган, сўз бирикмаси ҳосил қилмаган бўлса-да, P_m даги мазкур маъноларга бевосита дахлдор бўлган субъектив модаллик муносабатини ифодалайдиган атов бирликлари кўшлаб учрайди: *1. Ака, бугун ота-оналар йиғилишига дадам борадиларми? - Дадам, албатта, борадилар, балки, онам ҳам борарлар. 2. Тугри, ёмон одам жазосини тортиши керак, - деди Саида. 3. Бу чол, қизини сўзига қараганда, ҳали жуда бақувват экан. 4. Сиз, ўйлаб қарасам, шу лавозимга лойиқ номзод экансиз.*

Бундай атов бирликлари ва қурилмалар гап таркибига кирар экан, [P_m] таркибидаги модал ва тасдиқ/инкор маъноларини муайянлаштиради, яъни гапнинг кесими билан мазмунан боғланади. Шу боисдан улар **модал ёки кириш кенгайтирувчилар** деб аталади. Кириш кенгайтирувчилар гапнинг конструктив бўлаклари саналмиш эга ва ҳоллар каби фақат ва тўғридан-тўғри гап марказига муносабатда бўлади. Бирок кириш кенгайтирувчилар P_m га грамматик жиҳатдан боғланмаганлиги боис унга нисбатан **конструктив** сифатини қўллаб бўлмайди. Бирок, унга зич мазмуний муносабатда бўлганлигини инобатга олиб уларни бўлак, гап бўлаги, гап кенгайтирувчиси дейиш мумкин. Демак, кириш кенгайтирувчилар сўз ва гап кенгайтирувчилари оралиғидаги «оралиқ учинчи» бўлганлиги боис уларни гапнинг **конструктив бўлмаган бўлаги**

атамаси билан номлаш мумкин. Атаманинг **конструктив бўлмаган** деган қисми ҳодисанинг сўз кенгайтирувчилари сифатига эгаллигини кўрсатса, **бўлак** узви гап кенгайтирувчилар сирасига дахлдорлигини билдиради.

Киришларнинг гап структур курилишидаги ўрнини қуйидагича бериш мумкин:

E	H	W	P _m	Кириш
---	---	---	----------------	-------

Кириш кенгайтирувчилар сўз, бирикма ва гап кўринишларида бўлиши мумкин. 1. *Фарғонада, балки, балқарсан.* (А.О.) 2. *Табибнинг таъбирича, шоҳнинг соғайиши учун уч нарса зарур экан.* (Эртакдан.) 3. *Мен сизга айтсам, бир кунда уч маҳал шаҳарга қатнашнинг ўзи бўлмайди.* (Самар Нурий.) Шу сабабли кириш кенгайтирувчилар кириш сўз, кириш бирикма, кириш гап каби турларга бўлиб ўрганилади. Аслида барча кириш кенгайтирувчилар номинатив бирликлардир. Гарчи уларнинг айрим кўринишлари гап характерида бўлса-да, уларни том маънодаги гап деб бўлмайди. Масалан, юқорида келтирилган, *мен сизга айтсам* курилмаси мазкур гап таркибида шаклан гап кўринишида бўлса-да, унинг зиммасига фикр ифодалаш, ахборат узатиш вазифаси юклатилмаган. Унда P_m шакли мавжуд бўлса-да, унда тегишли маънолар воқеланиши ўта кучсизланган. Шу боисдан ундаги P_m шакллари ва унга мос гап кенгайтирувчилари ўзгартириб кўрилса, унинг киришлик моҳияти бутунлай йўқолади.

Кириш кенгайтирувчиларнинг умумий ва хос хусусиятлари қуйидагилар:

1. Кириш гап таркибига муайян денотатив маънолари билан қирмайди. Масалан, юқорида келтирилган *Мен сизга айтсам* кириш гапидаги сўзларда ҳаракат, ҳаракатни бажарувчи шахс, объект каби маънолар ифодаланмаган. Унда бир бутун ҳолда «ишонтириш» модал маъноси мавжуд.

2. Грамматик шаклланганлик нуқтаи назаридан киришлар ранг-барангдир. Унда тусланган феъллар ҳам (*айтсам*), тусланмаган феъллар ҳам (*шундай қилиб*). отлар ҳам (*чамаси*), олмошлар ҳам (*менинча*) кириш вазифасида келади. Аммо улар, айтилганидек, баъзан қисман, баъзан бутунлай ўз луғавий маъносини йўқотиб, парадигмасидан вақтинча узилган бўлади.

3. Кириш кенгайтирувчиларнинг барчаси ўзига хос ягона «сўзловчининг ўз фикрига муносабатини билдириш» умумий маъноси остида бирлашади.

4. Кириш кенгайтирувчиларнинг гапдаги ўрни қатъий эмас.

Бу белгиларнинг барчаси кириш кенгайтирувчиларни ўзига хос луғавий-синтактик гуруҳни ташкил этишини кўрсатади.

Кириш кенгайтирувчилар гапда қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Таъкидлаш, тингловчининг диққатини баён қилинаётган фикрга тортиш. *такрорлайман, муҳими, ишонсангиз, масалан, мисол учун, таъкидлайман, айтиш керакки.*

2. Субъектив муносабат, ҳис-туйғуларни ифодалаш. *бахтимизга, бахтга қарши, уйлайман, умид қиламан, ўйлайманки, шубҳасиз, эҳтимол, шу маънода, қайсидир маънода, афсуски, аттанг, эссиз.*

3. Фикрни баён қилиш усулига муносабат: *тўғрисиини айтганда, бир сўз билан айтганда, содда қилиб айтганда, аниқроғи, қисқаси, гапнинг индаллоси.*

4. Фикрнинг боғланишини, матн таркибий қисмлари орасида муносабат, ички алоқа кабишларга сўзловчининг қандай қарашини: *демак, хулоса, сабаби, шундай қилиб, кўринадики, маълум бўладики, бунинг устига, одатда.*

5. Айтилаётган фикрнинг кимга тегишли эканлигини билдирувчи сўзлар: *менимча, фикримча, унинг сўзига қараганда, айтишларича, хабар беришига қараганда.*

6. Фикрнинг тартибини, изчиллигини билдирадиган сўзлар: *биринчидан, аввало, иккинчидан.*

Киритма қурилмалар. Киритма қурилмалар гап ҳолатида бўлиб, нуқтада гапдан англашишгаётган фикрга қўшимча тариқасидаги янги фикрни баён этиш воситасидир. Киритмалар кириш гаплардан ўзининг гаплик моҳиятига тўла эгаллиги (кириш гаплар гарчи шаклан гап тарзида бўлса-да, кўпроқ кириш сўзлик табиатига эга бўлади), асосий гап билан мазмуний боғлиқликнинг ўзига хослиги билан ажралиб туради: *Бувамга (ҳамма банд*

бўлганлиги учун) мен қарашиб турадиган бўлдим. Бу гапдаги ҳамма банд бўлганлиги учун қурилмаси киритма гап бўлиб, у асосий гап билан грамматик жиҳатдан боғланмаса-да, мазмунан ундан англашилган воқеа/ҳодисанинг сабабини билдириб, мазмунан қўшма гапларда бўлгани каби изоҳлаш вазифасини ўтамоқда. Киритма гапнинг нисбий мустақиллиги гап оҳангидан ҳам англашилиб туради.

Киритма гапнинг қўшма гап таркибидаги содда гапдан фарқи унинг маълум гапга нутқ momentiда туғилиб қолган эҳтиёжга кўра қутилмаган тарзда бирдан киритилишидир. Бу уни соф нутқий ҳодисадек тасаввур қилишга олиб келади. Бироқ сўзловчи оғинда киритма қурилмаларни гапга киритиш кўникма ва малақаси мавжуд бўлиб, бу унинг лисоний ҳодиса тажаллиси эканлигидан, лисонда унинг нутқий қўланиш андозаси мавжудлигидан далолат беради.

Киритма қурилмаларнинг ўрни ҳам гап таркибида катъийдир. У асосий фикрга қўшимча, илова фикрни ифодалаганлиги боис гап аввалида кела олмайди. Чунки асосий фикр бошланмасдан илова фикрни бериш ноўриндир. Шунингдек, киритма гап охирида ҳам бўлмайди.

Киритма гапларнинг яна бир хусусияти унинг йиғиқ (кесимдангина иборат) бўлмаслигидир. 1. Ялпиз (чўл ялпизини айтганим йўқ) ошга солинади. 2. Ўша ёш болани (у ота-онасиз қолган эди) бойга қарол қилиб беришди. Чунки, биринчидан, фикр қўшимча бўлса-да, у муҳим, шу боисдан, одатда, уни фақат кесим билан беришнинг имкони йўқ. Иккинчидан, киритма бир сўз билан берилса, у ажратилган бўлакка айланиб қолади: *Онам (ўғай) мени кўп уришарди. Бундай кўринишдаги ажратилган бўлак баъзи дарслик ва қўлланмаларда киритма гап сифатида талқин қилинади. Бироқ *Отам (ўғай) қазо қилди гапида ўғай бирлиги ажратилган аникловчидир (Байроқ, ҳаво ранг, ҳилпирамоқда гапидаги каби).**

Демак, киритма қурилмали гаплар моҳиятан қўшма гапларга ўхшайди. Бироқ грамматик шакл ва интонацион ўзига ҳослик уларни фарқловчи белгидир. Мисол сифатида *Ўрмондан (у ерда йиртқич ҳайвонлар бор эди) бўқирган овозлар эшитиларди* гапини олайлик. Гап мазмунини *Ўрмонда йиртқич ҳайвонлар бор, шунинг учун у ерда бўқирган овозлар эшитиларди* дея тушуниш мумкин. Бироқ уни *Ўрмонда бўқирган овозлар эшитиларди, у ерда йиртқич ҳайвонлар бор эди* тарзида ўзгартирилса, гаплардаги грамматик мустақиллик кучайиб, уларда қўшма гаплик сусайиб, алоҳида содда гапларга интилиш ўсади.

Гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари

Ифода мақсадига кўра гапларнинг турланиши соф нуткий ходисадир. Сўзловчи нутк жараёнида фикр ифодалаш билан бирга, маълум бир мақсадни кўзлайди ҳам. Гаплар сўзловчининг кўзлаган мақсадига кўра турли-туман бўлади.

1. Дарак гаплар: *Узоқдаги залворли тоғлар хаёлимни келдилар босиб.* (А.О.)

2. Сўрок гаплар: *Сен баҳорни соғинмадингми?* (А.О.)

3. Буйруқ гаплар: *Мени кутгил...* (К.С.)

Аммо бу турлар орасига кескин чегара қўйиб бўлмайди. Бир тур иккинчи тур вазифасини бажаравериши мумкин. Дейлик, шаклан дарак гап сўрок мазмунини, сўрок гап дарак мазмунини ифодалаш мумкин. Мисоллар: 1. *Онани ким севмайди?* (шаклан сўрок, мазмунан дарак.) 2. *Дастурхонга қарамайсизми?* (шаклан сўрок, мазмунан буйруқ.) Қарздор дехқонга бойнинг «*Куз келди*» деб қичқиргани оддий дарак эмас, балки «*Қарзингни тўла!*» мазмунидаги буйруқ гапдир. (А. Ғуломов)

Кўшма гап таркибидаги содда гапларда ифода мақсади ўзига хосдир. Эргаш гапли кўшма гапларда ифода мақсади бош гапники билан бир бутун ҳолда битта бўлади. Тенг муносабатли кўшма гапларда эса олдин турган гап фақат дарак табиатига эга бўлади.

Дарак гаплар. Дарак гаплар хабар бериш, бирор ходиса ёки далилни тасдиқлаш хусусиятига эга бўлади: 1. *Умрим бўйи сени кутарман.* 2. *Сарви гулру келмади.*

Дарак гаплар кесимликдаги майл маъноларига кўра турлича бўлиши мумкин:

1. Аниқ хабар: *Бола келди.*
2. Тахмин: *Эртага мажлис бўлар.*
3. Истак: *бугун бозорга чиқсам.*

Бу каторни яна давом эттириш мумкин.

Дарак гап истакни ифодалаганда, сўзловчининг тахмин-тилагини ҳақида хабар беради. Истак қатъийлашса, у буйруқ гапга айланиб кетади. Бу билан дарак гап ва буйруқ гаплар бири-бирига яқинлашади: *Сен борсанг - Сен бор.*

Дарак гапда сўз тартиби, одатда, бузилмаган, гап эса дарак интонациясига эга бўлади. Шунингдек, дарак гапнинг кесими ҳам ўзига хосдир. У сўрок юкламаларидан холи ва аниқлик майли шаклида бўлади.

Атов гаплар ва сўз-гаплар ҳам дарак табиатига эга бўлади: 1. *Қиш.* 2. *Ҳа.* 3. *Раҳмат.*

Сўрок гаплар. Сўрок гапларда сўрок маъносига бошқа маънолар ҳам қоринган ҳолда бўлиши мумкин:

1. Сўрокнинг ўзи: *Салим келдими?*
2. Сўрок-ҳайрат: *Салим келдими?*
3. Сўрок-таажжуб: *Ёзда ҳам шундай ёмғир ёгадими?*
4. Сўрок-мамнунлик: *Салим тугатдимми-а?*
5. Сўрок-ғумон: *Олиб чиқармикин?*
6. Сўрок-тахмин: *Сен олим эмасмисан?*
7. Сўрок-дарак: *Тугатдимми? (Кўрдингми, тугатди маъносида.)*
8. Сўрок-буйруқ: *Тезроқ жўнамайсизми?*

Сўрок гаплар қутилаётган жавобга муносабатига кўра уч хил бўлади:

1. Соф сўрок гаплар жавоб талаб қилади: *Бугун қаерга борасан?*
2. Риторик сўрок гаплар жавоб талаб қилмайди ва моҳиятан дарак, шаклан сўрок гап ҳисобланади: *Онани севмайдиган одам одамми?*
3. Сўрок-буйруқ гаплар сўрок йўли билан буюриш маъносини ифодалайди: *Тезроқ келмайсизми?*

Сўрок гаплар мазмун ҳажмига кўра икки хил бўлади:

1. Умумий сўрок. Бунда нарса ёки ҳодиса тўлалигича аниқланади: *Бу нима? Бу китобми?* Бунда жавоб кесимга тегиши бўлади.
2. Хусусий сўрок. Бунда нарса ёки ҳодисанинг бир томони аниқланади: *Бу қандай китоб? Китобнинг варағи қанча? Сен қаердан келдинг?* Бунда жавоб сўрок олмоши билан ифодаланган кесимдан бошқа ҳар қандай бўлак бўлади.

Сўрок гапларда сўрок маъноси қуйидаги воситаларга таянади:

1. Сўрок юкламалари.
2. Сўрок олмошлари.
3. Сўрок оҳанги.

Буйруқ гаплар. Буйруқ гаплар тингловчини бирор предметга бирор ишни бажаришга ундаш, буюриш, кисташ маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай маъновий кўринишлар турли-тумандир. Шунга кўра буйруқ гап ўз ичида ҳар хил кўринишга эга бўлади.

1. Соф буйруқ: *Тез бор!*
2. Буйруқ-кисташ: *Борсанг-чи!*
3. Буйруқ-ишғимос: *Менга ҳам беринг.*

4. Буйрук-маслаҳат: *Яхшиси, уйда қола қол.*

5. Буйрук-тилак: *Яшасин тинчлик.*

6. Буйрук-чакирик: *Олга!*

Буйрук гапнинг бу турлари оҳанг жиҳатидан фаркланиб туради.

Буйрук гапнинг кесими, одатда, буйрук майлининг иккинчи шахс, баъзан учинчи шахс шаклидаги феълдан бўлади: *Бор! Чекилмасин!* Кесим биринчи шахс буйрук майлидаги феълдан бўлганда, гап оҳангидаги қатъийлик уни буйрук гапга айлантиради: *Номус учун курашайлик!*

Баъзи ҳолатларда аниқлик майлидаги яқин ўтган замон феъли ҳам буйрукни ифодалаш мумкин: *Қани, жўнадик!*

Буйрук гаплар кўпинча ундадилли ва ундовли бўлади: *1. Ҳой, тезроқ юринглар. 2. Бозор, бу ёққа кел!*

Гапла сўзлар тартиби. Ақтуал бўлиниш

Нутқ индивидуал табиатга эга бўлганлиги боис гапда иштирок этаётган сўзшакллар таркиби ҳам эркиндир. Бироқ бу «эркинлик» ҳеч қачон умумий лисоний қонуниятлар доирасидан ташқарида бўлмайди. Сўзловчининг мақсади, услуб талаблари асосида сўзшакллар умумий тартибга эга бўлади.

Ҳар қандай нутқий гап, ўзида маълум воқеликни ифодалаш билан бирга, сўзловчининг ахборот мақсадини ҳам намоён қилади. Масалан, *Жамшид мактабга кетди* гапида, Жамшиднинг мактабга кетиши воқелиги қайд қилиниши билан бирга, сўзловчининг тингловчига Жамшиднинг қаерга кетганлиги ҳақидаги маълумотни етказиш нияти ҳам ўз аксини топган. Шу боисдан гап *Жамшид қаерга кетди?* сўроғига жавоб бўлади. Демак, ушбу гапдаги воқелик Жамшиднинг қаерга кетганлиги эмас, балки кимнинг қаерга кетганлиги, сўзловчининг ахборот мақсади эса Жамшиднинг қаерга кетганлиги ҳақидаги маълумотни тингловчига етказишдир.

Гапни *Мактабга Жамшид кетди* шаклида ўзгартирсак, воқелик олдинги гапдаги билан бир хил, бироқ сўзловчининг ахборот мақсади *Мактабга ким кетди?* сўроғи орқали муайянлашади. Биринчи гапда ҳаракатнинг йўналиши, иккинчи гапда ҳаракатнинг бажарувчиси ахборот мўлжалидир. Гапнинг ахборот вазифаси нуқтаи назаридан тузилиши *ақтуал тузилиш* дейилади. Ақтуал тузилманинг таркибий қисмлари ақтуал бўлақлар дейилади.

Ақтуал вазифа нуктаи назаридан гапни ташкил этувчи унсурлар тема (маълум) ва рема (янги) қисмларга бўлинади. Гапнинг рема қисми коммуникатив (ахборот) нуктаи назардан аҳамиятли бўлади. Савол ана шу ремани аниқлаш учун берилади. Гапнинг тема қисми маълум бўлганлиги сўрок гапда айнан такрорланади. Юқоридаги гапларда тема-ремастик (ақтуал) бўлиниш куйидагича:

тема	рема
<i>Салим</i>	<i>мактабга кетди</i>
<i>Мактабга</i>	<i>Салим кетди</i>

Гапнинг ақтуал бўлиниши мантикий бирлик бўлган ҳукмнинг бўлакланиши (субъект ва предикатга бўлиниш) га ўхшайди. Шу боисдан айрим тилшунослар ақтуал бўлиниш сатҳини *мантикий-грамматик сатҳ* деб ҳам номлайди.

Ақтуал бўлиниш соф нуткий ҳодисадир. Лекин ақтуаллашиш лисоний структурадан мутлақо узилган дейиш нотўғри. Ҳар қандай ҳодиса муайян моҳиятнинг намояндаси бўлганлиги каби ақтуаллашиш ҳам конструктив-синтактик сатҳдан бутунлай узилмаган. Ақтуаллашишда гапнинг лисоний структураси унсурлари бўлмиш кесим, эга, ҳол ўринлари тўлдирувчилари ёки бу тўлдирувчилар кенгайтирувчиларининг коммуникатив аҳамияти ақтуал бўлинишни келтириб чиқаради. Шу боисдан ақтуаллашишнинг лисоний асоси конструктив-синтактик лисоний сатҳ, ақтуаллашиш жараёни эса коммуникатив-синтактик сатҳ деб юритилади.

Ақтуал бўлиниш талаби билан гапда сўзшаклларнинг тартиби ҳар хил бўлади.

Гапнинг конструктив ва ноконструктив бўлаклари турлича жойлашади. Бунинг синтактик қурилишга дахли йўқ. Тартиб ўзгариши билан гап синтактик қурилишига путур етмайди. Гапда сўзшакллар тартиби ақтуал бўлиниш билан чамбарчас боғлиқ.

Гапдаги сўзшакллар ўзларининг тема ёки ремага киришига кўра жойлашади.

Ахборотнинг тингловчига маълум парчаларини ифодаловчи сўзшакллар гап бошида келади.

Тема (маълум) ҳақида ахборот берувчи бўлиб, рема эса гап охирида, темадан сўнг келади. Бу изчилликнинг бузилиши ё услубий бўёқдорлик учун хизмат қилади, ёки мантикий бузилишни келтириб чиқаради.

Агар эга гуруҳи тема, кесим гуруҳи рема бўлса, актуал бўлиниш синтактик бўлиниш билан мувофик келади. Масалан, *Уқувчилар шодланишди* (эга-кесим, тема-рема)

Қуйидаги гапларнинг тема-ремастик бўлинишини қиёсланг:

	Тема	Рема
1	<i>Фермерлар</i>	<i>бу йил пахтадан мўл ҳосил олдилар</i>
2	<i>Бу йил</i>	<i>фермерлар пахтадан мўл ҳосил олдилар</i>
3	<i>Пахтадан</i>	<i>фермерлар бу йил мўл ҳосил олдилар</i>

Биринчи жумлада тема гапнинг эгаси билан мувофик келади. Кейинги гапларда актуал ва синтактик бўлиниш номувофиклиги юз берган. Демак, маълум бўладики, гапдаги сўзшакллар ўрни ўзгаргани билан синтактик структурада ўзгариш юз бермайди. Актуал бўлинишда эса у муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Актуаллаштирувчилар каторида тартибдан ташқари бошқа воситалар ҳам. Улар устивор қиймат касб этганда, тартибнинг роли сусаяди. Муҳим актуаллаштирувчилар каторига фонетик, лексик ва грамматик актуаллаштирувчиларни киритиш мумкин.

1. Просодик актуаллаштирувчи воситалар. Бундай актуаллаштирувчи воситалар сирасига мантикий урғу ва у билан боғлиқ бўлган нутқ темпи ва пауза киради.

Гапда нечта сўзшакл бўлса, шунча миқдорда сўз урғуси бўлади. Бирок гап қанчалик даражада ёйик ёки йиғик бўлишидан қатъи назар унда мантикий урғу битта бўлади. Қайси сўзшакл мантикий урғу олса, шу сўзшакл рема, гапнинг қолган қисми эса тема ҳисобланади. Фақат эга ва кесимдан иборат гапларда қайси бўлак мантикий урғу олса, у рема мақомини олади. *1. Карим келди. Карим* - тема, *келди* - рема. *2. Карим келди. Карим* - рема, *келди* - тема.

Эмфатик эмоционал урғу. Эмфатик урғу ҳам гапдаги маълум бир сўзшаклни ажратиб кўрсатади. Бу билан у мантикий урғуга ўхшаб кетади. Бирок, мантикий урғудан фаркли ўларок, эмфатик урғуда хиссийлик қучли бўлади. Ўзбек тилида эмфатик урғу остидаги сўз таркибидаги унли ёки ундош чўзилади. Масалан: *Ҳаво т-о-за экан. Ч-и-ройли қиз келди.* Сўзларни такрорлаш натижасида ҳам эмфатиклик ифодаланади: *Мен борсам, мен.*

Мантикий ва эмфатик урғу остидаги сўзларда пауза ҳам кўмаклашувчи восита сифатида қатнашади. Бу урғуни олган сўзлардан олдин кўп ҳолларда пауза пайдо бўлади.

2.Лексик ва грамматик актуаллаштирувчи воситалар. Маълум сўзшаклнинг актуаллашишида ўзбек тилидаги турли луғавий ва грамматик шакллар ҳам иштирок этади. Бу воситалар мантикий урғули сўзшакл билан келиб, мантикий ёрдамчи актуаллаштирувчи восита ҳисобланади. Буларга *фақат, ёлғиз, ҳатто, ўзи* сўзлари ва *-гина, -оқ, -ёқ* кўшимчалари киради.

1. *Ҳатто Жавоҳир ўқиди.*
2. *Сарвар ҳам келди.*
3. *Аслиддин ҳам ўқиди, ҳам ёзди.*
4. *Мен ўзим айтаман.*
5. *Шерзоднинг ўзигина тушунади.*

Бу луғавий-грамматик восита билан келган бўлак мантикий урғу олиб актуаллашади - ремага айланади.

Коммуникатив бўлинмас гаплар. Ҳар қандай гап ҳам тема - рематик бўлинишга эга бўлавермайди. Шундай кўринишдаги гаплар ҳам борки, уларни коммуникатив бўлинмас гаплар дейиш мумкин. Бундай гапларда тема (маълум ахборот) бўлмайди. Гап бутунича ремадангина иборат бўлади. Бундай гапларнинг ахборот васифаси бирор воқеа-ҳодисанинг мавжудлиги ёки вужудга келганлигини ифодалашдан иборат бўлади. *1. Бугун стадионга борилади. 2.Баҳор. 3. Иссиқ бошланди. 4. Тез тонг отди. 5. Раҳмат.* Коммуникатив яхлитлик гапларнинг кўпроқ бир таркиблилиги билан алоқадор бўлади. Икки таркибли феъл кесимли гапларда бу гап семантикаси билан боғланган бўлади. *1.Тонг отди. 2.Шом тушди.* Бундай гапларнинг семантик структураси деярли бир таркибли гапларга яқинлашиб қолади.

Нутқий гапларнинг эмоционалликка кўра турлари

Нутқий гаплар эмоционалликка муносабат нуктаи назаридан иккига бўлинади:

1. Ҳис- ҳаяжонли гаплар.
2. Ҳис- ҳаяжонсиз гаплар.

Гаплар, ифода мақсадига кўра қандай гап бўлишидан қатъи назар, ҳис-ҳаяжонли ёки ҳис-ҳаяжонсиз бўлади. Қиёсланг!*1. Мен келтираман* - ифода мақсадига кўра дарак гап, эмоционалликка кўра ҳис-ҳаяжонсиз гап. *2. Мен келтираман!* - ифода мақсадига кўра дарак гап, эмоционалликка кўра ҳис-ҳаяжон гап.

Ҳис-ҳаяжонли гапларда, фикр билан биргаликда, сўзловчининг кучли ҳис-туйғулари ҳам намоён бўлади. Демак, дарак, сўрок, буйруқ гапларга махсус оҳанг берилиши натижасида ҳис-ҳаяжонсиз гаплар ҳис-ҳаяжонли гапларга айланади. 1. *Футбол бошланди!* 2. *Отам келдими?!* 3. *Ҳайда!* Дарак гаплар кўпинча ҳис-ҳаяжонсиз, буйруқ гаплар эса ҳис-ҳаяжонли бўлади.

Ҳис-ҳаяжонли гаплар ҳис-ҳаяжон даражасига кўра иккига бўлинади:

1. Фикрни ҳис-ҳаяжон билан ифодаловчи гаплар: *Футбол бошланди! Мен келтираман!*
2. Сўзловчининг эмоционал туйғуларини ифодаловчи гаплар: *Оҳ! Тўй муборак! Ура!*

Ҳис-ҳаяжон гапларнинг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик белгилари бор:

1. Махсус оҳангга эгалик.
2. Ҳис-ҳаяжон ифодаловчи сўзларнинг гап таркибида бўлиши: *эҳ, оҳ, нақадар, қанийди ва ҳоказо.*
3. Гап бўлаклари тартибининг ўзгариши: *Олтин бу водийлар, жон Ўзбекистон!*
4. Эмфатик ургу олган сўзларни такрорлаш: *Сиздан сўрадим, сиздан.*
5. Ҳис-ҳаяжон гаплар кўпинча бир таркибли бўлади: *Ура! Дунай! Дунай!*

УЮШГАН ГАПЛАР

Ўзбек тилшунослигида уюшиш ҳодисаси билан боғлиқ учта ҳодиса мавжуд:

1. Гапда уюшган сўзшакллар (Бу ҳақда юқорида айтилди)
2. Кўшма гаптаги уюшиқ гаплар (Бу ҳақда қуйида - «Кўшма гап» баҳсида сўз юритилади)
3. Уюшган гаплар.

Уюшиқлик умумий ҳолат бўлиб, содда гапга ҳам, кўшма гапга ҳам ҳосдир. Содда гапта сўзшакллар уюшиб келса, кўшма гапта сўзшакллар, содда гаплар уюшиб келади.

Айтилганидек, уюшиқлик икки бирлик (унсур)дан иборат бўлади:

1. Уюштирувчи унсур.
2. Уюшувчи унсур.

Бу икки унсур барча уюшиш ҳодисаларида мавжуд бўлади.

Хўш, уюшган гап нима ва у уюшиқ гаплардан нимаси билан фаркланади?

Маълумки, ҳар қандай гап грамматик ёки семантик-функционал шаклланган бўлиши лозим. Шу боис улар кесимга эга бўлиб, бу кесим WP_m (кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган атов бирлиги) ёки WP (семантик-функционал шаклланган гап) тарзида бўлиши лозим. WP_m содда гапларда битта, қўшма гапларда эса бирдан ортиқ бўлади.

Куйидаги гапларни қиёслайлик:

1. *Уканг расм чизар эди.* Бу гапнинг лисоний қолипи куйидагича: $\{E \longrightarrow WP_m\}$

↑
Т

2. *Укам расм чизар эди ва синглим телевизор кўрар эди* гапнинг қолипи эса куйидагича: *Қолипи:*

$\{E \longrightarrow WP_m\}$ ва $\{E \longrightarrow WP_m\}$

↑
Т

↑
Т

Кўринадики, биринчи гапта WP_m ва унинг кенгайтирувчилари мажмуи битта, иккинчи гапта иккита ва улар ўзаро тенг боғловчи ёрдамида боғланган. Энди учинчи гапта диққат қилайлик:

3. *Укам расм чизар ва синглим телевизор кўрар эди.* Бу олдинги гапимиздаги кесимларнинг W қисмлари ўзгармасдан сақланганлиги ва P_m қисми биттага қисқарганлиги билан ундан фаркланади. Демак, гапта W лар иккита ва P_m битта бўлиб, у иккита W учун ҳам умумийдир. Шу боисдан уни қавсдан ташқарига чиқариш мумкин. Бу гапнинг қолипи куйидаги кўриниши куйидагича:

$\{((E^1 W^1) \text{ ва } (E^2 W^2)) P_m\}$

↑
Т

↑
Т

Кўринадики, битта умумий P_m га эга бўлган бирдан ортиқ W дан ташкил топган гаплар ҳам тилимизда мавжуд. Бундай гаплар уюшган гаплар дейилади.

Йўл-йўлакай шуни айтиб ўтин керакки, уюшган гаплар уюшиқ қисмли кўшма гаплардан фарқланади. Бунинг учун қуйидагиларни қиёслаймиз:

1. *Баҳор келса, боғлар яшнаса, сайилга чиқамиз.* Гапнинг қолипи: $[(E^1 - WP_m^1) \rightarrow (E^2 - WP_m^2) - (E^3 - P_m^3)]$

2. *Баҳор келса, боғлар яшнайди ва сайилга чиқамиз.* Қолипи:

$$(E^1 WP_m^1) \rightarrow (E^2 WP_m^2) , (E WP_m)$$

Бу иккала гап уюшиқ қисмли кўшма гапдир. Биринчи гапда эргаш гаплар (*Баҳор келса, боғлар яшнаса*) уюшиб, бош гапга тобеланиб келган. Иккинчи гапда эса бош гаплар (*боғлар яшнайди ва сайилга чиқамиз*) уюшиб келган ва эргаш гап (*баҳор келса*) уларга баб-баравар тегишлидир. Булар уюшиқ гаплардир.

Маълум бўладики, уюшиқ гаплар кўшма гаплар таркибида бўлади. Уюшган гаплар эса ўзбек тилида содда ва кўшма гаплар орасидаги алоҳида синтактик қурилмадир. У кесимдаги W си бирдан ортиқлиги билан кўшма гапга, P_m нинг битталиги билан эса содда гапга яқинлашади.

Содда ва кўшма гапни белгилашда асосий омил гапда нечта шакланган кесимнинг мавжудлигидир. Эганинг бор-йўқлиги, ифодаланган-ифодаланмаганлиги аҳамиятсиздир. Уюшган гапларни белгилашда эса бош омил иккита:

1. Битта шакланган кесимнинг мавжудлиги.
2. Бирдан ортиқ уюшган эганинг мавжудлиги.

Бу хусусиялари билан уюшган гаплар эгали содда гаплардан ҳам (*Жаҳонгир, Жамшид, Исроил ўқиди*), уюшиқ кесимли содда гаплардан ҳам (эгаси йўқ ёки бор бўлса битта, кесимнинг луғавий қисми) бирдан ортиқ, P_m қисми битта - (*Улар борган ва кўрган эдилар*, қолипи $[W-W] P_m$) фарқланади.

Шакл - вазифавий талқинда уюшиқ кесимли содда гапларда, демак, эга битта P_m қисмлари умумий бўлган кесимлар бирдан ортиқ бўлади. Айтилганлар асосида содда гап, уюшиқ кесимли содда гап, кўшма гап, уюшиқ кесимли кўшма гап ва уюшган гапларнинг энг кичик структур схемаларини берамиз: (*Кулайлик учун энг кичик қурилиш қолипларини бериш маъқул. Чунки, WP_m да улар (W ва P_m) нинг кенгайтирувчилари ҳам мужассамлангандир.*

1. Содда гап : $[W P_m]$
2. Уюшиқ кесимли содда гап : $[W^1 - W^2] P_m$
3. Кўшма гап : $[WP_m \vee WP_m]$
4. Уюшган қисмли кўшма гап.

$$[(\{WP_m\} - \{WP_m\}) - \{WP_m\}]$$

ёки:

$$[(WP_m] - ((WP_m]^{-} - |WP_m]).$$

5. Уюшган гап. $[(E^1 - W^2) - (E^2 - W^2)] P_m]$

Уюшган гапларга мисоллар келтирамиз: 1. *Отам раис, онам бригадир бўлган эди.* 2. *Дукондорларнинг баъзилари китоб ўқиб, баъзилари тасбеҳ ўгириб, баъзилари эснаб ўтиришарди.* 3. *Унинг қўллари ишда, кўзи шудғорда, аммо хаёли Зебихонда эди.* 4. *Чаккаси тиришиб, кўзи қизариб кетди.*

Уюшган гаптаги умумий бўлак P_m ни ҳар бир шаклланмаган W га алоҳида-алоҳида кўшиш билан осонгина кўшма гап ҳосил қилиш мумкин: Қиёсланг: 1. *Чаккаси тиришиб, кўзи қизариб кетди* - уюшган гап. *Чаккаси тиришиб кетди ва кўзи қизариб кетди* - кўшма гап.

Айрим ҳолларда уюшган гапларда ҳам P_m ноль шаклда бўлиши мумкин: *У бароққош, кўзи чақчайган, афти ишишайган.* Гап мазмундан ноль шакл охириги сўзшаклда эканлиги сезилиб турибди. Бунга гапни ўтган замонга айлантириш билан амин бўлиш мумкин: *У бароққош, кўзи чақчайган, афти буришган эди.*

Уюшган гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзаро умумийлиги (ва шу асосда умумлаштирувчи бўлаги) турли хил бўлади:

1. Ҳамма қисмлари хусусий (фарқли) бўлиб, фақат $[P_m]$ қисми умумий бўлган уюшиқ гаплар: *Жамшид ёзар, Исроил ўқир эди.*
2. Ҳамма қисмлари хусусий бўлиб, фақат кесимнинг луғавий қисми ва кесимлик кўшимчалари умумий бўлган уюшган гаплар: *Жамшид тез, Исроил секин ёзар эди.*
3. $[WP_m]$ ва унинг кенгайтирувчи бўлаклари умумий бўлиб, фақат эга ва $[WP_m]$ кенгайтирувчисининг кенгайтирувчиси билан фарқланувчи уюшган гаплар: *Жамшид оқ, Исроил қизил гул олди.*

P_m уюштирувчиси восита сифатида. 1. *Кун қайтган ва баҳор кунларининг учдан икки қисми ўтган эди.* (С.А.) 2. *Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва губорни ювиб кетган, дарахтларнинг япроқлари тиниқ ва тоза эди.* 3. *Пахта далаларида энди салқин кучайган, тунгги еллар эсар...* эди. (Ойбек.) 4. *Сиддиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди.* (А.Қ.) 5. *Сайёра биринчи, укам иккинчи экан.* («Тонг юлдузи») 6. *Аҳмад тикувчи, Салим боғда қоровул эмишми?* 7. *Алпомишу Рустамлар сизга ёр, Равшанбек ва Авазхонлар мададкор бўлсин.*

8. Доклад ишнинг бориши, мунозара эса бутунлай бошқа масала ҳақида.

WP_m уюштирувчи восита сифатида. 1. Яхши топиб, ёмон қолиб сўзлар. (Мақол.) 2. Онаси ўқисин, опаси ишласин деди. (М. Исмоилий.) 3. Савр ойининг булутлари ҳавода ўкириб, селлар қуйиб утди. (Ойбек.) 4. Жамшид битталаб, Жаҳонгир жуфтлаб санай бошлади. 5. Нилуфар китоб, Феруза журнал ўқиб ўтирарди. 6. Меҳнатдан дўст, гийбатдан душман ортар. 7. Қизиқ, Иродани Акбар, Акбаржонни Гулчеҳра севади. 8. Сени энди Азроил ҳам уради, шайтон ҳам. 9. Унинг келганини на Курбон ота пайқади, на Сиддиқжон (А.Қ.)

[W] ёки **[Pm]** кенгайтирувчилари билан фарқланувчи уюшган гаплар. 1. Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва ёмғирни ювиб кетган, дарахтларнинг япроқлари тиниқ ва тоза эди. 2. Уйғонганда суяклари зирқирар, у ўзини ланж туярди. 3. Аҳмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини. 4. Аҳмоқ қизини мақтар, тентак ўзини (мақол). 5. Баланд симёғочлардаги лампочкалар нури ҳам тарвақайлаб кетган, сояси ҳовлига тушиб турар эди (С. Зуннуова.) 6. Яхшидан от қолади, ёмондан дод. (Мақол.) 7. Саодатхон жим қолган, кўнглида ғалаб ёнар эди. («Шарқ юлдузи».) 8. Бирники мингга, мингники туманга. (Мақол.)

Кўринадики, уюшган гапларни ҳосил қилишда уюштирувчи восита муҳим мавкега эга. Умуллаштирган ҳолда уюшган гаплар кесимлари қуйидаги хоссаларга эга бўлади:

1. Ҳамма кесимлар бир хил шаклда бўлади:

а) (...[W¹] + - ган, ... [W²] + - ган) эди;

б) (...[W¹] + -гандай, ... [W²] + - гандай) эмиш.

2. Кесимдаги W нинг грамматик шакли ҳар хил бўлади:

а) (...[W¹] + - ган, ... [W²] + - (а)р-) P_m;

б) (... [W¹] + -(и)б, ... [W²] + - мас) P_m.

3. Кесимдаги W ҳам, P_m ҳам бир хил, уларнинг кенгайтирувчилари ҳар хил бўлади.

[.. [W¹] + - ган .. [W²] + -ган] P_m

↑
Т

↑
А

каби.

ҚЎШМА ГАП

Қўшма гап содда гаплар билан мустаҳкам боғланган, бироқ ундан ҳам структур, ҳам узатилаётган ахборот нуқтаи назаридан фарқланувчи синтактик қурилма ҳисобланади. Шу боис қўшма

гапнинг умумий лисоний моҳияти унинг содда гапларга ўзаро муносабатида очилади. Лисоний структура жиҳатидан кўшма гапнинг содда гапдан фарқи маълум даражада равишан. Аниқроғи, содда гапда шаклланган кесим битта бўлса, кўшма гапда у бирдан ортиқ бўлади ва бирдан ортиқ содда гапларнинг мазмун, ҳамда, грамматик жиҳатдан бирикувидан ташкил топади. Мисоллар: *1. Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз. (О.) 2. Нима қиласан, қишлоққа қайтасанми? (О.) 3. Дунёда нима кўп - кулгу кўп. (О.) 4. Биламанки, содда бармоқларинг тилла узук тақмаган. (У.) 5. Мажлисда кўриладиган масалаларнинг муҳим томони шундаки, Бақа қурилмадаги чўл ерларни сувга сероб қилиш масаласи муҳокама қилинади.*

Кўринадики, *1-гапда биламан ва қилмайсиз, 2-гапда қиласан ва қайтасанми, 3-гапда кўп ва кўп, 4-гапда биламан ва тақмаган, 5-гапда шундаки ва муҳокама қилинади* каби ҳар бир гапдаги бирдан ортиқ кесим синтактик қурилмаларнинг кўшма гаплигини таъминловчи муҳим асослардан биридир. Кесимларнинг бирдан ортиқлигидан ташқари, ҳар бир кўшма гапда ифодаланаётган бирдан ортиқ фикр, ахборотнинг ўзаро зич муносабати, гаплараро грамматик тақозо этувчилик ҳамда интонацион яхлитлик кабилар ҳам бу синтактик қурилмаларнинг кўшма гаплигини таъминлайди.

Коммуникатив нуқтани назардан содда гап бир фикрни, ахборотни узатиш вазифасини бажарса, кўшма гапда бирдан ортиқ ҳукм ўз ифодасини топган бўлади. Шунингдек, бу алоҳида ахборотлар асосидаги муносабат ҳам кўшма гапда қайсидир даражада бўртиб туради. Масалан: *Жаҳонгир келди. Мен шу ондаёқ жўнадим* гапларида ифодаланган фикрлар бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, гапларнинг бири иккинчисини тақозо этади. Бу жиҳатдан улар *Жаҳонгир келди ва мен шу ондаёқ кетдим* гапидан ажралиб туради.

Шундай қилиб, кўшма гап грамматик шаклланган ва бирдан ортиқ ахборотни ташиш учун мўлжалланган содда гапларнинг грамматик, семантик, интонацион ва коммуникатив жиҳатлардан яхлитланган бутунлигидир.

Кўшма гап таркибидаги содда гаплар алоҳида олинган содда гаплардан нисбатан мустақил эмаслиги билан ажралиб туради. Аввало, бу грамматик ва интонацион номустақилликдир. *Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиқ кетди* қурилмасини эргаш гапли кўшма гап қилиб турган нарса мазмуний тақозо этувчанликдир. Биринчи гапдаги мазмун иккинчи гапдаги мазмун учун сабаб мақомидир. Бироқ бундай мазмуний зич боғланишсиз ҳам кўшма гап ҳосил бўлиши мумкин. *Осмонда турналарнинг*

«қурей-қурей»и эшитиларди, узоқлардан чўпонларнинг ҳай-ҳайлагани қулоққа чалинади. Иккинчидан, шунинг учун боғловчиси кўшма гап аъзоларини грамматик жиҳатдан зич муносабатга киритган. (Бироқ бу боғловчисиз ҳам кўшма гап ҳосил қилиш мумкин: *Баҳор келди, дала ишлари қизиб кетди.*) Аммо содда гаплар орасидаги интонацион узилиш кўшма гапни содда гапга парчалаб юбориши мумкин: *Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиб кетди.*

Демак, маълум бўладики, кўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро зичлашуви мазмун, грамматик шакл ва интонация нуктаи назаридан бўлади. Аммо бу омиллар даражали зиддиятда туради:

интонация - грамматик шакл - мазмун

Чунки мазмуний боғлиқлик ва грамматик шакл мавжуд бўлса ҳам, бирлаштирувчи интонация бўлмаса, айрим гаплар кўшма гапни ташкил эта олмайди. Аммо мазмуний боғлиқлик ва грамматик алоқа бўлмаса ҳам, интонация асосида кўшма гап ҳосил қилиш мумкин (боғловчисиз кўшма гап.) Содда гаплар асосида ажратувчи пауза бўлганда, кўшма гапнинг яхлитлигига путур етади. Масалан, *Мен сен билан бормоқчи эдим. Бироқ сен қаршилик қилмаслигинг керак.* Гаплар орасида кўшма гапнинг барча белгилари мавжуд. Биргина бирлаштирувчи оҳангнинг йўқлиги содда гапларнинг мустақил бўлишига олиб келган.

Кўшма гапларни уюшиқ кесимли содда гаплардан, содда ва кўшма гаплар орасидаги уюшган гаплардан фарқлаш лозим. Уюшиқ кесимли содда гаплар эгаси битта, битта умумий Pm га эга бўлган бирдан ортиқ кесимлардан ташкил топган гаплардир. Мисоллар: *1.Жамшид ўқир, ёзар ва чизар эди. 2.Дўкондорлар дўконларини очиб, мудраб ўтиришарди. 3.Қушлар тинимсиз чуғурлашар ва чарх уришар эди.* Уюшган гаплар эса, айтилганидек, бирдан ортиқ эгага, шунингдек, битта умумий Pm ли бирдан ортиқ кесимга эга бўлган гаплардир. Мисоллар: *1.Баҳор келар, дала ишлари қизиб кетар эди. 2.Жамшид ўқир, Жаҳонгир ёзар, Исроил эса чизар эди. 3.Дўкондорлар савдога чорлаб, атторлар эса молларини мақтаб ўтиришарди.*

Кўшма гаплар эса ҳар бири ўз Pm га эга бўлган бирдан ортиқ кесимлардан ташкил топади. *1.Жамшид ўқирди, Жаҳонгир ёзарди, Исроил эса чизарди.*

Формал-функционал ёндашувда бир эгали, лекин бирдан ортиқ кесимли гаплар кўшма гап сифатида қаралади. Чунки ҳар бир кесимда шахс-сон, замон, тасдиқ-инкор, модаллик/майл

(кесимлик) маънолари бирдан ортиқ ифодаланлади. Бу эса семантик нуқтаи назардан уларнинг ҳар бирида алоҳида ахборот мавжудлигидан далолат беради.

Кўшма гаплар таркибига кирувчи содда гаплар орасида тенг ёки тобе синтактик алоқа мавжуд бўлади. Агар у тенг боғловчи ёрдамида амалга оширилган бўлса, тенглангиш дейилади: *1. Ўғлим келди ва тўйни бошлаб юбордик. 2. Баҳор келди ва дала ишлари қизиб кетди.* Тўғри, бу гаплар орасида сабаб-оқибат алоқаси мавжуд ва уларни мазмунан тобе-ҳоким гапларга киритиш мумкин. Бироқ гапларда мазмунан тобелик, шаклан тенглик мавжуд бўлганда, формал ёндашув гапларни тенг муносабатли кўшма гап сифатида қарайди. Шу боисдан боғловчили кўшма гаплар боғловчиларнинг табиатига кўра, боғланган кўшма гаплар ва эргаш гапли кўшма гапларга ажралади.

Содда гаплардаги тенглашиш ва тобеланиш кўшма гаплардаги тенглашиш ва тобеланишдан фарқ қилади. Бу куйидагиларда кўринади:

1. Содда гапда тенг ва тобе алоқа турли қурилмаларни вужудга келтиради. Аниқроғи, тенг алоқа уюшиқ бўлақларни ўзаро боғлайди: *1. Яшил ўрмонлар ва қорли тоғлардан ўтдик. 2. Жавоҳир ўқир ва ёзар эди.*

Сўз бирикмаларини фақат тобе алоқа вужудга келтиради: *китобнинг варағи, китобни ўқимоқ* каби. Кўшма гапда эса тенг ва тобе алоқа битта лисоний бирлик - кўшма гапнинг турли кўринишлари учун хизмат қилади.

Тобе ва тенг боғловчи воситалар бир хил семантик муносабатни ифода этиши мумкин. Фақат уларда ушбу маъно кучли ёки кучсизлиги билан фарқланади: *Баҳор келди ва дала ишлари қизиб кетди - Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиб кетди.* Ҳар иккала кўшма гап аъзолари орасида ҳам сабаб-оқибат муносабати мавжуд. Гапларнинг иккинчисида у кучли, биринчисида кучсиз. Гапларнинг пропозициясида бу муносабат бир хил, фақат *ва* боғловчиси бунга кучсиз, *шунинг учун* боғловчиси кучли намоён қилган.

2. Содда гапдаги тенг боғланиш кўшма гапдаги тенг боғланишга нисбатан мустақилдир. Чунки содда гапда тенг боғланиш уюшувлик билан «йўлдошдир». У содда гапни кенгайтириш, ахборотни мураккаблаштириш вазифасини бажарса, кўшма гапда таркибий қисмларни бир яхлитликка бирлаштириш вазифасини бажаради.

3. Тенглангиш ва тобеланиш алоқалари ифодалайдиган маъновий муносабатлари жиҳатидан содда ва кўшма гап

фарқланади. Содда гапда боғловчисизлик, асосан, тенглиниш муносабатини ифодалайди ва уюшиқ бўлақларда юз беради. Суз таркибидаги грамматик воситали тобеланишни боғловчисизлик, воситасизликка алмаштириб бўлмайди. Кўшма гапда эса эргаш гапли кўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам, боғланган кўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам боғловчисиз гапга айлантириш мумкин. Унинг алоқа тури боғловчисиз алоқадир. 1. *Ботирлари канал қазади, шоирлари газал ёзади.* (Х.О.) 2. *Бор борича, йўқ ҳолича.* 3. *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи* (Мақол.) 4. *Юрагида қандай дард бор - мана бу менга сир.* (О.)

Боғловчисиз кўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро тобе ёки тенг боғловчи воситаларсиз бирикади. Аммо бу гапларда мазмуний ва интонацион яхлитлик кучаяди. Чунки боғловчи воситалар, мазмуний ва интонацион бирикувчанлик омиллари кўшма гап таркибида учбурчак бурчаклари каби яхлитликни ташкил этиб, улардан бири кучсизланса, бошқалари бунинг эвазига кучаяди. Демак, боғловчисиз кўшма гапларда боғловчи воситаларнинг ҳиссаси мазмуний ва интонацион бирикувчанлик омиллари зиммасига юклатилади.

Кўринадики, икки ёки ундан ортик содда гапларнинг бир мураккаб бугунликни ташкил этиши уларнинг шаклий (грамматик), мазмуний ва интонацион мувофиқлиги натижасида юз беради. Кўшма гапни ташкил этаётган содда гаплар оҳанг жиҳатидан мутлақ тугалликка эга бўлмайди. Аммо мазмуний ва грамматик жиҳатдан нисбий якунланган бўлади. Бу нисбийлик мустақил содда гаплардаги тугалланганликдан фарқланади. Кўшма гап таркибида бирикаётган бир содда гапнинг модал сифатлари иккинчисига таъсир этмасдан қолмайди. Натижада янги модал маъно вужудга келади. Бу масала кесимларнинг МКШ ва НКШ турлари билан ҳам зич алоқадор ҳодисадир. Шунингдек, кўшма гап таркибий қисмларини боғлаётган боғловчи воситалардаги модал маънолар ҳам ана шу ҳосила модал маънога қоришади.

Кўшма гаплар таснифи

Лисоний бирликлар серкирра моҳиятли бўлганлиги боис камида иккита парадигмага киради. Шу боисдан бирор бугунликка кирувчи лисоний бирликларни камида икки томондан таснифлаш мумкин бўлади.

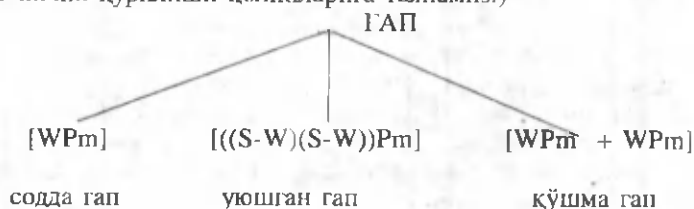
Кўшма гап ҳам лисоний бирлик сифатида мураккаб табиатли бўлиб, бу мураккаблик унинг лисоний сатҳда тутган

ўрни, таркибидаги содда гапларнинг грамматик шакли ва боғловчи воситалари ҳамда мазмуний муносабатларининг ранг-баранглиги билан белгиланади. Шунингдек, қўшма гап турларини хилма-хил асосларда турлича таснифлаш мумкин бўлади. Тасниф асосларининг аниқлиги ва таснифнинг изчил амалга оширилиши масала моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим омиллардан биридир.

Қўшма гапларнинг маъновий ва структур синтаксис нуктаи назаридан таснифи кўп ҳолларда ўзаро фарқланади.

Анъанавий синтаксис қўшма гаплар таснифида кўп ҳолларда уларнинг нутқий белги-хусусиятларига, зоҳирий аломатларига таянади. Структурал синтаксис таснифи эса қўшма гапларнинг лисоний моҳиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Қўшма гаплар, аввало, содда ва уюшган гаплардан ўз қурилиш усулларининг бошқачалиги билан фарқланади. Демак, умумий лисоний моҳият сифатида гаплар қурилиш қолипларига кўра дастлабки таснифда учга бўлинади. (Таснифда гапларнинг энг кичик қурилиши қолипларига таянамиз.)

Бунда, айтилганидек, содда ва қўшма гаплар таснифнинг чекка ва уюшган гаплар оралик вазиятини эгаллайди.

Қўшма гаплар ҳам ўз навбатида қолипларнинг тур ва кўринишларига эга бўлади.

$[WP_m \vee WP_m]$ умумий қолипнинг юзага чиқиш турларини, умумий қолип билан нутқий кўриниш орасидаги турли босқичдаги оралик қолипларни аниқлаш меъёрлари, белги ва мезонларни муайянлаштирмоқ лозим бўлади.

Маълумки, қўшма гапнинг тур ва кўринишларини ўрганишда содда гапнинг энг кичик қолипи асос қилиб олинган. Содда гапнинг энг кичик қолипи $[WP_m]$ дан иборат бўлса, мантиқан қўшма гапнинг қурилиш қолипи $[1-WP_m + 2-WP_m + 3-WP_m + \dots n-WP_m]$ дир.

Қўшма гапнинг лисоний қолипи $[1-WP_m+2-WP_m=3-WP_m+\dots n-WP_m]$ эканлигини назарда тутган ҳолда қўшма гапнинг энг кичик қолипи учун $[WP_m+WP_m]$ рамзидан фойдаланилади.

Қўшма гапнинг вокеланиш усулларини белгилашда уч кўрсаткичга таянилади.

1. [WPm] ларнинг эгаси [E] бор-йўқлигига, бир хил ёки бошқа хил эканлигига.
2. [WPm]лар таркибидаги [W]нинг хусусиятларига (W ларнинг бир хил ёки бошқа-бошқа бўлиш, бир хил ёки ҳар хил сўз туркумлари билан ифодаланиши, турланишига кўра.
3. [WPm] таркибидаги [Pm] ларнинг бир хил ёки қисман бир хил эканлигига кўра.

[WPm+WPm] қолипнинг то нутқий муайян гапларгача бўлинишларини буздан бошқа ўлчовлар асосида ҳам бериш мумкин. Масалан, иккита [WPm] нинг боғланиш усуллари ва йўллари, [WPm+WPm] умумий қолипнинг турли хил кўринишларида таркибий қисмларининг боғланиш хусусиятлари ва уларни боғловчи воситалар, қўшма гап таркибига кираётган ҳар бир [WPm] да тўлиқ ўхшаш, қисман ўхшаш, яқин ва зич аъзоларнинг бўлиш-бўлмаслиги, биринчи [WPm] таркибида иккинчи [WPm] га ишора қилувчи воситанинг бор-йўқлиги, [WPm] лар таркибида нисбий, бир-бирини тақозо қилувчи унсурларнинг бор-йўқлиги кабилар шулар жумласидандир.

[E] (эга) га кўра [WPm+WPm] турлари. Қўшма гаплар бир умумий [E] ли қўшма гаплар ва икки хусусий [E] ли қурилмаларга бўлинади.

а) бир [E]ли қурилмаларнинг қурилиш қолипи [E (WPm + WPm)] кўринишида бўлади: *Мен янглишмайман, балки қаноатланиб сўзлайман. (А.Қод.)*

б) икки [E]ли қурилмаларнинг қурилиш қолипи [(E¹-WPm¹) +(E²-WPm²)] кўринишида бўлади: *Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди. (Х.О.)*

[W]га кўра [WPm+WPm] турлари.

1. Бир хил [W]ли қурилмалар. [WPm+WPm]нинг бу тури бир неча кўринишларда бўлади.

а) [W]лари бир хил сўздан: *Сиз сўзламасангиз, мен сўзламоқчи эдим. (А.Қод.)*

б) [W]лари бир хил туркумдан: *Энди ортиқ турма, тинч ўтир. (А.Қод.)*

2. Ҳар хил [W] ли қурилмалар. Бунда [W]лар турли туркумга оид сўзлар билан ифодаланади: *1. Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш, Ёки сенга чирой умрбод йўлдош. (М. Бобоев.)*
2. Яна нима бало исмлари бор, тилим ҳам келишмайди. (Ойбек.)

[Pm] га кўра [WPm + WPm] турлари.

а) бир хил [Pm]ли қурилмалар. *Хотиним борди, борди. («Муштум»)*

б) ҳар хил $[Pm]$ ли қурилмалар. *Қарайсанми, қарай қолгин.*
(Ў. Домлажонова.)

Демак, гап марказини шакллантиришда муҳим роль ўйнайдиган Pm қўшма гап таркибидаги содда гапларда бир хил ҳам, ҳар хил ҳам бўлиши мумкин. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, Pm умумий - битта бўлиши ҳам мумкин. Бунда энди қўшма гап эмас, балки уюшган гап вужудга келади. Маълумки, $[WPm+WPm]$ қолипида $[Pm]$ таркиби ҳар хил бўлган ҳолларда ўзбек тилининг табиати униқавсдан чиқариш..... имконини беради. Чунки ўзбек, умуман, туркий тилларда, бир неча сўзшакллар уюшганда умумий шакл охириги сўзшакл таркибида келиши қонуниятига таянсақ, бундай гапларнинг қолипи $[W, W] Pm$ кўринишида бўлади. Мисоллар: 1. *Келган, кетган эдим.* 2. *Мен ўқиган, ёзган эдим.*

Кесимларнинг ҳар бирига эга қўйилиши билан улар уюшган гапларга айланади: 1. *Мен келган, Жамшид кетган эди.* 2. *Мен ўқиган, сен ёзган эдик.*

Ҳар бир кесимни шакллантириш билан уюшган гап қўшма гапга айланади: 1. *Мен келган эдим, Жамшид кетган эди.* 2. *Мен ўқиган эдим, сен ёзган эдинг.*

Структур тилшунослик уқтиришича, ҳар бир лисоний бирлик онгимизда маълум бир шакл ва мазмуннинг барқарор яхлитлиги сифатида яшайди ва хусусий ходисалар сифатида нутққа чиқади. Бу нутқий кўринишлар беҳисоб миқдорга эга. Бироқ бу нутқий кўринишлар билан лисоний бирлик (умумийлик) орасида типик кўринишлар мавжуд бўлади. Юқоридаги $[WPm+WPm]$ типик кўриниш $[WPm, WPm]$, $[WPm \rightarrow WPm]$ ва $[WPm \leftrightarrow WPm]$ оралик кўринишлари орқали нутқий гапларга айланади.

Қўшма гап таркибий қисмлари ўзаро боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги сўзлар воситасида ёки мулақо уларсиз боғланади. Бундан келиб чиққан ҳолда қўшма гапларни боғловчили қўшма гаплар ва боғловчисиз қўшма гапларга ажратиш мумкин бўлади. Боғловчили қўшма гаплар грамматик воситалар билан боғланган қўшма гаплар, лексик-грамматик воситалар билан боғланган қўшма гаплар ва лексик воситалар билан бириккан қўшма гапларга ажралади. Қўшимчаларнинг функциясига кўра тенг боғловчили ва эргаштирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар фарқланади.

Қўшма гап таркибида содда гапларнинг ўзаро муносабати асосида ҳам қўшма гапларни таснифлаш мумкин. Мазмун.

грамматик ва интонацион муносабати нуктаи назаридан қўшма гап қуйидаги турларга бўлинади:

1.Таркибидаги содда гаплар бир-бирини мазмун ва грамматик жиҳатдан тақозо этадиган қўшма гаплар: 1.Кунлар исиди ва пахталар яна қийгос очилди. 2. Ёвларига осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир (Х.О.) 3. Агар дунёнинг нариги бурчига сизни опичлаб боришга тўғри келсайди, мен севина-севина бажарардим.(О.) 4.Мен шундай бир иш қилдимки, ўлгунимча бундан фахрланаман.

2.Таркибидаги гаплар бир-бирини мазмуний ва интонацион тақозо этадиган, бироқ, грамматик жиҳатдан талаб қилмайдиган қўшма гаплар: 1. Биз етиб келдик, кутубхона очилди. 2. Менга пул керак, қаердан оламан? (О). 3. Сиз ишонмаяпсиз, ишонмайсиз ҳам. 4. Энди мен бир жумбоқ айтаман, сиздан жавоб кутаман.

3.Таркибидаги гаплар бир-бирини на мазмуний, на грамматик тақозо этадиган, бироқ интонацион яхлит бўлган гаплар: 1.У отасини уйга тортди, уста секин қайрилди (С.Нурий). 2.Баҳор келди, ёз ҳам келиб қолади. 3. Сен ўз ишингни қил, мен ўз ишимни.

Хуллас, қўшма гапнинг ўзи каби унинг таснифи ҳам турли-тумандир. Қуйида улардан айримларини келтираемиз.

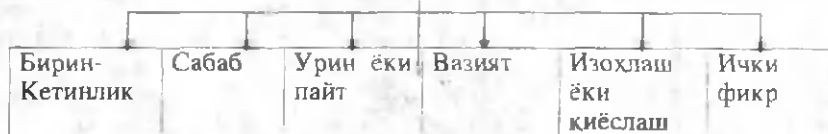
1.Гапнинг лисоний синтактик қолипларига кўра

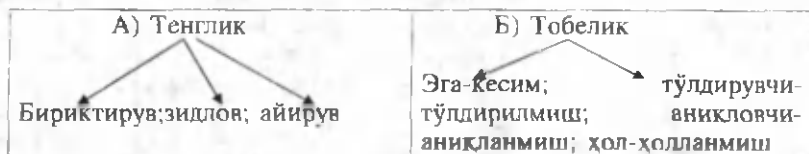
2.Гап таркибидаги боғловчи воситаларга кўра

3. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатларнинг ифодаланишига кўра

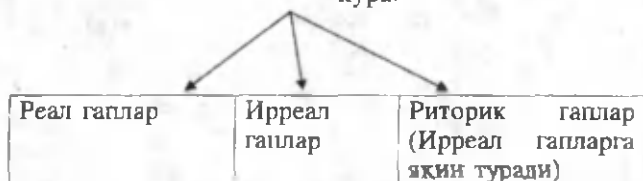
4. Қўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатларига кўра

5. Қўшма гапларнинг ифода мақсадига кўра

6. Қўшма гап таркибий қисмларининг реаллик ва ирреаллигига кўра:

Қўшма гапларнинг қурилиш турларига кўра таснифи

Қўшма гапларнинг умумий лисоний қолипи $[WP_m VWP_m]$ бўлиб, у қуйидаги яна учта оралиқ кўринишларга ажралади:

$[WP_m, WP_m]$, $[WP_m \rightarrow WP_m]$, $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$

Бу оралиқ кўринишлар бир қарашда анъанавий боғлов-чисиз, эргаш гапли ва боғланган қўшма гапларнинг рамзий кўринишидек тасаввур уйғотади. (Масалан, *Баҳор келди ва гуллар очилди* - $[WP_m, WP_m]$, *Баҳор келса, гуллар очилади* -

[WPm ←→ WPm] ва *Баҳор келди ва гуллар очилди* -[WPm → WPm] каби). Аслида бу қурилиш қолиплари қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғловчи воситаларга кўра эмас, балки бу содда гапларнинг қўшма гап таркибидан чиқарилганда мустақил қўллана олиш-олмаслик белгиси асосида амалга оширилган. Бунда, албатта, асос сифатида кесимлик турлари - МКШ ва НКШ га таянилади.

Демак, қўшма гапларнинг лисоний структур турларини белгилашда асосий омил қўшма гап таркибидаги тўлиқ шаклланган содда гапларнинг ўзаро муносабати ва содда гапларнинг ҳар бирининг нуткий жараёнда қўшма гап таркибида воқеланган маънолари билан қўллана олиш ёки қўллана олмаслиги белгисидир.

ҚЎШМА ГАПНИНГ ЛИСОНИЙ ҚУРИЛИШИГА КўРА ТУРЛАРИ. [WPm, WPm] қолипли қўшма гаплар

[WPm WPm] қолипли қўшма гапларнинг моҳияти шундаки, унинг таркибий қисмлари саналмиш содда гап кесимларининг ҳар бири мустақил шаклланган бўлиб, уларни осонгина алоҳида содда гапларга айлантириб юбориш мумкин: *1. Мен сени ўйлайман, шуни биласанми? (Х.Тўхтабоев.) 2. Бориш керак, бориш керак. (Х.Тўхтабоев.) 3. Ўйигитни учратиш керак, ҳайтовур совиб қолгандир. (Н.Тилолов.) 4. Мен сени дейман, лекин сен кимни дейсан? (С. Нуоров.)*

[WPm, WPm] типик кўринишли гапларда мустақил кесимлик шакли(МКШ)даги гаплар бирлаштирилади. Бирлашиш интонацион ва мазмуний омиллар асосида, кўп ҳолларда боғловчилар воситасида амалга оширилади.

[WPm, WPm] типик кўринишли қўшма гапларни ташкил этувчи содда гаплар орасида турли маъновий муносабатлар мавжуд бўлади. Масалан, мазкур қолип асосидаги *Ўқитувчи келди, дарс бошланди* гапида қуйидаги ранг-баранг муносабатлар бор:

- а)узилишли бирин-кетинлик;
- б)узилишсиз бирин-кетинлик;
- в)пайт муносабати;
- г)натижа муносабати;
- д)сабаб муносабати

ва ҳоказо. Бу муносабатлар ҳар бир гапнинг таркибидаги [W] лар, [Pm]лар, қўлланган боғловчи воситаларнинг маъно ва вазифалари билан боғлиқ бўлиб, бевосита синтактик структурага дахлдор эмас. Чунки бир

фикрни турли синтактик шаклларда, турли фикрларни бир синтактик шаклда бериш мумкин бўлади.

Демак, [WPm, WPm] типик кўринишининг умумий хусусиятини куйидагича белгилаб оламиз. [WPm,WPm] бу мустақил содда гап сифатида қўллана оладиган бирдан ортик гапнинг нутқда маълум бир боғловчи воситалар билан ўзаро боғланиши ва битта-туғал оҳангга, битта гап тўхтамига эга бўлишидир. Маълум бўладики, [WPm, WPm] [WPm+WPm] умумий қолипнинг оралик бир кўриниши сифатида лисон ва нутққа дахлдор бўлади. [WPm,WPm] типик қурилишли гаплар [W] ва [Pm], шунингдек, (S) хусусиятларига кўра фаркланади.

1.[W] ва [Pm] қисмлари айнан бўлган гаплар: 1.Э, келинг, хола, келинг. (А. Қаҳҳор.) 2.Бўлди, бўлди, мана ҳал, хола (С.Абд.) 3.Бевақт ҳазон бўлмай ҳар ким Яшаб ўтсин дунёда. Онажоним, ҳар ким ошин Ошаб ўтсин дунёда (А.О.) 4.Одамлар ўтдилар бир вақт, бир замон, Ўтдилар энг оддий бахтдан ҳам ийроқ. (А.О.)

[W] қисми бир хил, [Pm] қисми ҳар хил бўлган гаплар: 1.Сиз билмайсиз, билолмайсиз ҳам («Шарқ юлдузи») 2.Сиз чидаб ўтирдингизми, чидадингизми? (Ш.Холмирзаев) 3.Борманг, бормоқчимисиз? (С. Нуров).

[E] лари бир хил, [W]лари бир хил, лекин [Pm]лари ҳар хил бўлган такрор гаплар: 1.Менга нима бўлди, нима бўлган эди-я? 2.Нега энди бўлмас экан, бўлган эди, бўлди.-дедим шошиб-пишиб. (Х.Тўхтабоев.) 3.Қутурса, қутургандир, эрга теккандан кейин қутурмайди. (С.Аҳмад).4.Вой хотинни сизлар оласизми, сиз олмоқчимисиз. (С. Аҳмад.)

[E] лари ва [W]лари ҳар хил, [Pm] лари бир хил бўлган гаплар: 1.Ўлдирдинг, уламан, девона. (Ш. Холмирзаев.) 2.Бунақа от сенга битмаганди, биткулик қилмасин ҳам. (А.Кўшишев.) 3.Сиз мени билмайсиз, мен сизни биламан. (Ш.Холмирзаев)

[WPm,WPm] типик кўринишли гапларни улар кенгайтирувчиларининг хусусиятлари (тузилиши, ифодаланиши), боғловчи воситаларининг хоссалари асосида ҳам янада кенгрок ва батафсилроқ тавсифлаш мумкин.

[WPm → WPm] типик кўринишли қўшма гаплар

[WPm] → [WPm] типик кўринишли гапларда ҳар иккала содда гап ҳам шаклланган [Pm] га эга бўлса-да, биригчи гапнинг маркази мустақил содда гап кесими (МКШ) бўла олмайди. У ҳамиша тобе гап марказини шакллантирувчи восита сифатида бўлиб, ўз мазмунини намоён қилиш учун ўзидан кейин мустақил ҳолда намоён бўла оладиган, вокеланиши учун олдинги гапга эҳтиёж сезмайдиган гап бўлишини тақозо қилади.

Бошқача айтганда, бу типик кўринишли гап таркибидаги олдинги содда гапнинг кесими НКШ билан, кейингиси МКШ билан шаклланган бўлади. 1. *Фируза тошли узукни олар экан, Саидахоннинг кўзлари қувончдан ялтираб кетди. (С.Аҳмад.)* 2. *Раъно гуручни энди тузлаган ҳам эдики, ичкаридан Анвар чиқиб келди.* 3. *Ботиржон телефонда энди гаплашиб бўлувдиям, чой кўтариб Қирмизхон кириб келди. (Н.Аминов.)* 4. *Ҳаво очилса, айланишга борамиз. (С.Нурий).* 5. *Унга устози чин дилдан баракалла баракалла деса, Азиз кўнглида тўлиб турган ниятини ҳам айтади.*

Бу гапларнинг барчасидаги биринчи содда гап мустақил қўллана олмайди, қўлланганда ҳам ушбу қўшма гап таркибидаги маъноларни бера олмайди. Кейин турган содда гаплар эса бундай эмас.

[WPrm → WPrm] типли қўшма гаплар таркибидаги помустақил кесимни ҳосил қилувчи турли-туман воситалар бор. Помустақил кесим шаклининг ўзбек тилидаги типик вакили шарт майли қўшимчаси *-са* дир. Масалан, *Мен ўқисам, у эшитади* гапида *У эшитади* гапи ўз ҳолича мустақил содда гап бўлиб кела олади, *Мен ўқисам* қисми эса қўшма гап таркибидан ташқарида шу ҳолича мазкур мазмунни бера олмайди.

-са қўшимчаси билан шаклланган кесимли гаплар мустақил қўлланавериши ҳам мумкин. Масалан: 1. *Авра-астарини ағдариб моҳиятига назар ташласангиз. (С.Азимов.)* 2. *Қишлоққа борсам. (А.Қаҳҳор).* 3. *Ватангадоликнинг м-н тортмаган азобу-уқубати, озори бўлмаса керак. (С.Азимов.)* 4. *Наҳотки, ўлдирсалар.* 5. *Менга, Искандариядаги маъхур девонага Берлиндан телеграмма келса бўладими? (С.Азимов.)* 6. *Қани, ҳей Мамадали, гапирсанг-чи.. (А.Қаҳҳор.)*

Ушбу гапларда *-са* шарт майли қўшимчаси истак, ачиниш, севинч, қисташ каби маъновий бўёқларга эга. Бу гаплар ўзидан кейин келувчи гаплар билан маъмулан боғланиб, матн яллитлигини таъминлашга хизмат қи ади. Шу каби гаплар қанчалик мустақил қўллана олмасин, бирибир ўзларидан кейин қандайдир қурилмаларнинг бўлишини тақозо қилади. Масалан, 1. *-Уйга қайтсам. Нима дейсиз? -Яхши бўлади* каби.

-са бириктирувчи унсур сифатида қўидаги мазмунларнинг ифодаланишига сабаб бўлади:

а) пайт: *Борсам, жойи гулзор экан, кўрсам ўзи жонон экан. (Кўшиқдан).*

б) тўсиқсизлик: *Алишер Навоий дунёдан ўтган бўлса, унинг асарлари тирик.*

в) шарт: *Сен бўлмасанг, гуллар қулмайди, сен бўлмасанг бўлмайди баҳор.*

-са унсури тобелик воситаси сифатида кўп ҳолларда эргаш гапнинг кесимини шакллантиради (юқоридаги мисоллар). *Меҳмонларни жўнатдик, энди тарқалсак* гапидаги бош гапни, *Меҳмонлар келса, мен кетсам* гапида эргаш гапни ҳам, бош гапни ҳам шакллантирган.

-са унсурининг қўшма гаплар таркибида шарт мазмунини ифодаланиши бир хил эмас. -са шакли баъзи гапларда шарт мазмуни кучли бўлса, баъзиларида кучсиз намоён бўлади. Шарт эргаш гапли қўшма гапларда шарт маъноси ўта кучли бўлади: *Сиз бўлмасангиз, мен яшай олмайман.* Бошқа эргаш гапли қўшма гапларда шарт маъноси бошқа маънолар «соя»сида жуда кучсизланади: 1. *Айтсам, кўнмади.* 2. *Чақирсам, эшитмади.* 3. *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди.* 4. *Ким гапирса, ўша айбдор саналади.*

Кўринадики, -са шарт майли шакли фақат шарт эргаш гапли қўшма гап учунгина хизмат қилмайди.

-(a)p+ -ди шакли ҳам [WPm → WPm] типик кўринишидаги гапларни ҳосил қилади. Бу шакл кўп ҳолларда -ар эди шаклида келади.

-(a)p+ -ди шакли қўшма гап таркибидаги содда гап кесимини шакллантирганда икки хил вазифа бажаради: *Салим ўқирди* гапида феълнинг замон шакли вазифасида келган. *Салим ўқирди, укаси қўймади* эса -(a)pди «ўқиган бўларди» маъносини воқелантириши учун кейинги гап зарурдир. Демак, бундай ҳолда -(a)pди боғлаш, тобелаш вазифасини бажармоқда. Кўринадики, *Салим ўқирди, укаси қўймади* гапи омонимлик табиатига эга.

Яъни:

*Салим ўқирди,
укаси қўймади.*

*Салим ҳар куни ўқир эди, бугун
эса укаси қўймади.
([WPm, WPm])*

*Салим ўқиган бўлур эди, укаси
ўқигани қўймади.
([WPm → WPm])*

-(a)p экан шакли қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўринишли гапларнинг ҳам номуस्ताқил кесимини шакллантиради. Мисоллар: *Даврон папиросини оғзига келтирар экан, қўли ҳаяжондан қалтирарди.* -(a)p экан шакли

[WPm, WPm] қолипи гаплар учун ҳам хизмат қилади: У келар экан, демак, менинг бормаганим маъқул.

-(a)р шакли қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўриниши ҳосилалари таркибида келганда қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) шарт: *Агар ана шу ишга муносиб ҳисса қўшар эканман, халқ ишончини оқлаган бўламан.* (Ш.Рашидов.)

б) пайт: *Жаннат хола бегона бетоб бола тепасида ўтириб, ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган аччиқ ёшлари ажинли юзларини куйдирарди.* (С.Аҳмад.)

в) сабаб: *Кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўкар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлиши шарт.* (Ш.Рашидов.)

-ган эди шакли, одатда, [WPm, WPm] қолипли гапларни ҳам ҳосил қилади. Чунки бу ҳам омонимик табиатли шаклдир. Лекин унинг таркибига бошқа бирлик киритилиши билан қўшма гап аъзолари орасидаги тенглик муносабати сўниб, тобелик муносабати вужудга келади. Масалан, *Қопқон томонга бурилган эди, бақирӣқ-чақирӣқ бошланди* гапи ҳам [WPm, WPm] ҳам [WPm → WPm] қолипига тушади.

-ган ҳам эди: *Эргаш кўринган ҳам эди, болалар югуришди.* (С.Нурий.)

-ган эди ҳамки: *Арз қилишга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, кулимсираб турган Бургут полвонга кўзи тушди.* (С.Аҳмад.)

-ганда эди: *Бизнинг дуомиз ижобат бўлганда эди, ҳаммамиз севинардик.* (А.Шораҳимов.)

Келтирилган мисолларнинг барчасида гапларнинг биринчи қисмлари иккинчи қисмларининг келишини талаб қилади.

-(и)б эди шакли ҳам айрим ҳолларда [WPm → WPm] типини вужудга келтиришда иштирок этади: *Шу куни энди кўчага чиқиб эди, Зуннун бошлиқ беш нафар бола пойлаб турган экан.* (М.Исмоилий).

деб воситаси: 1. *Холмурод Гулсуннинг ўқитувчисини курсам деб, дераза орқасидан секин қаради.* (П.Турсун.). 2. *Болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар.* (Х.Назир).

Қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўриниши ҳосилалари таркибий қисмлари учун нафақат қўшимчаларнинг, балки уларга кўмакчи мақомидаги нисбий сўзлар ҳам муҳимдир: 1. *Ким кўп ишласа, кўп ҳақ олади.* 2. *Кимки чиндан севса ёрини, умри ҳаминша баҳор.* 3. *Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир.* Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.

(А.Навоий.) 4. Гулнора қачон келса, Жаҳонгир ҳозир у нозир. («Ёш куч».)

Кўринадики, қўшма гаплар таркибий қисмларининг ҳоким-тобелик муносабатини намоён қилишда нисбий сўзлар номустикал кесимлик шаклига қўшимча воситадир.

Қўшма гап таркибий қисмлари инверсия ҳолатида ҳам бўлади: 1. *Боришим керак, айтмаса ҳам.* Бундай гаплар қўшма гапнинг [WPm ← — — WPm] қолипи ҳам мавжудлигидан далолат бермайди, балки улар [WPm → — — WPm] типик кўринишининг нуткий ҳосланган маҳсулидир. Демак, қўшма гапнинг кўп ҳосила берувчи типик қолипларидан бири [WPm → — — WPm] дир. Бунда биринчи гап кесими шаклан ва мазмунан иккинчи бир гапга эҳтиёж сезади, лекин аксинча эмас.

Тобелик муносабатини таъминлашда соф номустикал кесимлик шакли ҳам, омонимлик кесимлик шакллари ҳам хизмат қилади.

Нисбий сўзлар номустикал кесимлик шаклларининг вазифасини мустаҳкамловчи воситадир.

[WPm ↔ WPm] типик кўринишли қўшма гаплар

[WPm ← — — WPm] умумий кўринишли қўшма гапларни ташкил этувчи содда гаплар кесимларининг бири иккинчисини, иккинчиси биринчисини тақозо қилади. Иккаласининг ҳам кесими НКШ ҳисобланади. Бошқача айтганда, бу содда гаплар қўшма гапдан англашилган мазмунни ифодалаш учун бир-бирига эҳтиёж сезади. 1. *Ўзи сўраса экан, мен айтсам.* (П.Турсун.) 2. *Агар сув бўлсам, ҳосилга ҳосил қўшиларди.* (Ш.Рашидов.) 3. *Агар Бозор ўқиганда эди, момосининг орзуси ушалган бўлур эди.* (Н.Илҳомов.) Бундай қўшма гап таркибидаги содда гапларни мустақил қўллаш мумкин. Лекин улар мустақил қўлланганда, бутунлай бошқа маъно юзага чиқади: 1. *Салим бизникига келарди.* (ўтган замон давом феъли - *Тез-тез келиб турар эди* маъносида). 2. *Биз бирга борардик.* (ўтган замон давом феъли - *Бирга бориб турар эдик* маъносида). Аммо бу гаплар ушбу кесимлик шаклларини ўзгартирмасдан бирлаштирилиб қўшма гап ҳосил қилинса, *Салим бизникига келарди, биз бирга борардик* (Мазмуни: *Салим бизникига келса эди, биз бирга борган бўлур эдик*) ва гап кесимлари [WPm ↔ WPm] кўринишидаги бирикувни ҳосил қилади.

[WPm ← → WPm] типик кўринишли қўшма гапларнинг кесимларини шакллантирувчи воситалар кам микдорни ташкил этади:

а) биринчи қисмда *-са*, иккинчи гап кесимида *-(а)рди* шакли келади: 1. *Ойи, ҳаво очилиб кетса, бирга дарё бўйига борар эдик.* (М. Сафаров.) 2. *Ёз келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетарди.* (П. Турсун.)

б) биринчи гап кесимида *-са экан*, иккинчи гап кесимида *-са* шакли келади: 1. *Отам бўлса экан, мен энди юрсам.* (Ф. Йулдош ўгли.) 2. *Ёз бўлса экан, дарёда чўмилсанг.* (С. Нурий.)

в) биринчи гап кесимида *-са+ми*, иккинчи гап кесимида *-арди* шакли келади: 1. *Бўз ўтларнинг минг-миг йиллардан буён чириб ётган илдиэлари бу ерларни ўғитлаб, семиртириб юборган, агар сув бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди.* (Ш. Рашидов.) Баъзан *-ми* юкламаси *-са* шаклига бевосита кўшилади: 1. *Мабодо унинг қўлидан етакласа борми, мушқули осонлашиб, аҳволи энгиллашарди.* (А. Қаҳҳор.) 2. *Финг деса борми, жонини суғуриб оларди.* (С. Нурий.)

с) биринчи гап кесимида *-са эди*, иккинчи гап кесимида *-(а)рди* шакллари келади: 1. *Онам бўлса эди, қишлоғимга кетардим.* (О.) 2. *Агар Бозорнинг ақли бўлса эди, мен сенга ўхшаш камбағаллар билан маслаҳат қилар эди.* (С. Айний.)

д) биринчи қисми *-са ва* иккинчи қисми *-ма+син экан* шакли билан келади: 1. *Етим қоладиган бўлса, онадан тугулмасин экан.* (П. Толиб.) Бу шакллар билан қўлланган гаплар, асосан, шарт, истак, ишончсизлик, шарт-истак каби маъноларни ифодалайди.

Юкламалар гап таркибига кириб қўшма маънолар бериш билан бирга, кесимларнинг номустикалликгини янада кучайтиради:

а) *-у-ю* юкламаси: *Кўзим тезроқ очилса-ю, боғларни майсаларни кўрсам.* (Ш. Рашидов.)

б) *-да* юкламаси: *Кувончи кўксига сизмаса-да, одоб юзасидан ўзини ҳазин тутишига тиришар эди.* (Ойбек)

в) *ахир, наҳотки* юкламалари: 1. *Ахир хотиним деб, болачакам деб олов ичидан келса-ю, бу тантиқ ундан юз ўғирса.* (С. Аҳмад.) 2. *Ўгли қаҳрамон бўлса-ю, наҳотки, ундан шундай иш келиб чиқса.* (С. Аҳмад.)

Юкламалар қўшма гапдан англашилган юқоридаги шакллар маъносида таажжуб, таъкид каби бўёкларини орттиради.

II. а) биринчи гап кесимида *-син эди*, иккинчи гап кесими таркибида *-(а)рди* бирликлари қўлланади: 1. *Ўзи келсин эди,*

айтарди. (Н.Тиловов.) 2.Кекса овора бўлмасин эди, ўзи бериб келарди. (Н.Тиловов.)

б) биринчи қисм кесими таркибида *-син эди*, иккинчи гап кесими таркибида *-са* шакли келади: 1. *Олтин-кумуш қуриб кетсин эди, ҳамманинг оёғига тўкилаверса.* (Ойбек.) 2. *Ўзи борсин эди, кўнгли тўлмаса.* (С.Нурий.)

III. Биринчи гап кесимида бошқа шакллар, иккинчи гап кесимида *-(а)рди/-(а)р эди* шакли келади: 1. *Мен бўлмасам, қўйнинг ярми йўқолар эди.* (Ф.Фулом.) 2. *Лекин ҳозир Гулнорнинг гавдасини парчалаб ташласалар ҳам, оғриқ сезмаган бўлур эди.* (Ойбек.)

IV. Биринчи гап кесими *-ган эди* бирлиги билан, кейингиси бошқа бирликлар билан келади: 1. *Агар бу икки батальон бу ердан кетмаганда эди, тўплар ҳимоясиз қолган бўлур эди.* (Л. Толстой.)

Қўшма гап таркибида нисбий сўзлар иштирок этганда, содда гаплар номустақиллик касб этгандек тасаввур уйғотади: 1. *Ким деворнинг нариги томонида бўлса, у омон қолди.* (Р.Файзий.) 2. *Қаер обод бўлса, ўша ер меҳрни тортади.* 3. *Кўшнинг тилини нечоғлик яхши билсанг, уни тутиш шунчалик осон бўлади.* (Ҳамза.) Бироқ бунда мазмуний ва шаклий номустақиллик-мустақилликни фарқлаш лозим бўлади. *Салим келса, у воқеани айтиб беради* қўшма гапи шаклий жиҳатдан [WPm→WPm] типик кўриниши ҳосиласидир. Чунки биринчи гапни иккинчисисиз қўлаб бўлмайди. *Ким келса, у воқеани айтиб беради* гапининг ҳар иккала қисми мазмунан бир-бирини тақозо этади, шаклан эса [WPm ↔ WPm] қолипи маҳсулида ҳам, [WPm ↔ WPm] маҳсулида ҳам нисбий сўзлар иштирок этади. Аммо [WPm → WPm] қолипли гапларда у муаносибликни кучайтиради, аммо уни ҳосил қилмайди.

Демак, [WPm + WPm] умумий қолипининг кўринишларидан бўлган [WPm ↔ WPm] қолипи ҳар иккала узви кесимларининг ҳам номустақиллиги билан характерланади.

2. Қўшма гап таркибидаги боғловчи воситаларига кўра таснифи

Бу тасниф соф шаклий бўлиб, қўшма гаплар орасидаги маъновий боғланиш қандай қўшимча (шаклий) воситалар билан таъминланишига таянади. Бу асосга кўра қўшма гапларнинг қуйидаги турлари ажратилади:

А) фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар;

- Б) юкламалар воситасида боғланган кўшма гаплар;
- В) тенг боғловчилар воситасида боғланган кўшма гаплар;
- Г) эргаштирувчи боғловчилар воситасида боғланган кўшма гаплар;
- Д) нисбий сўзлар воситасида боғланган кўшма гаплар.

Боғловчи воситаларнинг маъно ва вазифадошлиги.

Кўшма гапларнинг боғловчи воситаларга кўра юқорида берилган 5 тури асосида маънодошлик муносабатлари жуда кучли. Хусусан, фақат оҳанг билан боғланган кўшма гапларда ифодаланган маъновий муносабатлар кўшма гапнинг бошқа турлари билан ҳам берилиши мумкин. Бириктирув боғловчилари ёрдамида боғланган кўшма гаплар ва фақат оҳанг билан боғланган кўшма гаплар синонимияси жуда кенгдир. Қиёсланг: 1. *Баҳор бошланди, далада ишлар қизиди.* 2. *Баҳор бошланди ва далада ишлар қизиди.*

3. Кўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатга кўра турлари.

Бу таснифда кўшма гап таркибидаги қисмлар (гаплар) ўртасидаги маъновий муносабатга асосланилади ва иккита муҳим (нукта)га эътибор қаратилади:

1. Кўшма гап таркибий қисмлари орасида қандай маъновий муносабат (М: пайт, ўрин, сабаб, бирин-кетинлик, моменталлик, изоҳлаш, қиёслаш ва ҳ.) ифодаланганлигига.
2. Айнан бир маънонинг турли йўллар билан ифодаланиши мумкинлигига (ёки аксинча).

Шакл ва мазмун муносабатлари нисбий мутаносибликда (яъни ассиметрик дуализм - номутаносибликда) бўлганлиги сабабли кўшма гапда полисемия ва омонимия ҳодисалари кузатилади.

Жумладан, пайт муносабатини ифодалашда қуйидагича синонимия ҳодисасини кузатишимиз мумкин:

1. Ўқитувчи келди, дарс бошланди.
2. Ўқитувчи келса, дарс бошланади.
3. Ўқитувчи келди-ю, дарс бошланди.
4. Ўқитувчи келди, шу заҳоти дарс бошланди ва ҳ.

Ёки шарт шаклида бир нечта семантик муносабат ифодаланиши натижасида синтактик полисемия ҳодисаси кузатилиши мумкин:

- а) пайт маъноси - Борсам, Жалололдин йўқ экан.
- б) шарт маъноси - Раҳим ака келса, айтаман.
- в) тўсиқсизлик маъноси - Сирожиддин келса ҳам, айтаман.

Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатга кўра таснифи билан қўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатларга кўра таснифи ўзаро боғлиқ. Том маънода бу тасниф таркибий қисмларини ўзаро боғлашга хизмат қилувчи боғловчиларнинг ўз маънолари билан алоқадордир. Масалан, *агар шарт ва пайт маъноларини беради.*

Боғловчилар маъноси ва гап семантикаси жуда кўп ҳолатда боғловчиларнинг ўзгариши гаплараро ўзаро муносабатларнинг қисман ёки бутунлай бузилишига олиб келади. Масалан, *Ўқитувчи келди, дарс бошланди* қўшма гапи турли боғловчилар билан боғланганда турли хил муносабатларни юзага келтириши мумкин. Жумладан,

- 1) *Ўқитувчи келди, дарс бошланди.*
- 2) *Ўқитувчи келди, чунки дарс бошланди.*
- 3) *Ўқитувчи келди, шу сабабли дарс бошланди.*
- 4) *Ўқитувчи келди, натижада дарс бошланди ва ҳ.*

4. Гап қисмлари орасида функционал муносабатларга кўра турлари

Бу таснифда қўшма гап таркибидаги гаплар бир – бирига қандай синтактик муносабатда эканлиги назарда тутилади. Гап қисмлари орасида функционал муносабатига кўра қўшма гаплар икки хилдир. Сўзлар қўшилмасида, уюшқ бўлақларда бўлгани каби гаплар орасидаги муносабат тенглик (бирикиш, зидланиш, айириш) ёки тобелик табиатида бўлиши мумкин. Тенглик муносабатлари кўп ҳолатларда фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар, юкламалар билан боғланган гап қўшма гаплар тенг боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар орасида кўрилади. Боғловчи, юкламаларнинг маъносига кўра қўшма гаплар таркибий қисмлари орасидаги муносабатлар:

А) мўътадил бирин кетинлик

Баҳор бошланди, далада ишлар қизиди. Баҳор бошланди ва далада ишлар қизиди.

Б) узилмас бирин – кетинлик

Баҳор бошланди – ю, далада ишлар қизиди.

В) айирув

Гоҳ йиғлади, гоҳ кулди.

Г) зидлов

Келди, лекин гапирмади.Тортинди, лекин кирди.

Қўшма гап таркибий қисмлари орасида тобелик алоқаси моҳиятан сўз бирикмаси таркибий қисмлари орасидаги ҳоким – тобелик муносабати билан бир хил. Сўз бирикмасидан фарқи

шундаки, бунда тобе кeсeм ҳам, хоким кeсeм ҳам алоҳида гаплар билан ифодаланади. Бу масала тилшунослигимизда «Эргаш гапли кўшма гаплар» мавзуси доирасида чуқур ва атрофлича ўрганилган.

Гап бўлакларига мувофиқ равишда бундай кўшма гаплар 5 турга ажратилади.

1. Кесим тобе гапли кўшма гаплар. *Мени ҳайратда қолдирган нарса шуки, қиз жуда оғир ярадор бўлишига қарамай жилмаяр эди.*(*Ойдин*)
2. Эга тобе гапли кўшма гаплар. *Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади.*(*Мақол*)
3. Хол тобе гапли кўшма гаплар. *Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам у негадир иошилмас ҳаёл билан банд эди.*(*О.Ёқубов*)
4. Тўлдирувчи тобе гапли кўшма гаплар. *Шунга эришишимиз керакки, аёллар ҳаётнинг ҳар бир соҳасида эрлар билан тенг бўлсин.* (*А.Қ*)
5. Аниқловчи тобе гапли кўшма гаплар. *Умрлар бўладики тиригида ўликдир. Умрлар бўладики мангуликка тирикдир.*(*М.Шайхзода*)

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тасниф маъно билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бир кўшма гапнинг ўзи хилма – хил тасниф этилиши мумкин.

5. Кўшма гап таркибий қисмларининг ифода мақсадига кўра турлари

Кўшма гапнинг ўзи яхлитликда ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ маъноларини ифодалайди.

1. *Бордик, кўрдик.*
2. *Бордимми, кўрдимми?*
3. *Борсин, кўрсин!*

Кўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзи ҳам ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ маъноларига эга бўлиши мумкин. Бу куйидаги турларни беради:

- 1) дарак гап + дарак гап. *Бордик, кўрдик.*
- 2) дарак гап + сўроқ гап. *Бордик, кўрдингми?*
- 3) дарак гап + буйруқ гап. *Борамиз, сен ҳам кел.*
- 4) сўроқ гап + сўроқ гап. *Кеча бордингми, уни кўрдингми?*
- 5) сўроқ гап+дарак гап. *Борасанми, у келди*
- 6) сўроқ гап+буйруқ гап. *Келдингми, кир!*
- 7) буйруқ гап+буйруқ гап. *Бор, кўр!*
- 8) буйруқ гап+сўроқ гап. *Унга айт, борасанми?*
- 9) буйруқ гап+дарак гап. *Келсин, унга айтамин*

6. Қўшма гап таркибий қисмларининг ирреалликка муносабатига кўра таснифи.

Нутқимиздаги қўшма гаплар таркибий қисмлари кесимлари шаклларининг эркинлиги ёки ўзаро муносабати, боғлиқлиги жиҳатидан тасниф этилиши мумкин. Бу белгига кўра қўшма гаплар 2 турга ажратилади биринчи жуда катта гуруҳни [W Pm, W Pm] ЛСК ҳосилалари ташкил этади. Бундай гапларда қўшма гап таркибий қисмлари кесимлари ранг – баранг кўриниш ва шаклларда бўлади. Чунончи,

хабар майли+хабар майли (*Ёзибди, келади ёки У келди, биз ёзамиз*)
Хабар майли + буйруқ майли (*Ёзибди, борайлик*)
буйруқ майли + буйруқ майли (*Боринг, кўришин*)
буйруқ майли + хабар майли (*Келинг, борамиз*)

Бу бўлинишда иккинчи гуруҳни [W Pm ---> W Pm], [W Pm <---> W Pm] ЛСК ҳосилалари – тобе ва муносабати таркибли қўшма гаплар ташкил қилади. Бу турдаги қўшма гапларда тобе таркиб (одатда қўшма гапнинг биринчи гапи) кесими номуқтақил кесим шаклида бўлади. Бунда ўзига ҳос қонуният мавжуд. Тобе гапнинг кесими идеал (яъни келаси замондаги ҳали содир бўлмаган, содир бўладиган) ҳаракат ҳолатини атаб келса, иккинчи гап кесими ҳам шундай маънога эга бўлади ва одатда ҳозирги – ҳозирги-келаси, келаси замон ёки буйруқ мали шаклларида бўлади. Масалан, *Келса боради*.

Бу ҳолатда қўшма гап таркибий қисмлари кесими ўзаро мувофиқлашади. Агар иккинчи гап кесими ўтгап замон шаклиларидан бирида бўлса, кучли каннотация воқеланади: *Келса, иш битди!* ёки *Сўраб қолса, тамом деяверинг!*

Бунда қўшма гап кесимлари ўтган замон шаклларида келганда тўсиқсизлик (ирреаллик) маъноси воқеланади: *Келсайди, кўрардик* ёки *Укам бўлсангиз эди, бахтиёр бўлардик*.

МУНДАРИЖА

Мукаддима	3
Кириш. Синтаксис ҳақида умумий маълумот	4
ЛСК ва уни ажратиш усуллари. ЛСКни тиклаш	12
Валентлик	16
СЎЗ БИРИКМАСИ. Сўз бирикмаси нутқ бирлиги сифатида	27
Сўз бирикмаси лисоний сатҳда	41
ГАП ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ	
Гап коммуникатив нутқ бирлиги сифатида	48
Гапда шакл ва мазмун муносабати	53
ГАП ЛИСОНИЙ САТҲИДА	
Гап ЛСКси ва унинг тикланиши	55
Содда гапнинг таркибий қисмлари	60
Лисоний сатҳда гап бўлаклари	65
Кесимлик категорияси	67
Кесим	72
Эга	74
Хол	79
СЎЗ КЕНГАЙТИРУВЧИЛАРИ	
1. Тўлдирувчи	84
2. Аниқловчи	87
Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларнинг мувофиқлашуви ва фарқланиши	91
Гапда ажратилган сўз шакллари	96
Содда гапларда тенг боғланиш	99
Ундалма	104
Гапнинг кириш ва киритма кенгайтирувчилари	105
Гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари	109
Содда гаплар таркиби. Ақтуал бўлиниш	111
Нутқий гапларнинг эмоционалликка кўра турлари	114
ҮЮШГАН ГАПЛАР	115
ҚЎШМА ГАП	119
Қўшма гаплар таснифи	123
Қўшма гапнинг лисоний қурилишига кўра турлари	129
1. [WPm, WPm] типик кўринишли қўшма гаплар	129
2. [WPm → WPm] типик кўринишли қўшма гаплар	130
3. [WPm ← WPm] типик кўринишли қўшма гаплар	134
Қўшма гап таркибидаги боғловчи воситаларига кўра таснифи	136
Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий	

муносабатга кўра турлари.	137
Гап қисмлари орасида функционал муносабатларга кўра турлари	138
Қўшма гап таркибий қисмларининг ифода мақсадига кўра турлари	139
Қўшма гап таркибий қисмларининг ирреалликка муносабатига кўра турлари.	139

Босишти рухсат этилди 1.04.2004. Ҳажми 9 босма табақ.
Бичими 60×84 1/16. Адади 100 нусха. Бузуртмя 100.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

